

लोकप्रिय प्रकाशन

સૂરજ ઊગ્યે સાંજ

નાનાભાઈ જેબલિયા

લેખકનાં સર્જનો—

- **નવલકથાઓ**

સૂરજ ઊગ્યે સાંજ
મેઘરવો
તરણાંનો ડુંગર
રંગબિલોરી કાચના
લોહરેખા ભા. ૧-૨
અંધાણ (હવે પછી)

- **નવલિકાસંગ્રહો**

શૌર્યધારા
સમવારો
મારી પ્રણયવાર્તાઓ

- **બાળ સાહિત્ય**

શેઠની ચતુરાઈ-બાળવાર્તાઓ
'પાણીઢોળ'-ની શુન્ય બાળનાટકો

- **અન્ય**

સૌરાષ્ટ્રનો લોક વિનોદ

સૂરજ ઊગે આંજ

લોકપ્રિય પ્રકાશન

૧૧૨ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૨

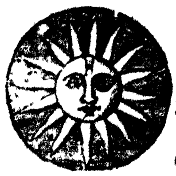
ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રકાશક અને વિક્રેતા [illegible] વિતરક [illegible] મૂલ્ય રૂ. ૨૦-૫૦

પ્રકાશક
આર. જે. શેઠ
લોકપ્રિય પ્રકાશન
૧૧૦-૧૧૨ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ-૨

મુદ્રક
નાનાલાલ શાહ
સર્વોદય મુદ્રણાલય
સાદરા (... રેલ્વે)

પહેલી આવૃત્તિ. સપ્ટે.
પ્રત ૧૨

સુરજ ઊગ્યે સાંજ

નાનાભાઈ જેબલિયા

વાચકની કલ્પનાને અપીલ કરીને આનંદ આપવાની શક્તિ એ સર્જક સાહિત્યની કોઈ પણ કૃતિમાં હોવો જોઈએ એવો અનિવાર્ય ગુણ છે. કારણ, એને લીધે જ માનવ જાતિની સામાન્ય બુદ્ધિને સંતોષી શકાય છે.

—વર્સ્ફોલ્ડ

અર્પણ

ચાહવું અને સાહવું–અઘરી વાતો બે:
મનડાં જેનાં મે, સરવી સોરઠ ભોમનાં!

મિત્ર સમા મુરબ્બી

શ્રી નારાયણદાસભાઈ વળિયા
શ્રીમતી રમાબેન ના. વળિયા

પ્રેમ પૂર્વ

—નાનાભાઈ જેબલિયા

૧

તડકો અને હવાના ચુસ્ત પડોથી ઢીમ થઈ ગયેલું બપોરનું ચોસલું એકાએક સળવળી ઊઠ્યું. પવનની ક્યાંય દરમિયાનગીરી નહોતી એટલે ગામને ચારેય છેડે એક જ સરખા પડઘા પછડાઈ રહ્યા : 'ડગ ! ડગ ! ડગ.'

—અહીં ક્યાંય ઊંચી ઇમારતોની આડશ નહોતી એટલે ઉનાળો ત્રમઝૂટ બોલાવતો હતો...ઢીચકાં એવાં માટીનાં ખોરડાંને નેવે લટકતી ચીંદરીઓ તપી તપીને કાળી ભઠ્ઠ થઈ ગઈ હતી અને ફળીમાં પડેલ ગાડીઓ, લોઢાનાં હળો, સાંતિનાં દાઢા, રાંપો – આના ઉપર પાણીનું ટીપું પડે તો છમકારો બોલી જાય...!

રોજના બપોરે અહીં, પીછેહઠ કરતી કોઈ લશ્કરી ટુકડી જેવી પરિસ્થિતિ સર્જાય – કેમેય મેળ ન ચડે ! ખાટલાઓની ઢરડા-ઢરડ...ડેલી હેઠળ જતાં ફાંટ મોઢે ભૂરી, ભૂખરી, કચરાથી ભરેલી ધૂળ અને ઓસરીમાં દેશી નળિયાંની હીંહ !

ગરમીના આ રમખાણમાંથી જો થોડીઘણી રાહત મેળવવી હોય તો ગામ આખામાં બેત્રણ જ ઠેકાણાં હતાં, જ્યાં જઈને હાશકારો પામી શકાય.

—એક હતો ઊંચા પડથારવાળો, નળિયેર છાપરાનો રામજી મંદિરનો ચોરો – જ્યાં ગામ આખાનાં કબૂતરો, ભાંગ્યા તૂટ્યા કાટમાળમાં ગોઠવાઈને ચરકના લબદા વેર્યા કરતાં, કોઈ કેરીનાં ભરદાંવાળો, કોઈ કાપડનો ફેરિયો કે પછી ભંગારની ભારોભાર રાણુકોકડી વેચવાવાળો – ત્યાં બેસીને પૈસા ગણતો હોય...બાકીનાં સ્થળોમાં – હનુમાનનો લીંબડો, પીરની આંબલી, મેલડીનો વડલો – આ બધાં ઘેઘૂર છાયાવાળાં ખરાં, પણ સાચે જ હતો ગામનો અવેડો અને પાણી શેરડો – જ્યાં ભેંશો અને બળદોને ચોરી-ચોરીને ધમારાતાં હોય અને અવેડિયો આવી ચડતાં ગાળાગાળી જામે. અને એવું ન થાય તો, કપડાં ધોવાના ધોકાનો એકધારી રમઝટ...ધોનારીઓની વછેરા જેવી જીભો – સથર્યા અને શાંતિ-પ્રિય લોકોનું ત્યાં કામ નહોતું...ત્યાં તો, તોપોના હુસાકા વચ્ચે, આગલી હરોળના સૈનિકો ધડીક ઊંઘી શકવાની જે ગંજાવરતા ધરાવતા હોય – એવા લોહકા મગજના લોકોનું જ પોસાણ હતું – એ ફાળિયાં પાથરીને ક્યાં સૂઈ જતા...

...લીલાવદર ગામના આ બપોર હતા...હમણાં હમણાં બધું સુસ્તાઈ ગયું હતું – કોઈ જ નવું નહોતું બનતું – એ જ ચોરો અને ચોરાના કાટમાળ વચ્ચેથી ચરકના લોંદા પદકાવ્યાં કરતાં કબૂતરો, ફેરીઆઓનાં લુખ્ખા નાસ્તાના બટકાંઓ વડે સોસવાતાં ગળાંઓ...એ જ અવેડો અને એ જ 'ધમાર પુરાણ,' એ જ જીભ-પરેડ – કાંઈ કરતાં કાંઈ નવિનતા નહીં...!

પરંતુ આજે આ કૌતુક આવ્યું...સૌના કાન ચમક્યા. એક-ધારો અવાજ આવવા લાગ્યો : ડગ ! ડગ ! ડગ...! ડફાગ ! ડફાગ !

એક પળમાં તો બધું છતું થઈ ગયું...

કૂતરાંની ખાલી પડેલી બખોલોમાંથી, વાડાનાં લાકડાંનાં ઢૂંઢાં પરથી, કૂવા કાંઠે 'ક્યારાપાળી' બાંધવાનાં કામ ઉપરથી, ઝાડની ડાળો પરથી, 'ખડિયાદા'ના ખાડા પરથી, ગરીઆના મેદાન પરથી – રબ્બરના ફેંકેલા દડાની જેમ ભૂલકાંઓ વછૂટયાં – કૂદતાં કૂટતાં, સાથળે પેનીઓ ભટકાવતાં, ચડ્ડીઓ ઊંચી લેતાં – ગરીઆ, જાળીઓ, પરોણાના ઘોડા પર કોડીઓ અને લીંબડાના મુઠ્ઠા ભરતાં, પડતાં આખડતાં વછૂટયાં – મનોરંજનના રંગમંચ સરખા વસાણીના ખાંચામાં...!

વસાણીના ખાંચા આગળ ત્રણ લીંબડાઓ માથાં ભટકાવીને ઊભા હતા. ચાર ખાંચા જ્યાં આંકડાઓ ભીડતા હતા...ત્યાં મદારીનું ડમરુ વાગતું હતું...ડગ ! ડગ ! ડગ !

મદારી...! એક નહીં – ત્રણ મદારી...! જ્યાં એકાદ, માંડ માંડ મોરલી વગાડી શકે એવો રડચોખડચો બુઢ્ઢો આવતો, ત્યાં ત્રણ મદારી ! આંખો ઠરે એવા, હંટર જેવા, ત્રણ ત્રણ મદારી – લાલ ફટકાવાળા કાબરી લૂંગીઓ વાળા, હોડી જેવી મોજડીઓવાળા, હાથે પગે રૂપાના કડાવાળા...તેલ નાખીને ઓળેલી દાઢીઓવાળા...!

એક વાંસળી વગાડતો હતો, બીજો મોંએથી વગાડવાનું વાજું. અને ત્રીજાના એક હાથમાં ફૂમતાંવાળું ડમરુ અને બીજા હાથમાં મોરલી. બધું તાલોતાલ...

પ્રેક્ષકોમાં ઉંમરનો આંક ઝડપથી વધવા માંડયો. પાંચ-સાત વરસની લાઈન હજી પુરાતી હતી, ત્યાં એની પાછળ દસથી બાર... એની અડોઅડ બારથી વીશ...વીશથી ત્રીશ...અને પછવાડે ત્રીશથી પાંસઠ...!

રંગોમાં મિલાવટ આવી. મેલ ખાઈને કથોણું પડેલો ધોળો રંગ ધીમે ધીમે વાયલ, ગવન, મદરાસી, અતલસ અને પ્લાસ્ટિક કાચની બંગડીઓ અને વેણીઓ આડે ઢંકાઈ ગયા...અને સાવ છેડે, વૈરાગી થઈને છોકરાંઓના દોરીઓ ખેંચતો એંસીથી નેવુ

નંબરનો વર્ગ !

અને આમ, વસાણીનો ખાંચો રંગરેજનો માંડવો બની ગયો !

મદારીઓ પણ તાનમાં હતા – આટલા પંથકમાં એણે આવડો મોટો પ્રેક્ષક વર્ગ ક્યાં જોયો હતો ?

સહેજ પાતળા લાગતા મદારીએ મોરલી અને ડમરુ નીચે મૂક્યાં...પછી લાલ ભૂરો કોથળો વચ્ચે ફગાવ્યો અને દાઢીમાં હાથ પસવારીને બોલ્યો : 'આ મારી ઝમકુમાસીના કરિયાવરનો કોથળો !

હાસ્યનું એક મોજું ચારે બાજુ ફેલાઈ ગયું...

મદારીએ બે સપાટ પાવડીઓ કાઢી – 'મેરબાન શાયેબ ! એ નાટકીય ઢબે બોલ્યો : 'આ મારી મારવાડ દેશની પાવડીઓ... આના પર ચડીને મારા દાદાના ભાઈના ભત્રીજાનો ભાણેજ પૈણવા ગયેલો, શાયેબ !'

વળી સૌને હાસ્યે ખળભળાવ્યાં.

મદારીએ પગ ધોઈ ને પાવડીઓ પર માંડ્યા. ડમરુ વગાડ્યું અને ઊભો થયો. પાવડીઓ કશાય આધાર વગર પગ સાથે ચોંટી ગઈ. મદારી ઠુમક ઠુમક ચાલવા માંડ્યો. છોકરાંઓએ તાળીઓની પ્રાછટ્ય બોલાવી.

પછી તો મદારી કમાલ કરતો ગયો – મોંમાંથી લોખંડના ગોળા કાઢ્યા, બાવળના શૂળા કાઢ્યા, પાંદડીઓ વીંછી કાઢ્યો, કાનખજૂરા કાઢ્યા...વગર અગ્નિએ ભડકો કર્યો. કાચલીના હોકામાંથી પાણીની પિચકારીઓ હુકમ પ્રમાણે છોડી...અને પડમાં પાંચકા-દશકાનો વરસાદ વરસ્યો.

'નાખો મારા શાયબ !' મદારી લહેકાથી બોલ્યો, 'હજી તો તમને મારા મે'રબાન ! એક અદ્‌ભુત ખેલ બતાડવાનો છે...હેમાળાની ચોટી પર બેસીને મારા ઉસ્તાદે તપ કરેલો શાયબ !' એ ડમરુ વગાડીને બોલતો જતો હતો : 'એ તપની વિદ્યાનો એ ખેલ છે મારા શાયબ !' અને પછી એણે કોથળામાંથી એક ગાંઠા ગળકાવાળું

મૂળિયું કાઢીને ધૂળના ઢગલામાં ખોડ્યું : 'આ વનસ્પતિનો મૂળિયો છે મારા મે'રબાન !...શેઠ લોકો ! શાયબ લોકો ! દરબાર લોકો ! બેનો અને માતાઓ ! આને બરાબર જોઈ લો...હિમાળાનો આ સપેદ મૂળિયો...મારા ઉસ્તાદની કસમ છે મને...હું આમાંથી રીંછ બનાવીશ, શાયબ !' અને એણે હાથ પહોળા કર્યા : 'ચાર હાથ લાંબું ત્રણ હાથ ઊંચું...વેંત વેંતના એના દાંત હશે, મારા શાયબ ! અને એણે ડમરુ વગાડતાં વગાડતાં ચક્કર મારી : 'આનો, બે આના, ચાર આના, આઠ આના...આવવા દો મારા શાયેબ !'

અને પડમાં ટંકશાળ શરૂ થઈ : 'નાખો ભાઈ ! રીંછ જોવું છે.'

'માળો કે'છે ધોળું રીંછ !'

'આપણે તો ધોળાં ઘેટાં જ જોયાં છે, આજે રીંછ જોઈ.'

'ચાર આનામાં રીંછ...!' પોલકાનાં ખિસ્સાં ઊખડ્યાં, કોટના ગજવાં ઊખડ્યાં, બજરની ડાબલીઓ ઊખડી...'તડ ! તડ ! તડ !'

એક ખૂણામાંથી ફરરર કરતો રૂમાલ પડમાં પડ્યો...ખૂણામાં થોડી છોકરીઓ એક છોકરીને ઠપકો દેતી હતી : 'અલી ગુલાબ ! બાપરે પાંચની નોટ ! ?'

'મારા મેરબાન શાયેબો !' મદારીએ રૂમાલ ગજવામાં ગોઠવી દીધો. ડમરુ બંધ કર્યું અને બે હાથ જોડીને બોલ્યો : 'તમારામાંથી એક જુવાન અહીં આવે – આ લાકડો પકડે એવો જુવાન.' મદારી ખરો ચાલાક હતો : 'એવો જુવાન મારા શાયેબ ! જેની ભૂજાઓમાં કૌવત હોય – હેમાળાનાં એ ભયંકર જાનવરને પકડી રાખવાનું કૌવત...! એ જાનવર ભારી વકરો માગા શાયેબ ! કાચા-પોચાનો કોરીઓ કરી જાય...એના ઓરતા અધૂરા રહી જાય અને આ મદારીને કલંકનો ટિક્કા લાગે. આવો કોઈ લોંઠકા જુવાન... સોરઠ મલકનું પાણી પીધેલ જુવાન...' અને પછી જોરથી ડમરુ વગાડીને એણે ત્રાડ પાડી : 'આવી જા...! આવી જા !'

હૈયાં તો શું, ખાલી અવકાશ પણ ભયથી ભરાઈ ગયું !

હિમાલયનું એ અટંકી ભયંકર જાનવર ! ચાર હાથ લાંબુ અનુ હાથ ઊંચું...હાય મારા બાપ !

અને પછી તો સૌ, સૌનાં આપ્તજનોને ચેતવવા માંડ્યું બહેન કહેતી હતી : 'ભા...ઈ...! આઘો રે'...આઘો ત્યાંથી !'

બાપ કહેવા માંડ્યો : 'ક્યાંક કોરો થાતો ને એલા ! હેમાળાનુ ઈ કજાકું જનાવર...હેમાળાનાં જાનવર બધાં જ કજાડાં...!'

'જોજ્યો એલાંવ ! ક્યાંક છોકરમત કરતાં' બુઢ્ઢાંઓ સામટે સૌને વારતાં હતાં : 'બચ્ચારા મદારીને કલંકનો ટીકો લાગી જાય, હાં !'

અને સૌ સાવચેત થઈ ને કોકની વાટ જોઈ રહ્યાં : 'શું કોઈ નહીં નીકળે ? આવડું મોટું ગામ છે કે વાતો ?...એલા, હોળીમાંથી નાળિયેર કાઢવાવાળા ગોવાળો છે કે•ને ?'

ગોવાળો કહેતા હતા : 'કોઈ નો સાથી છે કે ને ?'

સાથીઓ કહેતા હતા : 'કોઈ ઘરધણી છે કે ને ?'

કુતૂહલ ઘોડે ચડ્યું હતું : રીંછ જોયું છે ભાઈ...હેમાળાનું લાંબું, ઊંચું, ધોળું, કજોકું એવું રીંછ...

અને પછી સૌ અપલક, ધૂળમાં ખોડેલાં પેલાં મૂળિયાં ભણી તાકી રહ્યાં : 'ઈ સળવળે છે ? એમાં ક્યાંય નહોર દેખાય છે ? રાતીચોળ જીભ ફૂટી છે કે ને ?'

તો કોઈએ વળી લાંબો હાથ કરીને કહ્યું : 'જુઓ 'લ્યાં ! લાકડું શ્વાસ લે છે, જુઓ, કચતર હલે...ધૂળ ઊડે...!'

મદારી રુઆબથી બોલતો હતો : 'આવી જાવ ! મારા ઉસ્તાદની કસમથી આવી જાવ. રીંછને પકડવા વારો આવી જાવ. ઝટ કરો મારા સાયબ ! વખત વીતતો જાય છે. વખત કોઈના હાથમાં નથી.' અને ડમરુ વગાડીને એણે ચક્કર મારી : 'હું વીસ ગણું એટલી વારમાં કોક આવી જાવ...!'

અને પછી એ ખરેખર ગણતરીએ ચડ્યો : એક...બે...ત્રણ ચાર...પાંચ...

સભા આખી નિરાશ થઈ ગઈ. વીશ થતાં કેટલીવાર ! સત્તર-અઢાર અને ઓગણીશ આવ્યા કે એની જ પાછળ વીશ...! અને વીશ થયા કે ગીંછ હાથમાંથી ગયું માનો...હીમાળાનું ધોળું બાસ્તા જેવું રીંછ...શું કોઈ માયનો પૂત જન્મ્યો નથી !

—મદારીની ગણુતરી આગળ વધતી હતી : છ...સાત...આઠ નઉ...દસ...અગિયાર...!

ડમરુ જોરજોરથી વાગતું હતું. મોરલી પુરપાટ સૂરો કાઢતી હતી. ભોંવાજું ઘેટાંની જેમ બાંબરતું હતું.

મદારીને હવે લોકોની નિબંળતા પર મઝા આવી હતી. એ તાનમાં આવીને બોલતો હતો : ‘મારા શાયેબ !’ ભય અને કુતૂહલથી વિસ્તરેલી શાંતિને ભેદતો એ બોલ્યો : ‘ગોડ બંગાળા સિવાય આ ભેંકાર ખેલ સફળ નથી થિયો...કચ્છ...ગુજરાત... સોરઠ ક્યાંય ને, મારા શાયેબ ! ગોડ બંગાળાના ઢાકામાં આ ખેલ થિયો'તો...ઢાકાના ચોકમાં ધોળો રીંછ ઘૂંટવીને પગભેર થિયો'તો ...પણુ ઈ તો ગોડ બંગાળા...ધૂંવાધાર મર્દોનો મુલક, મારા શાયેબ !’

હવે બીજો મદારી આ ગણુતરી આગળ વધારતો હતો : ‘બાર...! તેર...ચૌદ...પંદર...’

સભા ગણુતરીની ઢીલને વખાણુતી હતી : ‘સારો કે'વાય બચ્ચારો...! ઘણો સારો...નકર વીશ ગણુતાં કેટલી વાર...? બચ્ચારો હજી તો પંદરે પૂગ્યો છે...કોક જાગો...પાંચ જ બાકી છે...પાંચ સાટુ થઈને આટલાં બધાં માણુસોને ગળે કાં પડો ? અરે, કોક ઝપાટો કરો, મૂળિયું હાથમાં લો...અમે ધોકા લઈને ઊભાં છીં, હાં કે...રીંછ કનડગત કરશે તો અડપી પડશું...’

—કોઈ ન જાગ્યું...

મારા શાયેબ !’ મદારી હવે વધારે તાનથી બોલતો, વગાડતો ચારે બાજુ ચક્કર કાટતો હતો : ‘એ કલેજો તો ગોડ બંગાળામાં જ જન્મ્યો છે શાયેબ ! જાડો, ઊંચો મોટી મોટી આંખોવાળો એ

જુવાન...એણે ધડ દઈને મૂળિયું પકડ્યું. ધડાકો થિયો મારા શાયેબ! પણ ઈ જવાન...! હલ્યો ચલ્યો નૈ...ભડનું ચોડિયું... મારા શાયેબ!'

'સોળ ..સત્તર...અઢાર...' બીજો મદારી ગણતરી આગળ વધારી રહ્યો હતો.

અને આખી સભા નિરાશ થઈ ગઈ : 'ગયું ભાઈ!–રીંછ ગયું...! હાથમાં આવેલું રીંછ...હત...તારી...ધરાર ગયું...!'

બીજો મદારી આંકડો બોલ્યો : 'ઓગણીશ...!'

અને બધાં હાથ ઘોઇ બેઠાં : 'બસ હવે, હમણાં વીશ...' અને બધાં મદારીને હોઠે લટકતો વીશનો આંકડો જોઈ રહ્યાં..

અને મદારીએ હોઠ પણ ખૂલ્યો અને 'વી'ને બહાર ફેંકે એ પહેલાં તો એક અજાણ્યો જુવાન ચોકમાં ધસી આવ્યો...મદારી કહેતો હતો એવો...જાણે ગોડ બંગાળાનો જ જુવાન...!

'હાશ...! ભગવાને લાજ રાખી...હાસ્તો...નહીંતર જેને આપણે આંખેય દીઠો નથી એવો આ અજાણ્યો જુવાન...બસ હમણાં જ એ મૂળિયું પકડશે...મૂળિયું સળવળશે, કાં તો ધુમાડા કાઢશે ..ઠેકડા મારશે...'

જુવાન બરાબર મદારીની સામે આવીને ખડો થઈ ગયો.

—મદારીએ એની આંખો સામે જોયું. ઘણા ઘણા ચહેરામાં એણે ઘણી ઘણી આંખો જોઈ હતી –કાળી, ધોળી, પીંગળી, લાલ, પીળી, મોટી, ચૂંચી...પણ આ! આમાં આમ કાં? એકોસાથે બધું!

—મદારીને ભય લાગ્યો: કાં તો આ જ કોઈ મહાન મદારી છે...! જે મારા જેવી અનેક કળાઓ જાણે છે. અરે, મારા જેવાને શીખવી પણ શકે છે...વિફરે તો શીખવેલી ભૂલવી પણ શકે!

મદારીએ પોતાના કંપને છુપાવવા જોરજોરથી ડમરુ વગાડ્યુ મોમાં લોટ ઊડતો અટકાવવા એણે વાંસળી મોંએ માંડી અને સૂરની ચમાચકડી બોલાવી...આડીતેડી...જેમ તેમ!

પળ પછી એ ડગમગતો જુવાન પાસે આવ્યો. ફરી વાર એને પગથી માથા સુધી જોયો અને પછી એ ઢીલા અવાજે બોલ્યો: 'બોલો, મે'રબાન! તમે આ લાકડો પકડશો?' અને આ પછી તરત જ પોતાની આત્મ લઘુતાને ઢબૂરવા એણે અવાજમાં મૂખાઈ-ભર્યો રોષ ભર્યો: 'સમજો છો તમે? આ લાકડો હેમાળાનો છે મારા શાયેબ! મારા ઉસ્તાદનો છે એ...' અને પછી કંપતા હાથે એણે લાકડું હાથમાં લીધું અને જુવાન સામે હાથ લાંબો કર્યો: 'આમ પકડવાનો...હાથ ધ્રૂજી જાય, મનમાં ભે લાગી જાય કે હલી જાય તો...ખેલ ખલાસ...પકડો એટલે એ ઊંચો નેંચો થાય. જાડો પાતરો થાય અને પછે ભડાકો થાય...અને પછે રીંછ... જંગલી રીંછ નેંકરે...મારા શાયબ!' અને પછી એ ડમરુ વગાડીને અકારણ બોલવા માંડ્યો: 'છાતી કઠણ હોય, મૂછાળો હોય, પાંચમાં પુછાતો હોય...!' અને છેવટે એણે લાકડું જુવાનના હાથમાં અંબાવ્યું.

સેંકડો પ્રેક્ષકો એ જોઈ રહ્યાં,—ક્યાંક એ ના તો નહીં પાડે ને? ક્યાંક પાછો હટીને ચાલ્યો તો નહીં જાયને?—રીંછ જોવાના કોડ કાંતોને રહી તો નહીં જાયને?

'મારા શાયબ!' હજીય સ્થિર, કશી જ અસર વગર અચલ અને શાંત ઊભેલા યુવાન પર રોષથી ભરપૂર અવાજ ફેંકતો મદારી એકદમ નજીક આવ્યો. જોરથી ડમરુ વગાડ્યું અને પેલી આંખો જોઈને એ પુનઃ અશાંત થઈ ઊઠ્યો: 'મેરબાન, તમારો નામ શું?'

જુવાને મદારી સામે જોયું. પોતાનું નામ કહેવા એ પળભર તૈયાર થયો: 'બાદશા'—પણ એ ન બોલ્યો. અજાણ્યા આ ગામમાં, આવી દશામાં બાદશા નામ બોલવું એ કેવું હાસ્યાસ્પદ હતું એ પોતે સમજતો હતો. 'બાદશા' નામ પાછળ પડેલો એનો દુઃખદ ભૂતકાળ એક પળ એના મોં પર આવીને છવાઈ ગયો અને એની આંખો એકદમ તંગ બની ગઈ. પછી તરત જ સમજણ આવીને બેસી ગઈ.

‘શરમાળ જુવાન છે, મારા શાયબ!’ મદારી હબેલી આંખો જોઈને થોડો પાવરમાં આવ્યો. ડમરુ જોરથી બજવા માંડ્યું અને પછી મરણીઓ થઈને એ અસરમુક્ત થયો. ખુલ્લા સાદે એણે મજાક કરી: ‘મારી મામીના જેવો શરમાળ...!’

સૌ હસી પડ્યાં...જુવાન પણ હસ્યો.

—મદારીનો ભય ઊડી ગયો. એણે પ્રશ્નોત્તરી શરૂ કરી: ‘તમારે બેન છે મારા શાયેબ? મા છે? બાપ છે?’ અને એણે મજાક ખાતર છેલ્લો સવાલ પૂછ્યો: ‘વહુ?’

જુવાને હસીને નકારમાં માથું હલાવ્યું.

મદારીએ ઠમકો કર્યો: ‘વાંઢો છે મારો શાયેબ!’ અને પછી એ જ વાક્ય ઉપર એ સૌને હસાવવા માંડ્યો: ‘તારે પરણવું છે મારા શાયેબ! મારી માસીના સમ છે. તને પૈણાવી દઉં: બોલ કેવી જોવે? કાળી કે ધોળી? જાડી કે પાતળી? લાંબી કે ઠીંગણી? કોઈ ફૂલનો નામ આલી દે મારા શાયેબ! ચંપો, ડોલર...મલગોટો ...ગુલાબનો ગોટો?’

અને અહીં જુવાનના શાંત ચહેરામાં રેખાઓ ઝડપી બદલી એના મગજમાં રમતું એક ચિત્ર ઘેરું થઈને ઊપસી આવ્યું અને એ બોલ્યો: ‘ગુલાબ...ગુલાબના ગોટા જેવી!’

પુરુષવર્ગ બીડીઓ પીવામાં, જુવાનને જોવામાં, એની છોકર-મતભરી રજૂઆતને પીંખવામાં રોકાયો હતો, એટલે કોઈ ખાસ નોંધ ન લેવાણી, પરંતુ જુવાન છોકરીઓમાં મોટી હલચલ મચી ગઈ. એ બધી ઉપરાઉપરી, જોર કરી કરીને હસતી હતી અને એ જ વાક્ય કોઈ એક છોકરીને સંભળાવતી હતી:

‘સાંભળ્યું ને અલી! ગુલાબના ગોટા જેવી...અરર...! ગુલાબના ગોટા જેવી...!’ અને પછી ખીખી કરતું હાસ્ય. અને વળી પાછો એ જ શબ્દ: ‘ગુલાબ જેવી...ઓય માડી!’

હવે સૌની નજર એ બાજુ ગઈ...અને સમજાયું. શામજી-ભાઈની રૂપાળી, ખિજકણી છોકરી ગુલાબનું...એક અજાણ્યા જુવાને

ભર ચોકમાં નામ લીધું એનો જ આ ગણગણાટ.

સૌ ડાહ્યાં હતાં...આ તો કાગને બેસવું અને ડાળને ભાંગવું એનાં જેવો અકસ્માત હતો...સૌ વળી પાછાં ખેલ જોવા માંડયાં.

મદારી ઘણો ચાલાક હતો...છોકરીઓના ટોળામાં એણે ગોળ ગોળ ચમકદાર આંખોને આગ વરસાવતી જોઈ...એ જ આંખોએ એને રૂમાલમાં ઘણા બધા પૈસા આપ્યા હતા – પાંચ રૂપિયા !

મદારીને મોકો મળ્યો – જો એ તેજાબી છોકરી ઘડીભર રૂઠી જાય તો, અડબંગ જેવો આ જવાન પોબારા ગણી જાય અને પોતાની આબરૂ સલામત રહી જાય...મૂળિયામાંથી રીંછ કઢાવવા તૈયાર થયેલો આ અભાગિયો નહીંતર ખસશે ને ?'

અને મદારીએ બરાબર એ છોકરીની દિશામાં મોં રખાવીને જુવાનને ખડો રાંખ્યો અને બોલ્યો : 'પૈણાવી દઉં મારા શાયેબ !' તમે કહો છો એવી પૈણાવી દઉં...'

અને એ જ વખતે જુવાનની આંખો પેલી ચળકતી, વળખાતી, ધુમાડા કાઢતી, આંખો સામે મંડાઈ.

જુવાન બહુ તાજજુબીથી આશ્ચર્યથી એ આંખોને જોઈ રહ્યો – મનની ચીંચડીમાં વર્ષોથી સંઘરેલો, નામશેષ થઈ ગયેલો એ ચહેરો અહીં ક્યાંથી ? અહીં એ ક્યાં ઊછર્યો ? ક્યાં મોટો થયો ? અને વળી પાછો પોતાને જ કેમ જોવા મળ્યો ?...જુવાને ઝડપથી આંખો મીંચી અને ઉઘાડી, બસ એ જ ચહેરો, એ જ કાચો નારંગી રંગ, એ જ મોં ફાડ...

જુવાનનો શ્વાસ ઝડપથી ચાલવા લાગ્યો. એના મોં પર સમુદ્રનાં મોજાંઓ જેમ ભાવો કૂદવા લાગ્યા. જુવાને ફરી વાર એ બાજુ જોયું.

—છોકરીઓમાં ફરી વાર હાસ્ય પ્રગટ્યું, ધક્કાધક્કી થઈ...

પેલી યુવતી પણ જુવાનને તાકી રહી...ભોળા એવા જુવાનની ભાવવિવશ આંખો લાખ લાખ લાગણીઓ ભરીને એ બાજુ હસી...

'નસરમીનો !' પાતળી, ઊંચી, સીધી એ ડોક એક આંચકો ખાઈ ગઈ !

અને જુવાનના વાંસામાં જાણે ચામડાનો ચાબૂક ફરી વળ્યો...સટાક...! સટાક ! સટાક !

—એના હાથમાંથી સરર કરતું મૂળિયું પડી ગયું

—મદારીએ એનો બરાબર લાભ લીધો...ડમરુ એણે ફેંકી દીધું. વાંસળી પણ ફેંકી દીધી...પછી પબ્લિક સાથે એણે બે હાથ જોડ્યા, આંખો મીંચી અને ગળગળો થઈને બોલ્યો : 'મેં આપ લોકોને પેલે કીધો'તો મારા શાયબ ! મારો આ ખેલ ક્યાંય થઈ નથી શક્યો. મારા ઉસ્તાદની દયાથી ગોડ બંગાળામાં શિખેલો મારા શાયેબ ! મૂળિયો પકડનારા તો ઘણા મળે, પણ જીરવવું મુશ્કેલ... અદ્‌ભુત વિદ્યા છે મારા શાયેબ ! છાતી બેસવા માંડે હાથ પાણી પાણી થવા માંડે...'

પેલો જુવાન સડેડાટ કરતો બહાર જતો રહ્યો...એની પાછળ ગામના બે-ચાર જુવાનો ગયા અને એને પૂછ્યું.

પેલા જુવાને હસીને કહ્યું : 'હા એવું જ થવા માંડ્યું. મારા હાથ પાણી પાણી થવા માંડ્યા – લાકડું હાથમાંથી પડી ગયું...!'

અને એનું હૃદય પણ હવે તો હાથમાં નહોતું એટલે એ ઝડપથી ચાલતો થયો.

સાંજ પડવામાં હતી. એ જુવાનને મેલડીના વડ નીચે બેઠેલો સૌએ જોયો.

અને સાંજ પડતાં પડતામાં તો ગામની છોકરીઓએ ગુલાબને ખિજવી ખિજવીને લાલચોળ કરી મૂકી.

'મને મળવા તો દે !' એ દાંત પીસતી હતી : 'અંધારું થઈ ગયું છે તેથી શું ? ઊભો ચીરી ન નાખું તો કે'જે મને...એ જઈ જઈને ક્યાં જવાનો છે ?'

'તારા બાપાને કહી દેને, ગુલાબ ?'

'શું કામે ? મારે ક્યાં તેવડ નથી ?' ડોકનો એક ઝટકો મારીને એ ઘેર ગઈ.

૨

પાણીના બધાય ગોળા ટબોડિયાના ભરેલા હતા. છતાં, ગુલાબ પાણી ભરવા તૈયાર થઈ...બેડાંમાં, હાંડો અને ગાગર લેવાને બદલે એણે પીત્તળની ગોળી અને હાંડો લીધાં...!

સારું હતું – કંચનબેન ઘેર નહોતાં. નહીંતર, ધીમે ધીમે ટોપ ખોલીને બહાર નીકળતી કળી જેવી આ એકની એક દીકરીને આવાં ભારે વાસણ લેતાં જોઈને એને કમકમાં આવી જાત – નેતરની સોટી પર કોઈ નટ ચડે અને સોટીની કેવી દશા થાય? કંચનબેનને એવા જ પ્રકારની લાગણી થઈ આવત – અને પછી એ ઊંચા સાદે બોલી નાખત: 'તો તો છોડી, એમ જ કર્યું, પાંચ મણનો પાણો લઈને કેડ્ય માથે માર્યું, એટલે તારે અને અમારે ઉપાધિ આહળે..,!'

'કઈ ઉપાધિ કંચનબેન!' એવું કોઈ પૂછત તો કંચનબેન પછી સુખદુઃખની સમાન માત્રામાં એ વિશે પારાયણ માંડી

હેત : 'શું કરું ? દીકરીની જાત છે, પણ વળ ક્વળમાં ન સમજે ! તીખીય એવી અને ચેપળી પણ એવી...મૂઆું, સાત ચોપડીમાં શું ય ભણી ગઈ છે...તોબાં ! ફલાણું આવું અને ઢીંકણું આવું બોલ્યું આમ કરવું, આ તેમ કરવું...કહું છું. મારે આને હજી પારકે ઘેર મોકલવી છે...દીકરીની જાતને બહુ બુદ્ધિ સારી ન કે'વાય...' અને પછી એ, વારે વારે જે બિંદુએ આવીને અટકતાં, ત્યાં જ અટકત. એ બિંદુ જ કંચનબેનને માટે મોટું આશ્વાસન હતું : 'પહેલા ખોળાની આ છોડી...દીકરો તો ત્યાર પછી છેક નવ વરસે આવ્યો...આ નવે ય વરસનાં દીકરાના ભાગનાં લાડ આ છોડીને મળી ગયાં બાપા ! પછે ખામી શું રહે ? બસ ઈ જ કારણે આ છોડી સૌની ઉપર છવાઈ વળી છે અને ઈ જ કારણે વધારે દિવેલથી જળી રહી છે...' અને પછી પાછળથી એક મૂંગો, પુત્રીની માતા એના સુખની કલ્પના માટે જે શ્વાસ છોડે છે એવો શ્વાસ છોડત : 'ભગવાન કરે એ ખરું !' અને પછી તરત જ, ઘરમાં હોત તો ય એનાં મીઠાં સામીપ્ય માટે ટોકો કરત : 'ક્યાં ગઈ ગુલાબ !' અને ગુલાબને ન જોતાં એ જ પ્રશ્નની મોટી એવી ગાંસડી માથા પર મૂકીને શેરીઓ ખૂંદી વળત : 'મારી ગુલાબ છે આંયાં ?'

—પણ અત્યારે એ ઘેર નહોતાં.

ગુલાબે ગોળી અને હાંડો માથા પર ગોઠવ્યાં, હાથમાં સિંચણને બદલે સૂતરની બળદની રાશ લીધી અને ફૂંફાડા મારતી એ ચાલતી થઈ ત્યારે ગોળી અને હાંડો જે રીતે ટગ ટગ થતા હતા એ જ રીતે એના બધાય દાંત કચકચતા હતા. અને એની વચ્ચે એક શબ્દ દબાતો હતો : 'નસરમીનો !' અને એ આજુ-બાજુનું બધું ય સાનભાન વિસરીને ક્યારેક અપ્રગટ તો ક્યારેક પ્રગટ – બોલ્યે જતી હતી : 'મારું નામ લીધું...મારું નામ ! અને પાછો ચોકખું ફૂલ બોલ્યો : 'ગુલાબના ગોટા જેવીને પરણું

જો...તારી હા પાડે...તારી જાતના રખડેલ! એક વાર મળી જાતો ખબર્ય પાડું...તારી માએ હાથ ફેરવી ફેરવીને ગોળ રાખેલો તારો તોલો મારા એક જ હાંડાથી રોટલો વાળી દઉં...' અને પછી આ માટે પોતે ગોઠવેલ યુક્તિ ઉપર એ હસતી જતી હતી : 'કોઈને ખબર પણ શું પડે? કહીદેશ – એ પડખે હાલ્યો જાતો'તો, સામેથી ખૂંટિયો દોડતો આવ્યો, હું ભાગવા ગઈ અને ઉપરનો હાંડો એના તોલા માથે પડ્યો!'

પણ ભાગ્યશાળી ખરો, આપણો આ જુવાન...!

—ગુલાબ કૂવે પહોંચી, પાણી ભર્યું અને પાછી વળી ત્યાં સુધીમાં ક્યાંય ભટકાયો નહીં – ભટકાયો હોત તો! ગુલાબે કાંઈ જેવીતેવી સગવડ કરેલી? ખાલી ગોળી ઉપરનો ભર્યો હાંડો ધકેલી દેતાં કેટલી વાર?...અને આટલું કરીનેય એ શાંત રહેવાની હતી? હાંડો વાગતાં જુવાન પડી જાત અને પડ્યા પછી એ સૂતરની રાશ વડે સોરી નાખત : 'રોયા! કપાળમાં આંખો છે કે કોડા! પાણી શેરડે ભટકાછ?'

—પણ ન ભટકાયો...ગુલાબને એ આખી રાત જગાડવાનો હશેને?...એ આ બધું જાણતો હશે માળો?

ગુલાબ ઊકળે, છણકા નાખે, મુઠ્ઠીઓ ઉગામે, પડખાં ઘસે અને રોવા જેવી થઈ જાય – આવી વિદ્યા એ બુડથલ જેવો જુવાન જાણતો હશે? – કોણ જાણે!

લાંબી એવી રાત – ગુલાબ જ્વાળામુખીના મુખ પર રહી :

'ગુલાબના ગોટા જેવી...હત સાલ્લા હરામી! ગુલાબ તારી વહુ?' એ મુઠ્ઠીઓ વાળતી. દિન બ દિન દાખલ થઈ રહેલું તાજું અને તેજાબી ઉતાવળિયું એનું લોહી નખ અને ટેરવાં વચ્ચે કોલાહલ મચાવી મૂકતું : 'તારી તો ડોક...ડોક મરડી નાખું...તું તો જાણે ઓતરાનો અભિમાન...તારામાં સાલ્લા, અક્કલ હોત તો કોક મહારીનાં ખેલમાં આવીને ઊભો રહેત શા માટે? મહારી પાસે

પરણવાનું માગત પણ શા માટે ?' અને પછી એ ઓશીકા સાથે જોરથી માથું અફાળતી : 'ફોડો ! ફોડા ! હું તારી વહુ બનું ? તારી ? તારી ? તારી ?' અને એ પથારીમાં બેઠી થઈ જતી. ગોદડું ઓઢી લેતી અને એક જ પળમાં પાંગતે ઘા કરી નાખતી : 'મારો ...વર...! ફાકને પૂછી તો જો ? ફાકને એટલે મારી ભલભલી બેનપણીઓને, સમજ્યો ? – સરયુબા...હા, સરયુબાને જ પહેલાં પૂછી જો. વિક્રમને જોવા ગામની છોડીઓ હજી આટલે વરસેય જોવા માટે ટોળે વળે છે. બંદૂક તાકીને એણે અમારા ગામને પાદર ઊંચે ઊંચે બાંધેલી સાત સોપારીઓમાંથી ચોથીને વીંધી હતી...આંટુકડીમાંય એવો અને બળમાંય એવો...સરયુબા એક વાર મારી પાંસે આવીને ફુલ્લાવા માંડી'તી, પણ મેં એનેય કહી-દીધું'તું : 'બસ, માવું દીકરા જણતી બધ થઈ ?'

'જણે...પણ' એ બોલી'તી : 'તારી ન્યાતમાં તો નૈં ગુલાબ ! અમારે તો પાતળા સળિકા જેવા, હળવા ફૂલ જેવા...'

'સરયુ ! એ તો આંકડાનો માંડવો કે'વાય !'

'આંકડાનો ?' અને સરયુએ પછી એની ખાનગીમાં ખાનગી વાત મને કરી...હા. એવું બળ ક્યાંય ન હોય...પણ તેથી શું ? હું એનેય ગણકારતી નથી સમજ્યો ?'

મેં પછી સરયુને જ પડતી મૂકી. એવાનાં તે વળી શાં વખાણ ? એ તો સરયુને પોસાય...બાકી મારી જેવી તો એ હિંસક જનાવર જેવા વિક્રમને...બાપરે...બળવાન. ક્રૂર, રમાડવા જતાં હાથ દાઝે, હૈયું મળતાં હૈયું દાઝે...ભલે એ પાતળો, આંટુકડીવાળો – પણ એવું !...હાય હાય...! સરયુ બિચ્ચારી ખૂબ દુઃખી છે...ખૂબ દુઃખી છે...આપણે એવો વર ન જોઈએ અરે, સપૂચો વર જ ન જોઈએ...ચાલ મારી બાઈ, વર વગર ક્યાં લુખ્ખું ખાઈએ છીએ ! ભગવાનનો પ્રતાપ છે. ઓઢવા પે'રવા હીરનાં ચીર મળે છે. મારા બાપા મને કહે છે – તું તો મારો દીકરો છો દીકરો...હું દીકરા તરીકે

રહીશ.

અને પછી ગુલાબ આખી રાત, મહારીના ખેલવાળા જુવાનની ઘેલસાગરાઈને તમાચા મારવા, પોતાની રુચિ કેટલા ઊંચા પ્રકારની છે એને ગામના કોઠીબંધ જમાઈઓને પોતે કેટલા તુચ્છ અને નાચીજ ગણે છે એ સમજાવવા મનોમન બબડતી રહી...

સરયુ પછી મંજુલા! મંજુલા સાથે મેં સહીપણાં બાંધ્યાં. મંજુલાનાં લગન નથી થયાં એટલે એની પાસેથી સરયુ જેવું ભૂંડું ભખ સાંભળવા તો ન મળે!—એનો વર કોલેજમાં ભણે છે...

—પણ એય આખરે છોકરી નીકળી...મૂઈ સાસરે જવા તલપાપડ છે...બાપનું ઘર કોણ જાણે શુંય ખાવા દોડે છે...!

એક દિવસ મને કહેવા માંડી: 'ગુલાબ, રજની તો આવો... એ આમ ચાલે ને તેમ ચાલે. વાળ આવાં ઓળે, કપડાં આવાં પહેરે...એની બોલવાની રીત, બોલાવવાની રીત, હસવાની રીત... અને એ પણ એવી રીત...હસીને બોલે અને એવું બોલે...આપણે હસી હસીને લોથ થઈ જઈએ...!'

ખોટું નહીં કહું. મને એ ગમતું. હું એની સામે જોઈ રહેતી...

'એના પત્રો આવે છે ગુલાબ!' મંજુલા કાનમાં આવીને કહેતી: 'એમાં ચૂંબન...ચૂંબન લખ્યાં છે ગુલાબ!...શબ્દોનાં ચૂંબન! તારે વાંચવાં છે?'

હું પછી કશું બોલતી નહીં—મને વિક્રમ નજરે દેખાતો. રખેને કાગળમાં ક્યાંક એવું હોય તો?

'થયું ગુલાબ! તારે હજી વાર છે.' મંજુલા પછી પોપટની જેમ વાતો કરવા માંડતી: 'એને આપણે ભણવા દેવા જોઈએ ગુલાબ! એ ભણતા હોય, વાંચતા હોય ત્યારે પાસે ન જવાય, વાત ન કરાય, અવાજ ન કરાય...'

ગુલાબ પડખાં ઘસતી હતી...મંજુલાના શબ્દોએ એ વખતે ગુલાબના કોરા કડકડતા અણીબંધ કાગળ ઉપર રંગબેરંગી પીંછી-

ઓથી કાળાં કાળાં ઝૂલફાંવાળો આકર્ષક ચહેરો દોરી આપેલો...

આપણને આંખ, માથું દુ:ખે ને ગુલાબ!' મંજુલાનો અવાજ સંભળાતો હતો – એક વાર એ, એનો પતિ વેકેશનમાં આવેલો, એટલે ત્યાં ગઈ હતી એટલે આવીને કહેતી હતી : 'તું નહીં માને ગુલાબ! એ માથું દાબી આપે...અરે માથું પણ ગૂંથી આપે, લે! વેણીય બાંધી આપે લે!...પણ ગુલાબ, આપણે કાળજી રાખવી પડે...એ મેડી પર એકલા હતા. હું વાતો કરવા ગઈ'તી એ કંઈક લખતા હતા અને મેં...' મંજુલા ઘડીક શરમાઈ ગઈ અને પછી બોલી : 'મેં એના હાથમાંથી ચોપડી લઈ લીધી અને ગાલ ઉપર એક ટપલી મારી...તું માનીશ?...એ ત્રણ દિવસ મારી સાથે બોલ્યા જ નહીં!'

'હેં?!' ગુલાબના મોંમાંથી એ શબ્દ નીકળ્યો અને એ સાથે જ પેલો આકર્ષક યુવાન આખેઆખો નીકળી ગયો? ગુલાબે જાણે એના પર ચંપલનો ઘા કર્યો : 'હત સાલ્લા! સુધરેલા!' અને પછી એણે મંજુલાની દોસ્તી તોડી નાખી...

એણે નક્કી કર્યું : 'કોક સારાને સાંભળવો – જે સાવઝ જેવો હિંસક ન હોય, બહુ વાંચકડો ન હોય...'

અને ગુલાબને પછી મંગુ મળી ગઈ – સાધુની મંગળા...! કિશન બહુ સારું ગાતો...હારમોનિયમ પરનો એનો જાદુ સભાને ડોલાવી નાખતો.

'તારો વર તો મંગુ!' ગુલાબ મંગુનાં બાવડાં પકડીને કહેતી : 'બહુ મીઠા રાગનો છે હાં! કે'છે એને ઘણાં બધાં વાજિંત્રો વગાડતાં આવડે છે ખરું કે?— તું ફાવી ગઈ મંગુડી – ફાવી ગઈ!'

'શું રાખ ફાવી ગઈ?' મંગળા રોવા જેવી થઈને કહેતી : રોયો એક દહાડો પણ માર્યા વગર નથી મૂકતો...' ડૂસકાંની તૈયારી કરતાં એ ધીમેથી બોલી'તી : 'રખડુ છે...પીવે છે ગુલાબ! એ પીવે છે...દારૂ. .દારૂ પીવે છે! બહાર હીંડો!' અને એ રડી પડી.

'મારો સાહ્લો લોટમગો!' ગુલાબે છોકરીઓ પાસે જવાનું જ બંધ કર્યું.

લુહાણાની રાજુની બા એક દિવસ ગુલાબને ઘેર આવીને ફુલ્લ મારી ગયાં: 'અમારા જમાઈ નંદકિશોર મુંબઈથી આવવાના છે. બહુ હુશિયાર છે. મુંબઈમાં અત્તરનો વેપાર કરે છે. હજારો રૂપિયા રળે છે!'

ગુલાબે એને પણ એક દિવસ જોયો...રાજુ હરખાતી હરખાતી બજારમાં નીકળી. ગુલાબે એને પૂછ્યું: 'તારો વર આવ્યો છે કે રાજુ?'

રાજુ પહોળું મોં કરીને બોલી: 'આવ્યા છે...આવ્યા છે ને!' અને પછી મલકાતી મલકાતી ગુલાબ પાસે આવી: 'તેં એને જોયા કે ને ગુલાબ?'

ગુલાબે હોઠ બીડીને માથું ધુણાવ્યું...

'એમ છે ત્યારે!' રાજુએ વટમાં ચોટલો પછાડ્યો પીઠ પર!

ગુલાબ રહી ન શકી: 'રાજુ, તારો તો એ વર છે કે ખાંડનો બોરો?'

—રાજુ ધડાક દઈને પાછી વળી – પ્રથમ એણે નીચલો હોઠ ગુલાબ સામે લાંબો કર્યો અને પછી આખીય ડોક ગુલાબ સામે લંબાવીને મોટી એવી એક ગાળ દીધી.

ગુલાબ જોરથી હસી: 'તારો નંદકિશોર તો ભાઈ, ફાંદ કિશોર!'

'તોય એ મોટરમાં ફરે છે.' રાજુ લાલચોળ થઈને બોલી: 'એ કાંઈ તમારી જેવો ફટપાળો નથી! તું જો તો ખરી...અમે મુંબઈમાં જલસા મારશું અને તું ઢેફામાં રખડવાની!'

'ઊભી રહે રાજુ!' ગુલાબે સાદ કર્યો: 'અહીં પરણવું જ છે કોને? તારા ફાંદ–કિશોર કરતાં તો રાજુ...' અને એ બોલી

ગઈ : 'કાં તું કૂવે પડય, અને કાં એને મારી નાખ શેયાને ! એ તને ચેપી નાખશે...ચેપી !'

'પૈસાદારની છોડી !' રાજુ પેટે બળતાં બોલી ગઈ : 'મારો ભગવાન કરશે તો...તને એવો મળશે...જો...જો...' અને રોઈને એ જતી રહી.

'પણ શું કામે મળશે ?' ગુલાબ પોતાની સાથે નક્કી કરી બેઠી : 'મારે જોતો હશે તો મળશે ને ?...ના રે...ફટ દઈને ના પાડી દેતાં કેટલી વાર ?...વર પણ કેવા સાલ્લા ! મંજુલાનો સુધરેલો અને વાંચકડો, સરયુનો બળિયા વરુ જેવો ક્રૂર, મંગુનો ગાતો બજાવતો, માર મારતો, દારૂ પીતો સાલ્લો હરામી...રાજુનો ખાંડની બોરી જેવો ધફ્ડો !...બાપરે, એ બધી કેવી રીતે સુખી થવાની ?'

અને આ પછી ગુલાબ દિવસો સુધી ઉકળ્યા કરી. કોઈ છોકરીનું વેવિશાળ થતું કે એ બોલતી : 'મરી રાંડ !'

—કોઈ જાન નીકળતી તો કહેતી : 'કેદમાં પડી, કેદમાં ! ઢીંગલે પોતિયે રમનારી, ભાઈ અને ભોજાઈને જવાબ ન દેનારી, શેરીઓ અને ચોકમાં ખુલ્લે મોઢે ફરનારી મારી બેન ! તને હાથે કરીને આમ ફાંસીએ ચડવાની સલાહ આપી કોણે ?'

અને પછી એ લાલચોળ આંખે લગનગાળાને જોઈ રહેતી :

ક્યાંક ઘોડા ઉપર, ક્યાંક ગાડીમાં, ક્યાંક મોટરમાં–ભારેસલ જેવું મોં કરીને, ડાહ્યા ડમરા થઈને બેઠેલા વરરાજાને કહેતી : તને બીજાં ભલે કોઈ ન ઓળખે, બાકી હું તો ઓળખું છું હોં ગોકુળ દા !' અને એ પછી એનાં અંગઉપાંગોને એ ક્યાંય લગી ભાંડ્યા કરતી.

કોઈ સાચું માનશે ?—લગનગાળામાં એ અર્ધ પાગલ જેવી થઈ જતી...શરણાઈ અને ઢોલના અવાજથી એ ત્રાસી ઊઠતી. એને ઘણી વાર થતું – આખી દુનિયાની છોકરીઓને પોતે બોલાવે, અને બધી પાસે પોતે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવે – 'બોલશું ! હાથમાં પાણી . લ્યો'

કે પરણે એ બે બાપની! – આ શેચાવને, શેચાવ સાથે જ પરણવા દો...મોઢું જ ક્યાં છે કોઈમાં? રૂપ છે કોઈમાં? બુદ્ધિ છે કોઈમાં? હળદર ચોપડી ચોપડીને સાલ્લા હાથી મળ્યા છે?'

આસ્તે આસ્તે થતાં કંચનબેનને પુત્રીની આ અરુચિ ક્યાંક સંસારની વિમુખતામાં પરિણમી બેસશે એવી દહેશત લાગી અને એ, ગુલાબ જેની પાસે છેલ્લી ચોપડી ભણી હતી એ ઈલાબેન પાસે રાવ કરી બેઠાં.

ઈલાબેનના સંસારથી ગુલાબ પરિચિત હતી. વિશ્નુભાઈ કેટલા સરસ માણસ હતા. ઈલાબેન સૌમાં સુખી હતાં.

ગુલાબને ઈલાબેને આવીને એક દિવસ સારી પેઠે શિખામણ આપી. ગુલાબે શાંતિથી એને સાંભળ્યાં.

અને ઈલાબેન કેવાં રમતિયાળ નીકળ્યાં 'વર વર શાની કરછ?' એ ગુલાબની નજીક આવીને બોલ્યાં અને પછી–'તારે હજી વાર છે' કહીને ગુલાબને સતર્ક કરી: 'આમ જો હજી વાર છે!'

ગુલાબના આખા લાગણીતંત્રને એણે માત્ર એક આછા અછડતા સ્પર્શથી ફૂંફાડા મારતું કરી દીધું.

ગુલાબના મોં પર, પ્રથમ વાર જ એણે મધુરા મધુરા શેરડા ચીતરી દીધા...અને ત્યારથી ગુલાબ થોડીક શાંત પડી–છતાં એ બોલ્યા તો કરતી જ–હું કાંઈ સરયુ છું? મંગળા છું? રાજુ છું? મંજુલા છું?—જેવો તેવો તો અહીં ન જ ચાલે...ન જ ચાલે...!

અને આમ ને આમ વિચારતાં એણે સવાર પાડી...આ બધી મથામણને અંતે, સરખે અંતરે આવ્યા કરતા માઈલ સ્ટોનની જેમ મહારીવાળો પેલો જુવાન દરેક અંતરે આવીને ઊભો રહેતો.

સવાર થતાં થતાંમાં એ આકૃતિ એનાં અંતરમાં પાયા નાખી ને ધરબાઈ ગઈ: 'હા એ કાંઈ ભૂલમાં એવું નહોતો બોલ્યો...એ મને બધી છોકરીઓમાંથી વીણીને, જોઈને જ બોલ્યો'તો! મારી સામે જ એની આંખો હતી...મારી...મારી સામે...!'

અને મોંસૂઝણામાં ગુલાબ જાગી. મા ફળીમાં કામ કરતી હતી એટલે એ હાંડા તો શાના લેવાય? પણ સંડાસ જવાનો લોટકો એણે લીધો : 'ભરેલો જ ઝાપટું, રોયાના મોઢા ઉપર!— રંગી નાખું ડાચું!' એ ઊપડી વાડામાં...

પરંતુ મેલડીના વડલા નીચે જાગીને બેઠેલો જુવાન ગુલાબના વંડીબંધ વાડામાં ડાચું રંગાવવા થોડો આવવાનો હતો?

ગુલાબ વાઘણની જેમ ક્યાંય લગી વાડામાં ટેહ્લ્યા કરી!

૩

મદારીના ખેલવાળો જુવાન હજીય કોઈ નિર્ણય કરી શક્યો નહોતો. ઊઘડતા પ્રભાતે એ સાવ શાંત થઈને વડના થડે બેઠો હતો.

દિવસ ઊગી ગયો હતો. સામેના પાણી શેરડે બેડાંઓની આવજા ચાલતી હતી... સાંતિ અને ગાડાંઓની કતારો, મજૂરોનાં ટોળાં, પંખીઓનાં જૂથનાં જૂથ – આજુ-બાજુ, ઉપર નીચે – જાગેલી તાજી દુનિયા ગતિશીલ હતી અને એ ગતિને અંતે સૌને એક ચોક્કસ સ્થાન હતું, ચોક્કસ કામ હતું, ચોક્કસ આવક હતી અને એ આવકને લાવીને ગોઠવવાની વહેંચણી કરવાની, ઉપયોગ કરવાની અને પછી એમાંથી થાકને નિતારી નાખવાની એક સ્થિર જગ્યા હતી. જ્યાં એ બધાં ખાતાં, પીતાં, સૂતાં ક્યારેક રોતાં અને ગાતાં હતાં. આ બધું થતું તે જગ્યાની હવા એની હતી, પ્રકાશ એનો હતો – એ નાનકડો પણ એનો પોતાનો જ એ પરિઘ હતો...!

રહી રહીને એ જુવાનનું મન આક્રોશ

કરતું હતું. એ 'હા' અને 'ના'ના અવકાશમાં હિંચાળાતો હતો !

શરીરમાં બાવાઓની જમાતનું સારી પેઠે જમા થયેલું આળસુ લોહી એને લલચાવતું હતું.

એ માથું ધુણાવીને ના પાડતો હતો. 'ના...ના...ના...!'

'અહીં તને આરામ મળે છે, કસરત મળે છે, જ્ઞાન મળે છે નવા નવા પ્રદેશ જોવા મળે છે...' એ લોહી એને પટાવતું હતું.

'મારે એ ન ખપે' એ બોલતો હતો : 'એ બધાંના બદલામાં મારે ગામેગામના લોકોને કહેવું પડે : "ભીખ આપો..." ત્યારે હું કાંઈ બાવો છું ? મારી એ ભૂલ હતી, સમજ્યા? નાનપણની ભૂલ ...કોઈ પણ વિચાર કર્યા વગર, મામાને કે મામીને કહ્યા વગર ચાલી નીકળ્યો...મને ત્યારે સમજણ નહોતી...બાવાની જમાતમાં જતાં પહેલાં મારે વિચાર કરવો જોઈતો હતો હું કોણ છું અને ક્યાં જઈ રહ્યો છું – એનો વિચાર...'

એ વડ નીચેથી ઊભો થયો અને પળોમાં તો એ અકળાઈ ઊઠ્યો. જાણે એની જિંદગીની લાંબી એવી દોરી કોઈક એને છેતરીને ખેંચી રહ્યું હતું – લગભગ ખેંચાઈ ગઈ હતી. હવે એની પાસે માત્ર એક નાનકડો ટુકડો જ માત્ર વધ્યો હતો...એ ટુકડાને હવે એ બે હાથે વળગી પડ્યો હતો.

છેવટે એણે વડ નીચેથી થોડાંક ડગલાં ભર્યાં.

સારી પેઠે તેજ બનેલાં સૂરજનાં કિરણો ચોગમ ફેલાઈ ગયાં હતાં.

હું અહીં એટલા માટે જ આવ્યો છું' એ સ્વગત, સ્વસ્થ અને મક્કમ અવાજે ધીમેથી બોલ્યો : 'મારે મારો પરસેવો રેડીને એમાંથી ગારો બનાવવો છે. એક ખૂણો કોતરીને ત્યાં, એ ગારામાંથી એક ઘર બનાવવું છે.' અને એકદમ ઉત્સાહથી, ભર્યા ભર્યા સાદથી એક મૂલ્યવાન વાક્ય એણે ઉચ્ચાર્યું : 'મારું પોતાનું ઘર...!'

હા, એ એટલા માટે જ અહીં આવ્યો હતો, એટલા માટે જ એ મદારીના ખેલમાં હાજર થયો હતો અને એક નાદાન બચ્ચાંની

જેમ એ મદારી સાથે આવીને ઊભો રહી ગયો હતો...ગામલોકો ભલે એને મૂરખ ગણે...એને તો પોતાની જાતને સૌની વચ્ચે અહીં જાહેર કરવી હતી...કેમ કે આ ગામ એને કુદરતી રીતે ગમી ગયું હતું. હવે વધારે ગામ એને જોવાં નહોતાં...!

હા, એણે ખેલ વખતે જે આંખો જોઈ – એ એને માટે સાવ અણધાર્યું હતું...આઘાતજનક પણ એટલું જ – એને બધું યાદ છે. એવી જ આંખોએ એને વર્ષો પહેલાં સાફ કરી નાખ્યો હતો. એ વખતે મા જીવતી હતી, ઘરનું ઘર હતું. પણ એ બધું સળગી ઊઠ્યું હતું...પછી એ નિરાધાર, નિરાશ્રિત બન્યો હતો અને કદાચ એ કારણે જ એ બાવાઓની જમાતમાં ભરતી થઈ ગયો હતો !

એ થોડોક ગમગીન બની ગયો. પળભર અટકી ગયો...મૂંઝાવાની જો એ તૈયારી કરે તો એ બધું છાતી બેસાડી દે એવું બોઝીલ હતું પણ એ ચેતી ગયો...!

વિચારોમાંથી છૂટવાની ઘણીઘણી તરકીબો એ શીખ્યો હતો. એને થોડાંક ભજનો પણ આવડતાં હતાં – વાચ્ચિક ઉચ્ચારો વડે બધાંને દાટવા એણે શરૂ પણ કર્યું અને યાદ આવ્યું – અહીં તો પાણી શેરડો હતો. સ્ત્રીઓનો એકધારી આવનજાવન.

આ સાથે એને વળી કાલવાળી છોકરી યાદ આવી ગઈ. એની આંખોની આગ અને મોંની એક ગાળ યાદ આવી ગયાં.

'અરેરે!' એણે નિઃશ્વાસ મૂક્યો: 'મને એણે ગાળ શું કામે દીધી? મેં એનું શું બગાડ્યું? મેં કોઈનું, કદિ'ય, શું બગાડ્યું છે?'

એને આના સંદર્ભમાં વળી પાછી ગુલશન યાદ આવી ગઈ. ગુલના બડેભાઈના ચામડાના ચાબકા યાદ આવી ગયા...અને...અને... એ અકળાઈ ગયો. એકદમ પીઠ ફેરવી ગયો. પાણી શેરડાની વિરુદ્ધ દિશામાં થોડાં છોકરાંઓ ધૂળ અને છાણ વડે રમતાં હતાં...એને પોતાનું બાળપણ યાદ આવી ગયું અને એ ધીમું હસ્યો...

—નાનો હતો ત્યારે પોતે થોડો જાડો હતો – એની જાડાઈનો બધાં છોકરાં પૂરો લાભ ઉઠાવતાં. શેરીનાં છોકરાં એની ઉપર 'ઘોડી દા' રમતાં. ઊંડી એવી એની ડૂંટીમાં આંગળીઓ ઘોંકાવતાં, ચરબીલી ચામડીમાં ચિંટિયા ભરીને લાલ લાલ ચકામા જોવાની રમતો રમતાં—!

પોતે એમ કરવાની ના ન કહેતો...ના કહેતો ત્યારે બધાં એની સાથે અદ્દીકટ્ટી કરી બેસતાં અને બીજી વાત હતી – 'બાદશા' કહેવાની. છોકરાં એને બાદશા કહે, તો પછી ગમે તેટલી પીડા સહેવા એ તૈયાર હતો. બાદશા કહેવડાવવાનું એને બહુ ગમતું...

બાદશા...?—ગુલશને એનું નામ પાડેલું અને એણે જ પોતાને બાદશા એટલે શું ?' એ સમજાવ્યું હતું...રંગીન, મુલાયમ સુખી રેખાઓ વડે એણે એને કંડાર્યો હતો...પોતે બાદશા બને !—વાહ ભાઈ વાહ !

'મને બાદશા કહેજો હો' એ છોકરાંઓને કહેતો.

—બાદશા કહેવડાવવા માટે છોકરાંઓ શરતો મૂકતાં – રાવ થાય, ચાડી ન કરાય, ચીસ ન નંખાય, ભાગી ન જવાય !

એક વાર બધાં છોકરાં એને નદીએ નહાવા લઈ ગયાં હતાં. એનું ભરાવદાર શરીર પાણીમાં પલળીને સુંવાળું રેશમ બની ગયું હતું. છોકરાં એની ઉપર 'લપસણો દા' રમતાં હતાં. પછી ઊંડા પાણીમાં એને લઈ જઈને એકી સાથે ઘણાં બધાં એના ઉપર ઘોડા પલાણી ગયાં...એનાં એક પછી એક અંગો પાણીમાં ડૂબવા માંડ્યાં.. આખરે નાક પણ ડૂબ્યું, શ્વાસ બંધ થયો. પાણી એને શીંગના તેલ જેવું લાગવા માંડ્યું. માથે બેઠેલાં બધાં 'બાદશા બાદશા' બોલતાં હતાં...પોતે આરામથી ડૂબતો હતો...પાણીની સપાટી ઉપર પરપોટા ઝડપથી ફેલાતા હતા.

અને એ જ વેળા એનાં વાંસા ઉપરથી છોકરાં ઊતરીને ભાગ્યાં. વાંસામાં એક જોરદાર ધબ્બો વાગ્યો : 'રોયા, ન બાપા!

એ મામી હતી – નદીએ પાણી આવેલી. પહેલાં બધાં છોકરાંને દીઠ્યાં અને પછી પોતાને, ત્યાં પાણીમાં રાખીને જ સારી પેઠ ગૂંદ્યો !

સાંજે મામા આગળ એને રજૂ કરવામાં આવ્યો : 'આ મા-બાપ વગરનો...આપણી ઉપર ક્યાંક બેઠાડશે...રોગો કોઈ બોલતો જ નથી. છોકરાંએ નદીમાં ડુબાડી દીધો'તો !

'તારા આ જાડા જાડા હાથ એક વાર એક કોઈ છોકરાં ઉપર ઉપાડ્યા તો પછી કોઈ તારું નામ ન લ્યે, તને ભાળે અને ભાગે !' મામાએ પોતાને શીખવેલુ

પણ પોતે કદિ'ય પોતાના જાડા જાડા હાથનો ઉપયોગ નહોતો કરી શક્યો...એને છોકરાંની સુંવાળી ચામડી જોઈને દયા આવી જતી – કદાચ એ આછી, સુંવાળી ચામડી તૂટી જાય તો ? અંદરથી પછી બધું'ય લોહી નીકળી જાય તો ?

એક વાર શેરીનાં બધાં છોકરાં એને મારતાં હતાં—'માની આંખ' કહી કહીને સૌ બબ્બે વાર ધબ્બા લગાવતાં હતાં – કેટલાય દિવસ આવું ચાલ્યું. દિવસે છોકરાંઓનો માર અને સાંજે મામીનો...!

મામી છેવટે થાકી. એક દિવસે એ એને ભૂવા પાસે લઈ ગઈ. 'દાદા !' લાજમાંથી એણે ભાણુાને બતાવ્યો : 'આ છોકરાના હાથ બંધાઈ ગયા છે...'

ભૂવો પ્રથમ તો કશું સમજ્યો નહીં – એ ભાણુાના હાથ સામે જોઈ રહ્યો...!

'મેલી વિદ્યાના બળે એના હાથ બંધાણા છે, બાપજી !' મામી મળગળી થઈ ગઈ.

પોતે ધ્યાનથી બધું સાંભળતો હતો...મામીએ ભૂવાને માંડીને વાત કરી. પછી સાવ ધીમેથી ભૂવાના કાનમાં કશુંક

એ સાંભળીને ભૂવાએ ડોક હલાવી અને લાચારીથી એ બોલ્યો :

નો મટે વહુ! ના ના...! નો માટે...ઉદું હરફ જ એવા છે. એ અંતરનો માર્યો જિંદગી આખી...' એણે હાથમાં લીધેલા ઘઉંના દાણા એકદમ નીચે ફેંકી દીધા. લાંબો શ્વાસ ભરીને પછી એ બોલ્યો: 'છોકરાનું ધ્યાન રાખો...એને બને એટલો નજર સામે રાખો. બાકી જેમ જેમ મોટો થતો જશે તેમ તેમ બધું વધતુ જશે...!'

'ન બાપો બચ્ચારો!' મામી ઘેર આવીને એકલી એકલી રોઈ પડી.

ભૂવાની આગાહી પુરવાર થાય એવો પછી, વળતા દિવસે જ એક બનાવ બન્યો...

—વાડામાં કૂતરી વિયાણી હતી. એ બધાં ગલૂડિયાંની બાથ ભરીને, બધાંને ધવડાવવા માટે કૂતરીની પાછળ દોડતો હતો. કૂતરી પગ ઉલાળતી ભાગતી હતી. છેવટે એણે કૂતરીનો પાછલો પગ પકડ્યો અને પછી એ વળગી જ પડ્યો. કૂતરી ન જાણે કેટલાંય બટકાં ભરી ગઈ...

દેકારો સાંભળીને મામી વાડામાં દોડી આવી. એ એકધારો જોઈ રહી અને પછી વળી પાછી રડી પડી: 'બચ્ચારાનું મોઢુંય બાધી લીધું ઈ રિબાએ! રાડય પણ પાડી નથી શકતો!'

પોતે એ વખતે માત્ર મામી સામે, કાંઈ ન સમજવાથી જોઈ રહ્યો હતો.

'મારી સામે શું જોય છ!' આંસુ લૂછતાં મામી બોલી: 'તને એણે ચાબકા માર્યા'તા, તંઈ કાંઈ બીજું કરેલું? કોઈ ફકીર બકીર તારી સામે આવેલો? એણે એની તુંબડીમાંથી, કહું છું. કાળી ખોપરીમાંથી, કાંઈ કાઢ્યું'તું? તને કાંઈ દીધું'તું? તેં કાંઈ ખાધું'તું?' અને પછી એ લાંબા હાથ કરીને વળી પાછી રોતી રોતી બોલી: 'તારું સત્યાનાશ નીકળી ગયું, તું જાણુછ? પિટ્યા! માં કણે રમવા જઈ ને તારું નખ્ખોદ નીકળી ગયું – તારું ઘર

બળી ગયું...તારી મા પણ એ કારણે જ મરી...ઈ છોકરી હારે રમવા જ શું કામે ગયેલો ? ન્યાં કણે કોઈ છોકરું રમવા નો જાય. મુસલમાનનું ઘર ! ઘરમાં લાખો રૂપિયા ભલેને હોય !...ન્યાં કણે છરા હોય એવું આંગણું...'

પોતાને આ સાંભળીને હસવું આવેલું – કેવું સુંદર હતું એ આંગણું ! સફેદ દીવાલો, આરસની સુંદર લાદી...નકસીદાર રંગબેરંગી ખુરશીઓ, પરદાઓ...બગીચો...ઘરમાં સતત મહેકયા કરતી અત્તરની સુવાસ...ઠેર ઠેર હાંડી અને ઝુમ્મર, રંગીન પક્ષીઓ અને રંગીન અનેક ચિત્રો...

મામી કહે છે ત્યાં છરા હોય...એ ગંધારું આંગણું !

એ મામી સામે ખડખડાટ હસી પડેલો.

મામીને આથી ખાતરી થઈ ગઈ – એને ગાંડપણની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે...પછી એણે અગમચેતી વાપરીને એને ઓસરીમાં થાંભલી સાથે બાંધેલો. પછી મનાવવા માટે ખૂબ મારેલો અને આ પછીય તે – રમવા ન જવાની, ખાવા ન દેવાની અને પોતે જ્યાં રમવા જતો એ કબ્રસ્તાનમાં શું બન્યું છે એની પૂરી વિગત ન આપે ત્યાં સુધી માર્યા કરવાની અને છેવટે મરચાંનો ધૂંવાડો દેવાથી – ધગાવેલી સાંકળ વડે બાંધવાની ધમકી આપેલી !

એની આંખોમાં આંસુ ઊભરાયાં...આંસુની શ્વેત ભૂખરી સપાટી પર એને ગુલશન...ગુલશન હજીય એને રમવા બોલાવતી હતી—

ગુલમોરના છાંયા નીચે, દ્રાક્ષના વેલી માંડવ નીચે, આરસના સફેદ મોરલાઓની વચમાં ..બાદશા અને બેગમની રમત...!

એની પીઠ પર બડેમિયાંનો ચાબૂક વીંઝાયો ત્યારે ગુલશન આડા હાથ દેવા, નાનકડા ચહેરામાં આજીજી ભરીને એ દોડી હતી. આખરે એનું કંઈ ન ચાલ્યું ત્યારે એ અમ્માને બોલાવી લાવી હતી અને પોતાને જાનથી મરી જતો બચાવ્યો હતો.

ગુલે શું ખરાબ કરેલું ? એને ત્યાં શું ખરાબ હતું ? ત્યાં

ગંદકી હતી ! ત્યાં છરો હતો !...

—એ મામીને શું કહે ?

પોતે ખૂબ થાક્યો હતો – બધું બળતું હતું. ભૂખ પણ લાગી હતી...એ આંખો મીંચી ગયેલો. દૂર દૂરથી બંસરી જેવો ગુલશનનો સાદ એને સંભળાયો હતો. એ આંખો ખોલતાં બેબાકળો બની ગયો. હાથે બાંધેલ દોરીના વળિયાં પડી ને ત્યાં કાળુ ચાંભું થઈ ગયું હતું.

'તારા આ મજબૂત હાથ' મામાના શબ્દો એને સમયસર યાદ આવી ગયા. એણે પોતાના બાવડાં સામે જોયું...અને પછી સ્નાયુઓ ખેંચીને એણે એક જબ્બર આંચકો લગાવ્યો – દોરીના તાંતણા થાંભલી પાસે વેરાઈ ગયા અને એ પૂરપાટ દોડ્યો – જાણે ગોફણમાં ચડાવીને એનો કોઈએ ઘા કર્યો !

—શેરી ગઈ...બજાર ગઈ...ઝાંપો ગયો...ગામનો ગોંદરો અને નદી ગયાં...બધાં ઝાડ, બધાં ઝાળાં, બધાં ખેતર – એને દોડતાં દોડતાં સામાં મળતાં હતાં !

પવને ઊડેલાં પીંછડાં જેમ એ નદીનો સામો કાંઠો ચડી ગયો.

ગામને પાદરથી જતી બાવાઓની જમાતના ઊંટ ધૂળ ઉડાડતા જતા હતા, હાથી ટોકરી વાગતી હતી. લાલચોળ કપડાંવાળા બાખીઓ, એની ઝટાઓ એની તુંબડીઓ અને ચીપિયા તડકામાં સળવળતાં હતાં.

એકાદ ગાઉની દોડ પછી એ આંબ્યો...શ્વાસે ધમાતો, ધૂળે ભૂખરો. જાડીયો પણ ગરીબ લાગતો છોકરો એક ઊંટવાળા બાખીને દયા ખવરાવી ગયો. એણે એને ઊંટ ઉપર બેસાડ્યો : 'કહાં જાના હે લડકા ?' એણે ભાંગીતૂટી જેવી હિન્દીમાં પૂછ્યુ પછી ઘણું એવું બીજુંય પૂછ્યું – પણ એ બોલ્યો જ નહી

સામા ગામને પાદર એક માણસે એનો ખુલાસો કર્યો : 'ઈ ન બાપો છે, બાપુ ! એના ગામના પીરના તકિયામાંથી એ લોકો

ઝાંક કરી મેલ્યું છે ..બહુ ભેંકાર વિદ્યા છે...'

ખાખીનું અહમ પોષાયું : 'વિદ્યાકી એસીતેસી...ચલ, લડકા!'

એને સ્થાન મળી ગયું. ગામેગામ ફર્યો. દેશના પ્રદેશે પ્રદેશ ફર્યો, અખાડા જોયા, કવાયતો કરી, લાઠીના દાવ શીખ્યો.

અને ઘણા સમય પછી એને ત્યાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યો.

—એની પાસે ગુલશનનો ફોટો હતો. હિંચકા પર ઝૂલતી, ખભે દુપટ્ટો ફરકાવતી, હસતી, કિલ્લોલતી, નાજુક નમણી ગુલશન...!

એક ખાખી એ જોઈ ગયો...એને મહંત પાસે હાજર કરવામાં આવ્યો.

—બાવા થઈને આવાં ચિત્રો રખાય?—ચિત્ર એની પાસેથી આંચકી લેવામાં આવ્યું અને એની જ આંખ સામે એના ટુકડા કરી નાખવામાં આવ્યા.

એ ટુકડાઓને જોઈ રહ્યો હતો. ગુલશનનું માથું, હાથ, પગ, છાતી – બધું જ ટુકડે ટુકડા!

'સાલ્લા, ચલ જા યહાંસે. હિન્દુ બાવા હોકર મુસલમાનકી યે—'

એ ચાલતો થતાં પહેલાં, પેલા ટુકડાઓ વીણવા માંડ્યો અને એની પીઠ પર ડંડાની બૌછાર વરસી: કુત્તા કહીંના!...લડકી...! જમાતકી સાથ લડકી...ભોલેનાથ...! ચલ જા...ચલ જા સાલ્લા!'

વળી એ પહેલી વારની જેમ એક શ્વાસે નાઠો...જ્યારે એને શ્વાસ ઊતર્યો ત્યારે એક ઝાડને છાંયે બેસીને પેલા ટુકડાઓને એણે એક કર્યા...પછી ઘણી બધી વાર એ એને જોઈ રહ્યો અને હતાશાથી ઘેરાઈને એ બોલ્યો : 'તેં મને બસ માર જ ખવડાવ્યો છે ગુલ!' અને પછી ઝડપથી એ બધા ટુકડાની એણે થપ્પી બનાવી અને એની ઉપર બે ખોબા ધૂળ નાખી. ઉપર એક પથ્થર મૂકી દીધો અને મામીને ત્યાં પહોંચ્યો. મામીએ બાવો કહીને કાઢી મૂક્યો.

બાવો નથી, મામી! હું બાવો નથી!' એ આખે રસ્તે

બબડતો જતો હતો : 'હું મહેનત કરવા માગું છું – પરસેવાની ધાર થાય એવી મહેનત !'

એ સખત મહેનત માટે સંશોધન કરી રહ્યો હતો – જ્યાં એકલી મહેનત હોય, જ્યાં એકલી સીમ હોય, જ્યાં કોઈ સામે પણ ન મળે, જ્યાં એને કોઈ પૃચ્છા પણ ન કરે...જ્યાં એને કોઈ ફરીથી ગુલ ન મળે...જ્યાં એ ચેનથી જિંદગી બસર કરી શકે..

'એલા, કાલવાળો આદમી કે નેં, તું ?' વડલા નીચે એક આદમીએ આવીને એને વિચારોમાંથી ઢંઢોળ્યો.

એ આદમીને, આ ભરાવદાર જુવાન શરીર ધ્યાનમાં આવ્યું હતું.

એણે ઝબકીને ઊંચે જોયું. એક સફેદ કપડાંવાળો ખેડૂત એને ટગર ટગર જોઈ રહ્યો હતો.

'તને ખેડનું કામ આવડે છે ?' ખેડૂતે પૂછ્યું. અને વળતાં જ ઉમેર્યું : 'સાથી રહેવું છે, બોલ ?'

જુવાને તરત જ હા પાડી. પેલા ખેડૂતે પાછળ આવવા ઇશારો કર્યો અને એ એનાં પગલાં દબાવતો ચાલી નીકળ્યો.

'તારું નામ ?' ખેડૂતે ખાંચામાં આવીને એને પૂછ્યું.

કયું નામ આપું ? એ ગૂંચવાયો...નાનપણનું મૂળ નામ ચતુર...ગુલશને પાડેલું બાદશા...મામીએ પાડેલું ભાણો...જમાતના મહંતે પાડેલું ફક્કડ !'

એણે ફક્કડ, ભાણો, ચતુર...બધાં નામ ઝડપથી હટાવી દીધાં અને એ ઉતાવળો થઈ ને બોલી ગયો : 'બાદશા !'

'બાદશા ?' પેલો ખેડૂત પાછો વળીને આશ્ચર્યથી એને જોઈ રહ્યો અને પછી હસ્યો : 'એલા, એવું નામ ?'

એને ગુલ યાદ આવી ગઈ. મનોમન એ ભોંઠો પડ્યો : 'હું તને નહોતો કહેતો ગુલ ! – આવું નામ ન હોય ? – આવું નામ કાંઈ ચાલે ! અને એ હતાશ થઈ ગયો : 'કાંઈ બાદશા ખેતી કરી શકે ?' એ એકદમ ઉતાવળો ચાલ્યો અને પેલા ભાઈ ને વિનવતો બોલ્યો :

'ના ના...મારું નામ તો ચતુર છે...તમે મને ચતુર કહેજો સમજ્યા? –બસ ચતુર કહેજો...બાદશા તો...તો...ખોટું ખોટું ફુલામણાનું નામ છે...'

એ માલિકના ફળીમાં દાખલ થયો.

'હું સાથી ગોતી લાવ્યો, કંચન!' માલિકે જાહેરાત કરી.

અને કંચનબેન બહાર નીકળે એ પહેલાં તો ચતુરની જીભ અને આંખો બન્ને બહાર નીકળી ગયાં!

કાલવાળી છોકરી–જેની આંખો એને યાદ રહી ગઈ હતી એ છોકરી ચતુરને આગભરી આંખે જોઈ રહી હતી!

—એ ફળી વચ્ચે જ ખોડાઈ ગયો!

જોતજોતામાં એ છોકરી ઘરનાં ઉંબરમાંથી તીર વેગે ઓસરીમાં ધસી આવી.

ચતુર બે ડગલાં પાછો હટી ગયો!...છોકરીના હોઠ, ચિત્તો છલાંગતાં પહેલાં જે રીતે સંકેલાય, એ રીતે સંકેલાયા હતા પણ ત્યાં તો એની મા અને બાપ એની બાજુમાં ગોઠવાઈ ગયાં.

'આવતો રહે ભાઈ!' કંચનબેન બોલ્યાં: 'અહીં ઓસરીમાં બેસ!'

અને દીકરીને એ પાણી આપવાનું કહેવા જતાં હતાં–દીકરીથી એ સહન થઈ શકે તેમ નહોતું. એ બધા જ કળશા લઈને ફળીમાં ઊપડી ગઈ અને ક્રોધને હળવો કરવા ભૂંસી ભૂંસીને માંઝવા માંડી...ધૂળના કાંકરા એની હથેળીઓમાં વાગતા હતા ત્યારે, કાનમાં પહેરેલી સોનાની એની રીંગો ઠેકડા મારતી હતી.

પાળે બેઠેલો ચતુર ગુલાબના ચહેરાના એક ફાડિયાને જોઈ રહ્યો. એને એકાએક વળી પાછી ગુલ યાદ આવી ગઈ.

'ગુલ અને ગુલાબ!' મસાલાવાળું પાન ચાવતો હોય એવી પ્રસન્નતાથી એ મનોમન બોલ્યો...અને પછી એ જ પ્રસન્નતાથી એનો ચહેરો લીંપાઈ ગયો.

સાંજ પડવા આવી...ગુલાબ કદાચ એ જ રાહ જોતી હતી...!

ચતુર ફરજામાં છાણ ઢસડતો હતો...

'તારે મા બેન છે કે ને?'

ચતુરે ઊંચે જોયું અને હૈયામાં વળી પેલી પ્રસન્નતા ઉભરાઈ ગઈ.

—ગુલાબને એ નફ્ફટ લાગ્યો. પોતાનાં બધાં જ અંગોને એકી સાથે જોતો કોઈ ચાલાક નફ્ફટ!

'સામે જો છો તે તારે મા બેન નથી?' યુવતી ત્રાડી.

'ના ના...!' ચતુરે સભાનપૂર્વક માથું ધુણાવ્યું...પોતાના સંજોગોનું ભાન થતાં એ એકાએક નમ્ર અને લાચાર બની ગયો: 'મારી ભૂલ થઈ...તમે...તમે...દેવી જેવાં છો બેન!'

ગુલાબ ઠંડી પડી ને જોઈ રહી...

એ વળી પાછો છાણ ઢસડવા માંડ્યો.

'શાની તારી ભૂલ થઈ?'

'તમારી સામે જોવાની, બેન!'

અને ગુલાબ આથી હસી પડી: 'લાગછતો સાવ...' અને પછી હસતી હસતી પાછી વળીને ઉમેરતી ગઈ: 'બાવલા જેવો...!'

ચતુરે છાણ છાણ થઈ ગયેલી પાવડી, ઊંધી કરીને ગમાણ ઉપર ઠપકારી અને બડીંગ કરતો હાથો ભાંગી ગયો!

'જૂનો હતો ભાઈ!' કંચનબેન વાડીમાંથી આવ્યાં અને બોલ્યાં: 'એ તો હાલ્યા કરે, મૂંઝાતો ને...'

૪

—તે દિવસે અમાસનો અગતો હતો...

લીલાવદર ગામનો અગતો આસપાસમાં દાખલે ચડતો : ' બીજાં ગામડાં અગતો શું પાળ'તાં'તાં, લીલાવદરમાં તો અગતાને દિ' પવન પોરો ખાય અને નદીનાં વહેણ પણ થંભી જાય ! '

સાંતિ અને ગાડાં તો શાનાં જૂતે ! અગતાના દિવસે ગામનાં વસવાયાં પણ ટોચો કે ટાંકો ન મારે...!

હા, એટલું ખરું, મોસમનો ભરપૂર દિવસ હોય તો તે દિવસે પરમાર્થનાં કામ જરૂર થાય – કોઈનાં કોઠી કોઠલા ફેરવાય, કોઈના ગોખલાને નાથવામાં આવે, કોઈનાં રાશ કે સીંચણ વણાય, કોઈના કૂવામાં પડેલાં વાસણ કઢાય અને છેવટે રસ્તાના ખાડા પુરાય...

પણ આ અગતો ધોમ ધોમ ઉનાળાનો હતો – જેવો પવન નવરો હતો એવાં જ માણસો નવરાં હતાં !

બપોર થવામાં વાર હતી.

કોણ જાણે કેમ, હજી હમણાં જ બોબો એક પૈસા ઉસરડી ગયેલા પેલા મદારીએ વાત કરી હોય કે પછી મલ્લોએ સાંભળી હોય.

ચોકમાં પડી ચડાવેલી મલ્લોની ઢોલકી ઢમકવા માંડી. ઢોલકી ઉપર પડતી થાપીઓથી ઘરઘરની વાસણની માંડચો ધ્રૂજતી હતી અને ખપેડાના જાળાં ટપોટપ નીચે પડતાં હતાં...છતાં કોઈએ એ બાજુ ધ્યાન જ ન આપ્યું

એક તો જામતા બપોરનો તડકો હતો અને બીજું, ખેલ જોવા માટે મલ્લોએ પ્રેક્ષકોને હાથેપગે લાગીને, ખભે બેસાડીને ચોકમાં લઈ જવાની પ્રથા પાડેલી હતી અને ત્રીજું કારણ હતું – એના ખેલોમાં કોઈ પણ પ્રકારની નવિનતાનો અભાવ –શું જોયું એમાં?

એ જ જમાના જૂની એની રમતો...કપડાં કાઢેલાં, લંગોટી-ભરાં, કાળાં ભંભોર, ઘાટઘૂટ વગરનાં એનાં ડીલ આખલાની ઢબે હલાવતા હોય, ખભેખભા ભટકાવતા હોય, સિસકારા બોલાવતા હોય, આળગોટિયાં ખાતાં હોય...

રમતમાં, ડોક ઉપર લાકડાની પાટલી બાંધીને ઊંચે ઉછાળેલા શેર શેરના પથ્થરા ઝીલવા, દાંત ઉપર કોઈ દંતાળ, તો કોઈનો ઢોલિયો ચડાવવો અને જોનારનાં કાળજાં અધ્ધર ચડાવવાં – બધું એનું એ જ કંટાળાજનક...એકદમ જુગુપ્સક!

કર્કશ એના સિસકારા, માથું પકવતા હોહોકારા...ગામેગામની વંશાવળી! – શું જોયું એમાં?

ઢોલકી જોરજોરથી વાગતી હતી અને સામે પક્ષે એટલા જ જોરથી રમત ન જોવાનો નિર્ણય થઈ રહ્યો હતો...!

'હાળા પીલતોડ જેવા...રળી ખાતા હોય તો?'

'હાડિયે જાતાં શું મોત આવતું હશે એને?'

'ભલે તૂટી મરે, આજ તો જોવા જ નથી જાવું!'

અને આ પ્રતિજ્ઞાને સૌ હજી તો મક્કમ બનાવતા હતા, ત્યાં તો નાકે નાકે અને ખાંચે ખાંચે એક એક મલ્લ દોડતો સંભળાયો. ડોકાઈને જુએ છે તો એના ખભા પર બબ્બે આદમી અને ચોક તરફ દોટંમદોટ !

મલ્લને ખભે ચડેલો પ્રેક્ષક એવું તો મીઠું મરકતો કે, ન જનારો પેલો આદમી પાણી પાણી થઈ જતો અને મલ્લની રાહ જોવા લાગી જતો !

જોતજોતામાં, ગામનાં ઢીંગલાં ગણાય એવા માણસોનો ચોકમાં ખડકલો થઈ ગયો.

અને પછી તો, જોવા આવ્યા હતા એણે, જોવા ન આવેલાનાં નામ અને ઠામ મલ્લોને જણાવ્યાં કે મલ્લોએ વાળીચોળીને બધાને ચોકમાં હાજર કર્યા.

એક બાજુ ઢોલકી વાગતી હતી અને બીજી બાજુ મલ્લો બધા ગામમાંથી, દાંત પર ચડાવવા ઢોલિયા, લાકડાનાં જૂનાં હળ વગેરે લાવતા હતા અને રડ્યુંખડ્યું મળી જાય તો એને પણ વીણતા આવતા હતા.

બુઢ્ઢા જેવો એક મલ્લ ગામે ગામની, દાનેશ્વરીઓની નામાવલિ રજૂ કરીને બીજાની પાસે ઝિલાવતો હતો, ઢોલકીવાળો એ પનોતાં નામો ઉપર જોરદાર થાપી મારીને એને અમર બનાવતો હતો...!

અને, મલ્લોનાં આ પારાયણ ઉપર પ્રેક્ષકગણ ધૂંવરાળ થવાની તૈયારીમાં હતો એ જ વખતે એકાએક સાવ ઓચિંતું આખી સભામાં હાસ્યનું મોજું ફરી વળ્યું.

ગામના ઝાંપા તરફથી એક મલ્લ, અલમસ્ત એવા આદમીને ગોદડું ઉપાડે એવી રીતે ઉપાડીને દોડતો દોડતો ચોકમાં લાવ્યો અને એ આદમીને લાવીને ચોકમાં પડતો મૂકતો બોલ્યો : 'આ મારો હનુમાન ગાડો...! હાલે તો ધરતી ધ્રુજે...ચાર રોટલાનો ખાનારો, સહાતમણની કાયા...મારા પટેલ બાપાનો નવો નોકર સાથી !'

સૌએ એને ઓળખ્યો...એ શામજીભાઈનો સાથી ચતુર હતો!

—ચતુર આજે ફરી વાર ચકાવે ચડી ગયો...એના ગ્રહ નબળા હતા એ વાત તો સાચી જ હતી – નહીંતર આવું શું કામ બને?

—કોઈ થાકયોપાકયો પથિક, ઇચ્છીત સ્થળે પહોંચીને પોતાનો અસબાબ નીચે ઉતારીને પહેલું કામ પસીનો લૂછવાનું કરે, એમ ચતુર પોતાને મલેક ગામથી ઘણી દૂર એવી વાડીએ પહોંચીને – બસ – હવે નિરાંત ' જેવા શબ્દોનાં ઠંડા લેરખાં ખાતો હતો કે એને બાર ઘોંચીને હમેશાં તગડ્યા કરતું પેલું વાંકા ગ્રહવાળું તત્ત્વ વળી પાછું બેઠું થયું

અગતાના દિવસે કોઈ પણ કામ ન થાય – સિવાય કે બળદોને ધમારવા...

ચતુર બળદોને ધમારવા માટે ગામમાં સાણુ લેવા આવતો હતો. આટલા દિવસમાં એ ભાગ્યે જ ગામમાં આવ્યો હતો અને આવ્યો ત્યારે આ થઈને ઊભું રહ્યું – એ ઘણોય ચેતીને ચાલ્યો, પણ સંજોગો એની વિરુદ્ધમાં હતા!

એ ઝાંપામાં આવ્યો ત્યારે એણે કાળા ભંભોર જેવા મલ્લોના બાવડાં ઊંચા થતાં જોયા, સિસકારા સાંભળ્યા.

એને મદારીનો ખેલ અને ખેલ વખતની પોતાની નાદારી સાંભરી આવ્યાં, એ જ કારણે એના પર હજુય આગ ઓકયા કરતી પેલી બે આંખો યાદ આવી, ગાળો યાદ આવી, એનો છણકો અને કાળઝાળ તિરસ્કાર યાદ આવ્યાં.

—અને એ મુઠ્ઠીઓ વાળીને નાઠો...બસ પત્યું...મલ્લ એને ભાગતો જોઈ ગયો!

કોઈકે બાજુમાંથી મમરો મૂક્યો: ' મલ્લ, એને જવા દેતો ના! એ પટેલનો સાથી છે...'

—અને મલ્લે એની પાછળ દોટ મૂકી...બીજો મલ્લ મદદે આવ્યો અને ચતુરને પકડીને ખભા પર નાખ્યો.

ચતુર ઘણુંય કરગર્યો, પણ મલ્લ માન્યો નહીં. મલ્લને આવા જાડા માણસને ખભા પર ઉપાડવાનું અને પછી ચોકમાં પછાડવાનું પરાક્રમ પ્રાપ્ત થતું હતું અને વળી પાછો ચતુર એક સાથી જેવો હલકા હોદ્દાનો માણસ હતો – મલ્લને એની પૂરેપૂરી મઝાક કરી લેવાનો મોકો સાંપડી ગયો !

એને ઉપાડીને ચોકમાં લાવ્યો ત્યાં લગીમાં ચતુર કશુંય અજુગતું ન બોલ્યો, કશુ ખરાબ વર્તન પણ ન કર્યું. આથી મલ્લને સારી પેઠે મોકળાશ મળી ગઈ...!

'મારો આ નનામો ડાડો...' મલ્લ ચતુરની પીઠ થાબડતો બોલ્યો : 'કંઈ જગુનો નામ નથી દેતો !'

અને હાસ્યનું એક જોશીલું મોજું ફરી વળ્યું.

'નનામા જેવો જ છે' કોઈક કટાક્ષમાં બોલ્યું : 'શામજીભાઈ રોટલા કાપવાનું મશીન જ લાવ્યા છે...'

'અને મશીન પણ પાછું ખોટકેલું...' કોઈકે ટીખળ કર્યું : 'રોટલા ખાઈ ને પડ્યો રહે છે – અજગરની જેમ...એવાથી તે ખેતાં થતા હશે ?'

'રખડી ખાનારો માણસ છે...'

'મેં એને અનાથાશ્રમમાં જોયેલો.' શામજીભાઈ જ્યાં ઊભા હતા ત્યાંથી જ કોઈક બોલ્યું.

હવે તો શામજીભાઈ પણ ભોંઠા પડતા હતા : અજાણ્યા અને ઓછાબોલા આ આદમીને રાખીને પોતે સારું તો નથી કર્યું – આ ' એણે સાથી સામે નજર માંડી : 'ચીરોટી ભરતાં લોહી નીકળે એવો આદમી, વગર બોલ્યે નોંધાઈ ગયો છે એટલે રોટલાખાઉ પણ હોય...! અઠવાડિયું રોટલા ટીચીને જતા રહેવાનો એનો ધંધો હશે તો કોને ખબર ?'

અને શામજીભાઈને થયું – સારું થાય. મલ્લ આજ એને તાવે તો ભાગી જાય સાલો !

ચતુરે ઘણુંય શામજીભાઈ સામે સૂચક નજરે જોયું કે મને આમાંથી છોડાવો...પણ શામજીભાઈનો હેતુ હવે બહુ સ્પષ્ટ હતો!

'મારા પટલ બાપાનો એ કોઠી બાજરો મારો આ ડાડો' મલ્લે ફરી વાર ચતુરની પીઠ ઠોકી: 'આમ લેનીવારમાં ઓગાળી જવાનો!'

આ વખતે છોકરીઓ હસી – અને એમાંય ગુલાબ તો એવા જોરથી હસી કે શામજીભાઈ ચોંકી ગયા!

—ચતુર નીચે જોઈ ગયો.

ઢોલકી વાગતી હતી. ધીમે ધીમે એક પછી એક ખેલ થઈ રહ્યા હતા. ચતુર પાસે એક બુઢ્ઢો મલ્લ એને રોકી રાખવાના ઇરાદાથી છેક ઘસાઈને ઊભો હતો!

ચતુર જરાક સળવળતો કે કોઈ તમાશબીન બોલી ઊઠતો: 'જોજ્યે હોં મલ્લ, એ છટકી જાય ને – જાદુગર માણસ છે...મદારીને પણ એના વગર ચાલતું નથી...'

ચતુરે હવે બોલનારની સામે જોયું – આ વખતે એની આંખમાં રોષની આછી છાંટ પણ ભળી.

ચતુરે મનોમન એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો: 'આ લોકો મને હવે અહીં પણ ટકવા નહીં દે..મને સ્થિર થવા નહીં દે...શું કામે એ આમ કરે છે?'

'આજ તો મારા આ ડાડાના ઘી ચોપડેલા રોટલા મારે ચોકમાં કઢવવા છે...' મલ્લ ઢોલકી થંભાવીને બોલ્યો: 'મારા હડમાનં ડાડાની આણ્ય છે!'

ચતુરે હવે મલ્લની આંખમાં જોયું, પણ ગમ્મતે ચડેલા મલ્લે એ ન જોયું – કહો કે એવી ઝીણપ જ મલ્લમાં નહોતી!

આ પછી મલ્લોએ પિરામિડ રચ્યો. એક જ મલ્લના ખભા ઉપર બે મલ્લ ગોઠવાઈ ગયા.

લોકોએ તાળીઓ પાડી...મલ્લ પોરસમાં આવ્યો...ખભા પર

એ જણુનો બોજ ઉઠાવીને એ ચોકમાં મોરની ચાલે નાચવા માંડ્યો.

વળી તાળીઓ પડી...!

—ચતુરે ફક્ત એક જ વાર મલ્લ સામે જોયું અને એ આછું હસ્યો – એના હાસ્યમાં સ્પષ્ટપણે કટાક્ષ હતો : 'આમાં તો તમે શું પરાક્રમ કરો છો એલા, બાવાની જમાતમાં અમે આને ટાકકર મારે એવા પ્રયોગો કરેલા.'

અને ચતુરના શાંત દેખાતા ભાગ ઉપર એ બધા ગૌરવ કણો ઝપાટાબંધ છવાઈ રહ્યા – એ અસ્વસ્થ જેવો બની ગયો !

મલ્લોએ પિરામિડ ઉપર એક છોકરાને ચઢાવીને પરાક્રમ ઉપર કળશ ચઢાવ્યો.

—લોકો ખુશ ખુશ થઈ ગયા...ઢોલકી જોર જોરથી વાગવા માંડી. બુઢ્ઢો મલ્લ એની સફેદ દાઢીમાં હાથ નાખીને બધાને આ પરાક્રમથી વાકેફ કરતો હતો. એક જ માણસની ઉપર સાત મણુ જેટલું વજન !

અને લોકોએ આનંદમાં આવી જઈને ચૉકમાં પૈસા નાખવા શરૂ કરી દીધા.

ચતુરે નીચેવાળા મલ્લના પગનાં આંગળાં ખેંચાતાં જોયાં ત્યારે એની કચાશ ઉપર એ જોરથી હસી પડ્યો...!

સભા આખી ચતુરના આ અકારણુ હાસ્ય ઉપર, સમજના એના ખ્યાલ ઉપર ખિજાઈ ઊઠી.

આવા અદ્ભુત શરીર બળને, એક ગતાગમ વગરનો, રખડતો, કમઅક્કલ માણુસ પઠછંદ હાસ્ય વડે હસી કાઢે! —સૌની દિલાવરી અને ન્યોચ્છાવરીને આ રીતે હાસ્યાસ્પદ બનાવે ! કેવી વાત ?

મલ્લોને પણુ આ મૂર્ખ માણુસમાં ફૂટી નીકળેલી બેઇમાનીએ ચોટ આપી...

—એવું શું છે આ મૂર્ખ જેવા માણુસમાં – જે જોઈને, એમાં આંગળાં ઘાલવાને બદલે, તાળીઓ પાડવાને બદલે – બેશરમ

રીતે હસે ? !

ધબ્બ ધબ્બ કરતા ત્રણેય મલ્લ નીચે પડ્યા અને કમમાં, લાંબા લચકતાં ડગલાં ભરતા એ ચતુર ઉપર ઝળૂંબ્યા.

ઢોલકીવાળા મલ્લની દાંડી ધ્રૂજતી હતી. પેલા મલ્લોની કુચકી જેવી દાઢીઓ ઊભી થઈ ગઈ હતી.

'તું હસ્યો કેમ ડાડા ?' એક મલ્લે જોરથી ચતુરના ખભા પર થાપોટો માર્યો : 'અમારો આ ખેલ પાંચીકે રમવાનો ખેલ છે કે !'

ઢોલકીવાળાએ છાનો એક ઇશારો કર્યો અને સિસકારા શરૂ થયા. બધા મલ્લોએ પોતાની કોપીનો તંગ કરી અને બાવડાં ઠોક્યાં : 'લે...લે...લે...હેઈ સો !'

ત્રણ મલ્લ દોડીને ચતુર સામે આવ્યા : 'આવી જા... ડાડા...!'

ચતુર કશું જ ન બોલ્યો...હાલ્યોચાલ્યો પણ નહીં.

'એલા, ત્રણેય મલ્લ ચડી જાવ એની ઉપર.' કોઈક દાઝમાં બોલ્યું.

—ચતુર હવે અકળાયો...એણે ઝડપી નજરે બધાંને જોયાં અને વળી એ ખામોશ થઈ ગયો.

'હવે અમારા આ ડાડાનો ખેલ...' મલ્લો હસતા હતા : 'કેમ કે એણે અમારા ખેલને પાંચીકાનો ખેલ ગણ્યો.'

'રૂગ મારા નનામા ડાડા !' ઢોલકીવાળાએ ક્રોધમાં થાપી મારી.

ચતુરને લાગ્યું – 'આ ચોકની ધરતી જો પોતાને વાડી સુધી ખેંચી જાય તો ગંગ નાખા કેમ કે...' અને ઝાંપા તરફ જોવા માંડ્યો.

'છૂંદી નાખો શેયાને !' છોકરીઓના ઘેરામાંથી બહુ જ ધીમેથી ગુલાબ બોલી.

'પોસ તો સાડા ત્રણ મણ ભર્યું છે ડાડા !' મલ્લે હીરાના

બાવડામાં અને જ્યાં ત્યાં બાચકાં ભર્યાં. પછી એ એકધારો બોલવા માંડ્યો: ' રંગ છે મરદ ! રંગ છે મરદ...રંગ...'

એ કટાક્ષભરી શાબાશીના તીરો, ચતુરમાં, જ્યાં કૌવતનો જથ્થો જમા થયો હતો ત્યાં સુધી હવે પહોંચતાં હતાં.

બોલાયો કે ન બોલાયો – પણ ચતુરે એક શબ્દ જરૂર સાંભળ્યો : બાયલો ! '

અને ઝડપથી એની ડોક ટટ્ટાર થઈ. નસો ફૂલવા માંડી, સ્નાયુ બધા તંગ થઈને તોફાને ચડ્યા.

ચતુરે જમણો પગ સીધો કર્યો અને એ જ સીધાઈમાં લાંબો કરીને મલ્લની આગળ પછાડ્યો – ત્યાં ધૂળ ઊડી એ સૌએ જોયું.

ચતુરની કુસ્તીની આ લઢ જોઈને મલ્લો સ્તબ્ધ બની ગયા. એને લાગવા માંડ્યું – આ માણુસ મલ્લોનોય મલ્લ છે.

ચતુરના સીધો ખોડેલો પગ, પડતા આભનેય ઝીલી લેવાની પ્રચંડ શક્તિનો પરચો બતાવતો હતો !

મલ્લો આભા બનતા ગયા – ચતુરની પગની આંગળી અને અંગૂઠાને જમીન સાથે ચોંટેલાં જોયાં, છાતીને શાંતિથી ફુલાતી જોઈ, ડોકને મિનારાની અક્કડતાથી ઊંચી થતી જોઈ – અને છેલ્લે એની આંખો જોઈ

હવે છૂટકો નહોતો – મલ્લો મેદાને પડી ચૂક્યા હતા...!

' રહેવા દે જુવાન ! ' મલ્લો ચતુરને પાછો પાડવા મરણીયો પ્રંયત્ન કરવા લાગ્યા : ' હડમાન દાદો સાંય (સહાય) હોય તો જ ડગલું ભરજે દાદા ! નકર કોગળિયું થઈ જાહે...! અને છતાંય ચતુર જ્યારે હબક્યો કે ઝઝક્યો નહીં ત્યારે એ લોકોએ પ્રેક્ષકો સામે જોઈને માથાં હલાવ્યાં : ' અમારે આને ટાળી નથી દેવો – આમાં તો કાયાનો રોટલો થઈ જાય...' અને પછી ગળાં ફાડીને ફરી વાર ચતુરને પૂછવા માંડ્યા : ' ખરું બોલજે ભાઈ, હડમાન દાદાને સેવ્યો છે ?

ચતુરે ફક્ત માથું ધુણાવ્યું.

'તો જાતો રે' મલ્લોએ એને ધક્કો માર્યો – અને બીજી વાર એ લોકો ચોંકી ગયા – ચતુર જાણે જમીનમાંથી ઊગ્યો હતો – એક દોરો પણ એ ખસ્યો નહી.

મલ્લોને હવે પસીનો વળી ગયો. એ એકી સાથે બોલ્યા : 'હટીજા...હટીજા...!'

'દેકારો કરોમાં' ચતુર બોલ્યો : 'ચડી જાવ ખભા માથે, છો એટલા બધા' અને ઝાંપા સામે એણે સ્નાયુબદ્ધ ફૂલેલું બાવડું લાંબું કર્યું : 'પાદરમાં, જે હોય તો બૈરાં-છોકરાંનેય લેતા આવો...!'

હવે કોઈ ઇલાજ નહોતો – કૂદી કૂદીને મલ્લો ચતુરના ખભા પર ચડવા લાગ્યા. એક બે...ત્રણ...!

પ્રેક્ષકોની આંખો ઉઘાડબીડ થવા માંડી – કાળા ભંભોર પડછાયાથી ચતુર આખો ઘેરાઈ ગયો.

સૌને ખાતરી હતી એક ક્ષણને માટે બિડાયલી આંખો જ્યારે ખોલશું ત્યારે શામજીભાઈનાં આ સાથીનો આતમો રોટલા જેવી ખૂંદાયેલ કાયા છોડીને દુનિયામાંથી નાસી ગયો હશે...!

ચતુર હજી ઊભો હતો – સેંકડો આંખો છેતરાઈ...ફરીવાર પાંપણો પર આંગળીઓ ઘસાણી – પણ એ સાચું હતું – ખરેખર ચતુર ઊભો હતો – સલામત અને અખંડ ઊભો હતો !

એના ખભા પર ચડેલા કાળા કાળા મલ્લનાં મોઢાં છાશ જેવાં ધોળાં હતાં !

ઢોલકી હવે બંધ થઈ ગઈ હતી...આવું તે કેમ કરીને માની શકાય ?

લોકોને વળી ભ્રમ થયો : 'ના ના...એ ઊભો છે ભલે, પણ દેહમાં પ્રાણ નથી...ઊભા ઊભા જ શ્વાસ નીકળી ગયો છે...

'અમને માફ કર્ય ઠાકા !' મલ્લો બોલતા સંભળાયા : 'તું તો મોટો મલ્લ છો..ખમૈયાં કર્ય, અમારા પેટ ઉપર પાટું ન

માર્યાં હાડા !'

ખરું...હવે સાવ ખરું...ચતુર જીવતો ઊભો છે. મલ્લો એને હાથ જોડે છે...

અને ચતુર માટે આડે વગડે ગૌરવ ઊગી નીકળ્યું : 'આપણા ગામનો સાથી...માળે ગામનું નાક રાખ્યું....શાબાશ.... શાબાશ...!'

હવે સૌથી વધારે પોરસ કરવાનો હક્ક શામજીભાઈને હતો !

શામિજીભાઈ દોડીને એને ઊંચકી લેત – જો ચતુર પોતાનો સાથી ન હોત તો !

ચતુર કશાય આવેગ વગર, ધીમે પગલે ચાલતો થયો...જમણી બાજુમાં ઊભેલું છોકરીઓનું ટોળું હવે સાવ મૂંગુંમંતર ઊભું હતું.

ચતુર આથી જરા ખુશ થયો – એણે એ બાજુ જોયું અને સાચે જ એને જેની બીક હતી એ ગુલાબે એક ગાળ ફટકારી લીધી...

અને પછી એ સડેડાટ કરતો બજાર વટાવી ગયો.

યુદ્ધકેદીઓ જેવા મલ્લોના કાળા ડિબાંગ જેવા ઓળાઓ, આગળ ચાલ્યા ગયેલા એ જુવાનનાં પગલાં જોતા જોતા, આશ્ચર્યથી અરધા થતા થતા, ગામની બજાર છોડી રહ્યા હતા...!

૫

' ઓહોહો......પોરસ તો જુઓ, પોરસ !' ગુલાબનો નીચલો હોઠ દાંત તળે દબાઈ કચરાઈ ને હવે લોહીલોહાણ થવામાં હતો – એ ઘડીક ઘરમાં, ઘડીક ફળીમાં, તો ઘડીક વળી શેરીમાં ટહેલતી હતી.

દરેક સ્થળે વંટોળ ચડ્યો હતો – ચીતરી ચડે, આંખે હાથ દેવા પડે એવો અણગમતો, વૈશાખી બપોરનો બળબળતો વાત વંટોળ...ચતુરના પરાક્રમનો, એના બળનો, એના અનોખા વિજયનો વંટોળ !

અરે જેનો જુવાની અને જોમ સાથે છેડો ફડાઈ ગયો હતો એવાં ડોસાઓ, ડોશીઓ પણ એનાં બોખાં મોંમાં બસ એ જ વાતને ચગળતાં હતાં : ' માળે, કાળો કોપ કર્યો...આ કાંઈ જેવી તેવી વાત ગણાય ?'

ગુલાબ આ બધાં સામે મનોમન બાઝતી હતી : ' તમને એલાં, કાંઈ ભાન-બાન છે કે વેચીને ડાળિયા કર્યો ? એક રખડુ અને બુડથલ જેવો. માણસ કે

જેનામાં માત્ર બળ સિવાય કશું જ સિદ્ધ નથી થતું. એવા માણુસનાં આવાં વખાણ? આ રીતે ફુલાવી ફુલ્લાવીને? મદારીના ખેલની, એની વેવલાઈ અને કાયરતા બસ ભૂલી ગયાં?' અને જોરથી હાથને હવામાં વીંઝતી : 'તમે સૌએ અક્કલનું દેવાળું કાઢ્યું છે!'

'એ અમારો સાથી છે હોં' શેરીમાં કંચનબેન કોઈને કહી રહ્યાં હતાં : 'અમે એને આખા વરસ માટે રાખી લીધો છે. લેણાદેવીની વાત છે ને! પાંસર્યું પડી ગયું મારા ભાઈ! નહર આજ તો એનાં ઝડિયાં પડી જાત...કાલ વડલા હેઠળ એ બેઠો તો અને તમારા ભાઈ ત્યાં નીકળ્યા. અંજળ કોનું નામ! ઘડ દઈને રાખી લીધો...'

ગુલાબે છાના છાના પગ પછાડ્યા...ઘરમાંથી જ હવે આ અવાજ ઊઠતો હતો...ક્યાં જવું? ઊભા રહેવાનું, આ બધી ફોડીઓ ખંખેરીને શ્વાસ ખાવાનું ઠેકાણું ક્યાં હતું!

—નાનો ભાઈ કિરીટ પસ્તી ફેળતો હતો – ગુલાબ ત્યાં પહોંચી : 'કિરીટ લાવ, તને હોડી બનાવી આપું.' કહીને એણે છાપાનું પાનું હાથમાં લીધું.

'ક્યાં ગઈ?' પત્નીને સાદ દેતા શામજીભાઈ ઘરમાં પ્રવેશ્યા. અને કાપડનું એક બંડલ એણે પત્નીને દીધું : 'જોઈ જો...સાથી માટેનાં કપડાં છે...'

હોડી બનાવવી બાજુમાં રાખીને ગુલાબ સફેદ કાપડના એ બંડલને જોઈ રહી – જો એ રેઢું પડે તો ગુલાબે બાકસ પણ નંજરમાં રાખ્યું હતું!

'ક્યાં ગઈ ગુલાબ!' શામજીભાઈ એના તરફ આવ્યા : 'હું વાડીએ જઈને ચતુરનું માપ લઈ આવું...તું જાને બેટા, ફૂલચંદભાઈને કાપડના પૈસા આપી આવ...'

ગુલાબના હાથમાં રહેલા છાપામાંથી બરાબર એ જ વખતે એક મોટી એવી છાપ ગુલાબ સામે દેખાણી – શરીર કસવા માટે મો

કંપનીની એ જાહેરાત હતી – સ્નાયુ ફુલ્લેલો એક જાડો એવો માણસ હાથમાં લોઢાના મગદળ લઈને ઊભો હતો.

'જાજ્યો હોં ગુલાબ!' શામજીભાઈ વાડીએ જવા તૈયાર થયા.

—ગુલાબે છાપાના એક ખૂણામાં અંગૂઠો ઘોંચ્યો અને પછી દબાવ્યું કે આખુંય પાનું—

નાના કિરીટે આ જોઈને એનના વાંસામાં ઢમ કરતોને ઢીંકો માર્યો. અને રીંસે ભરાયેલી ગુલાબે: 'લે...લે...લે...!' કહેતાં આખા છાપાના ચીરિયાં કરી નાખ્યાં...કિરીટ આથી વધુ ઉશ્કેરાયો અને ખૂણામાંથી એક લાકડી ઉપાડી. ગુલાબ દોડીને મા-બાપ પાસે જઈ પહોંચી.

'કહું છું આ સારું કર્યું' કંચનબેન પતિને કહેતાં હતાં: 'હું તમને કહેવાની જ હતી કે આપણા સાથી માટે એક જોડી કપડાં લઈ આવો...આપણે તો રાખ ફોળતાં હીરો જડ્યો...! આપણી વાડી હવે સલામત છે...ત્યાં આગળ હવે કોઈ ચોરવાની હિંમત કરવાનું?'

'અરે, સાંભળ તો ખરી.' શામજીભાઈ હસવા માંડ્યા: 'એ બાજુથી વેડવા વાઘરી આજ ને આજ ડંગા ઉઠાવીને જતાં રહ્યાં.... એણે સાંભળ્યું હશે ને, જેના ખભા ચાર ચાર મહલ ચડી જાય.... એવા આદમીનો હાથ કેવો હશે...!'

ગુલાબ ત્યાંથી એકદમ નાઠી. પગતળે આવેલા પેલા પસ્તીના ટુકડાને એણે પેની વડે મસળી નાખ્યા: 'કરો, તમતમારે થાય એટલાં એનાં વખાણ...! તમને તો જાણે ભગવાન મળ્યા... ઓહોહો! મલકમાં એની માએ એને એકને જ જણ્યો...બળ... બળ...બસ એકલું બળ! બળ તો પાડામાંય ક્યાં નથી? પુરાણોમાં આવતા દૈત્યોમાંય ક્યાં નથી?– રાવણે કૈલાસ ઉપાડેલો કેવો બળવાન!– માંડો એની છબી...અને કરો પૂજા...કુંભકરણ, રાવણ, હેલો, પાડાઓ – બધાંને પૂજો...દરજીને બોલાવો અને એ બધાંના

વાઘા સીવડાવો.'

ગરવોય એવો હોકે ?' શામજીભાઈ હજીય પત્નીને કહી રહ્યા હતા : 'ગામના ચોકમાં એણે આવું પરાક્રમ કર્યું, પણ એક અક્ષરેય ન બોલ્યો.'

'તમે માનશો ?' કંચનબેન પતિની સામે જોઈને ઊભાં રહ્યાં અને પછી ધીમે રહીને બોલ્યાં : 'ગામ આખામાં સોપો પડી ગયો છે...કે'છે એને તો દેવના સાંય છે...મલ્લને પાંદડાં બનાવી દીધા' અને નિરાંતવું હસીને ઉમેરી રહ્યાં : 'વાડીએ ચોર-બોર આવશે તો, જોજ્યોને આંધળાભીંત થઈ જાવાના.'

'એવું તો બધું ગપ કહેવાય' શામજીભાઈ હસ્યા : 'પણ એટલું ખરું કે એની બળ આગળ જ ચોર આંધળાભીંત થઈ જવાના...'

'બસ તો...ઈ માગે એટલો મશારો...બાકી જાવા નથી દેવો.'

'મશારો એણે માંગ્યો જ છે ક્યાં ?'

'તો ?' કંચનબેનને નવાઈ સાથે ખુશી પણ થઈ.

'કહે છે મારે જોતું હશે એ માગીશ – બાકી કાંઈ નહીં.'

'એણે તો માગવાનું માગી લીધું છે.' ઘરમાં જઈને બારણા ઓથે ઊભેલી ગુલાબ સળગતા મને બોલી રહી હતી : 'ગામના ચોકમાં એણે માગ્યું છે – ગુલાબના ગોટા જેવી – સમજ્યા ? ગોટાને બાદ કરો એટલે ગુલાબને માગી છે – તમારી દીકરી ગુલાબને.... જેને તમે ભણાવી-ગણાવી છે, બહુ લાડથી રાખી છે.' ગુલાબની આંખોમાં હવે જળજળિયાં આવી ગયાં : 'તમને કાન છે ક્યાં ? આંખો છે ક્યાં ? સાન અને ભાન ક્યાં છે ? એક પાડા જેવા બળવાળો બૂડથલ, રાભો, પલીત, હરામજાદો, મીંઢો...દઈ દો...એને જ દઈ દો...તમારે દોડધામ મટે, તમે ચિંતા કરો છો ને, સારો મૂરતિયો ક્યાંય મળતો નથી...બસ આ મળી ગયો...' અને ગુલાબે રીંસમાં એવો તો હાથ ઉછાળ્યો કે બાર સાખ પાસેના કબાટમાંથી,

મથુરાથી આવેલી કાચની એક નર્તકીની પૂતળી ફડ કરતી નીચે પડી અને કાચલાં થઈ ગયાં.

ગુલાબ એ ટુકડાઓ સામે જોઈ રહી.

'શું થયું બેન?' કંચનબેન અંદર દોડી આવ્યાં અને પૂતળીના ટુકડા જોઈને દુઃખી અવાજે બોલ્યાં: 'અરેરે, આ તો તારી જ પૂતળી કેમ કરતાં.. અરેરે કેવી રૂપાળી...'

'ધોળી!' છણકો કરીને ગુલાબ બહાર જતી રહી.

*　　*　　*

—સંજોગ નામની ચીજ જરા અવળચંડી તો ખરી જ

—ગુલાબ જેની સામે પણ જોવા માગતી નહોતી એ માણસનુ ભાત લઈ ને એને વાડીને રસ્તે જવું પડયું...!

મા બાપનું વેણુ ન ઉથાપવવાની વર્ષોથી જુદી ડોશી જેવી પ્રણાલિ પર એ ભડકે બળતી ભાત લઈ ને જઈ રહી હતી.

સારું થયું કે કોઈ એને સામે ન મળ્યું...કદાચ મળ્યું હોત અને પૂછયું હોત કે ગુલાબ, ચતુરનું ભાત લઈ ને જાય છે?—તો ગુલાબ પૂછનારના મોં પર જ એ ભાત અને ભાતનાં વાસણ ઝાપટી દેત!

હા, એ એટલી બધી અકળાઈ ગઈ હતી – એ તાંબા જેવી ઘસી ઘસીને સાફ કરેલાં તાંબા જેવી થઈ ગઈ હતી – ઊંડા રસ્તાની ગરીબ બંધિયાર હવા દાઝી જવાના ભયે એનાથી દૂર દૂર રહેતી હતી.

એની ઉપર આ શું થવા બેઠું હતું? એ મા-બાપને ના કેમ નથી પાડતી? જ્યાં પોતે એનું મોં પણ જોવામાં પાપ સમજે છે, ત્યાં એને ભાત દેવા જવું પડે! અરે, એના રોટલામાં ઘી ચોપડવું પડે! અને એ પણ પોતાના હાથે! ભગવાનના ભક્તની જેમ પાછું પોતાને હાથે જ એની આગળ ધરવું પડે!

—અને પછી!– અને પછી એને કહેવું પડે: 'રોટલો

વધારે જોશે? અથાણું આપું? છાશ આપું? કેમ આ રોટલો પૂરો ન કર્યો?'

'મારે કહે, મારી બહ્લા!' આખા વગડાને ઉકાળતી એ ચાલી જતી હતી: 'હાળો ખવીસ! – માથે પાંચ પાંચ મહ્લ ચડી જાય અને લળક પણ ન હ્યે...હાથી જેવો!'

અને હાથીના ઉચ્ચારણથી વળી એ પોતાના પર ચિઢાણી: હાથી શેનો?...ખવીસ! કોઈ પૂરવ ભવનો, મારે પનારે પડેલો ખવીસ.! ચાર મણ ચરબીથી ભરેલો, સીવેલો અને મોં બાંધેલો કોથળો!'

હવે એ ઊંડી નેળમાં પ્રવેશી...સામેથી, સગરની વાડીએ પડી રહેતી રભડી કૂતરી સામી મળી.

કૂતરીનાં ભસવદાર અંગ સામે જોતાં ગુલાબ આગ થઈ ઊઠી. ચડપ દઈને એણે પગ વડે એક પાણો લીધો.

રભડી કૂતરી મોં ચાટતી, પૂછડી હલાવતી, લટુડાપટુડા કરવા લાગી.

હાથમાંનો પથ્થર ગુલાબે જોર કરીને રભડી ઉપર ફેંક્યો પણ રભડીને અટાયો નહીં – રભડી વધારે નમ્ર બની – વળી એ મોં ચાટવા લાગી, પૂંછડી હલાવવા લાગી.

'આવો જ છે એ!' ગુલાબ ચતુરની દિશામાં જોઈને બોલી: 'ગાળ દીધી તોય...' અને ગુલાબે ફરી વાર મોટો એવો પથ્થર લીધો. રભડીને નિશાનમાં લઈને ફેંક્યો...રભડી ગોથું ખાઈ ગઈ – એના કાળા વાળ કચરો કચરો થઈ ગયા...ગુલાબ હસી પડી...કૂતરી એક બે વાર ઊભી થઈ અને એક બે વાર પડી...આખરે ઊભી થઈ ને વળી એની સામે પૂંછડી હલાવવા લાગી.

'મર્ય રાંડ! તને કાંઈ માન-અપમાન જેવું નથી? ફટચ છે હાળી!' અને એણે ચતુરનું ભાત છોડ્યું, ધડસા જેવા ઘી ચોપડેલા ત્રણેય રોટલા એણે કૂતરીને નાખી દીધા! 'ખા તું તારે...

શેયો એ ખાઈ જાત...ધીવાળા છે, ખા ! બટકું ય ન વધવા હેતી...'

ભૂખી થયેલી રબડી લસ લસ કરતી એ રોટલા ખાઈ ગઈ. પાછળ વધ્યો એ આખો રોટલો મોંમાં લઈને ચાલી ગઈ.

દાડિયાંનું ભાત લઈને ગુલાબ વાડીએ પહોંચી. દાડિયાં ભાતની રાહ જોઈને કામ છોડીને બેઠાં હતાં...ચતુર બળદોને નીરણ નાખવામાં રોકાયો હતો...ગુલાબને ભારે મેળ પડ્યો : ભાત બધું દાડિયાંને વહેંચી દીધું ! કોઈએ ના પાડી તો સમ દઈ દઈને રોટલા વહેંચી દીધા.

ખાવા વાળાંને ભૂખ્યો ચતુર યાદ ન આવ્યો !

—સૌ બપોરા કરીને ઓડકાર ખાતાં હતાં ત્યારે ગુલાબ ભાતના વાસણ બાંધતી હતી.

ચતુર હાથમોં ધોતો હતો...ગુલાબ એ બાજુ સંતોષની નજરથી જોતી હતી.

' ઠીક થયું ' એ મનોમન ખુશ થઈ : ' ઘી ચોપડેલા રોટલા ...ગુલાબને હાથે ઘી ચોપડેલા રોટલા તું કદિ' ખાય ખરો ? હવે તો સાંજ લગી ' એ હસી : ' વાહર ખા ! '

ગુલાબને પળએક બીક લાગી. કદાચ એ પોતાની તરફ જોશે તો ? ખાવાનું માગશે તો ? અને એણે ઝટ ઝટ બધું બાંધ્યું વાડી બહાર નીકળતાં એક વાર એણે ચતુર સામે જોયું પણ ખરું ...પણ ચતુરે એના સામે જોયું જ નહોતું !

પાછું વળીને જુએ પણ છે, રેયો ? ' ગુલાબને વધારે ગુસ્સો ચડ્યો : ' ઠીક થયું એ જ લાગનો છે ' કહીને એ ઘર તરફ ઝપાટાબંધ આવતી રહી.

સાંજે ચતુર ઘેર આવ્યો.

—રસોડાના જાળિયામાંથી ગુલાબ એની શકલને અવલોકી રહી. ગુલાબને થોડો ભય પેઠો : ' હમણાં જ એ રોષમાં બોલવાનો

છે કે આ લ્યો, તમારી રાશ અને પરોણો...! કાંઈ ભૂખ્યાપેટે કામ ન થાય – મારી માએ મને કાંઈ સાથી નથી જણ્યો...! તમારી નખરાળી છોકરી...રોટલા બધા દાડિયાંને આપીને ચાલી આવી...મને પૂછ્યું પણ નહી કે તારે ખાવું છે!'

પણ ચતુર કશુંય ન બોલ્યો.

'એક અક્ષર પણ નહીં બોલે?' ગુલાબ સોસવાઈ રહી: બોલવાનો જ...બોલવા માટે તો એ આવ્યો છે, નહીંતર હમણાં ઘેર જ ક્યાં આવ્યો છે? હમણાં જ બોલશે...આ બાજુ આવીને, ઓસરીમાં આવીને, જોડા કાઢીને, પાણીબાણી પીને – બોલવાનો તો ખરો જ...' અને માથા પર બોજ બનીને બેસી ગયેલી એ ક્ષણોને ઝટઝટ ઉતારવા માટે એ અધીરી બની ગઈ: 'ઝટ બોલે તો છૂટકો પતે' અને ચતુરને ખાસ યાદ આવે એ માટે એ રસોડામાંથી ઓસરીમાં, છેક થાંભલી પાસે આવીને ઊભી રહી – અને પછી એણે શબ્દો તૈયાર રાખ્યા. ચતુર બોલે એટલી જ વાર. કોઈનોય ડર રાખ્યા વગર કહી દેવું: 'નીકળ મારા ફળીમાંથી – લાંબી-પોળી વાત જ રે'વા દે – વેતો પડચ!'

અને આમ કહેવાની અત્યારે ગુલાબને પૂરી અનુકૂળતા પણ હતી – શામજીભાઈ પડખેની બેઠકમાં મહેમાન જોડચે વાતો કરતા હતા. મહેમાન પણ એવા જ પ્રકારના હતા – પોતે અત્યારે ગમે તે કરી નાખે – મા કે બાપ એક અક્ષર સુધ્ધાં બોલી શકે તેમ નહોતાં! – ક્યાંથી બોલે? વેશવાળવાળી દીકરીને મહેમાનની હાજરીમાં કોઈના મા-બાપ ઉતારી પાડે કે?

ગુલાબનું મન કાનની આંખો લઈને મહેમાનવાળી બેઠક તરફ પળભર દોડી ગયું...

અને આટલી વારમાં, બળદ, સાંતિ ઠેકાણે કરીને ચતુર મહેમાનવાળી બેઠક તરફ સરકી ગયો.

ગુલાબ તળે ઉપર થઈ ગઈ – એ ઝડપથી બેઠકના પાછલા

બાજુની ભીંતે જઈને ઊભી રહી – અવાવરુ ભીંતની રજ અને કસ્તર એના ગાલ અને વાળમાં ચોંટી ગયાં, પણ એની પરવા કેમ કરાય ?

ભૂત જેવો એ માણસ મહેમાનો પાસે જઈને ઊભો છે – મહેમાનો પણ શહેરમાંથી સુધરેલા વર્ગના હતા – સાલ્લો ત્યાં પહોંચ્યો !

‘કન્યા બાબતમાં મારી જવાબદારી...!’ ગુલાબના ફૂઆ મહેમાનને ખાતરી આપતા હતા : ‘છોકરી તો તમે નાગરોમાં પણ આવી ન જુઓ. મારા સાળાનું ઘર એટલે અમારી ન્યાતમાં સંસ્કારી ઘર – સાત ચોપડીનો અભ્યાસ...આખા ઘરનો વહીવટ અમારી ગુલાબ કરે છે !’

ચતુર હવે બરાબર મહેમાનોની સામે જોઈને ઊભો હતો !

—ગુલાબ હવામાં ફંગોળાવા લાગી...એને કાને શબ્દો અથડાયા – ચતુરના મોકાસરના શબ્દો : ‘ભારે સંસ્કારી તમારી ગુલાબ ! એના સંસ્કાર કેવા છે જાણો છો ? મારા ભાગના રોટલા કૂતરીને નાખી દીધા, મને ભૂખ્યો રાખ્યો અને વધારે કહું ? એ સારામાં સારી ગાળો પણ દઈ જાણે છે...મને એણે...એણે...’

અને ગુલાબની આંખે અંધારાં આવી ગયાં...ફૂઆ બિચ્ચારા કાળા મેશ થઈ ગયા હતા...શહેર પંથકના મહેમાન કપડાં ખંખેરીને – અરેરે આવી છે એ છોકરી !’ કહીને જતા રહ્યા.

મારે બે દિવસની રજા જોઈએ છે.’ મહેમાન પાસે ઊભેલો ચતુર આખરે બોલ્યો.

‘ખરો લાગે છે બદમાશ...’ ગુલાબ કલ્પના કરતી હતી : ‘પહેલાં રજાની વાત કરે છે. પછી શું કામે રજા જોઈએ છે એવું પુછાશે કે એ કહી દેવાનો છે. હા, એ એમ કરીનેય કહી દેવાનો છે.’

ગુલાબના હોઠ છાનામાના, ભીંતનેય વીંધીને બાપના કાન

પાસે પહોંચવા મથતા હતા ‘એને કાંઈ પૂછશોમાં બાપુજી! જાવા દ્યો હલુલનો! એને તમારે પૂછીને શું કામ છે? જાવા દ્યો... જાવા દ્યો...જા...’

‘રજાને શું કરવી છે?’ શામજીભાઈ હસીને પૂછી રહ્યા: તારે વળી ઘરબાર છે કે?’ અને પછી મહેમાન આગળ પોતાના સાથીના વખાણ કરવા લાગી ગયા – એ આવો છે...અને તેવો છે. એણે ચૉકમાં...

‘અરે ગજ્જબ કહેવાય!’ મહેમાન ચતુરની સામે જોઈને એને વખાણવા લાગ્યા: ‘ભારે કસરતબાજ કહેવાય...’

‘હવે શાબાશ જ છે...’ ગુલાબ મહેમાન ઉપર ખિજાવા લાગી: ‘તમે શહેરમાં રહેનારા માણસો પણ અંજાઈ જાવ છો? ભલભલાં સરકસ અને કુસ્તીદંગલ જોનારા માણસો? ફટચ છે તમને!’

‘અમારે શહેરમાં ખેતી કરનારા આવા માણસો જ ન મળે શામજી પટેલ!’ મહેમાન હજીય ચતુરને તાકીને વખાણ કરતા હતા: ‘મળે છે હોટલના ચા-ગાંઠિયા ખાનારા, આલ સાલ જેવાં ટેટાં...એ કાંઈ ખેતીની ધક ખમી શકે?...તમે નસીબદાર... પૂરા નસીબદાર...!’

‘હા નસીબદાર!’ ગુલાબે આંખો કાઢી અને ભીંતના એક પોઠાને રીસ-રીસમાં નળ વડે ઉખેડી નાખ્યું.

ગુલાબે એકલાં એકલાં પગ પછાડ્યા – ચતુર આટલા વિસ્તારમાં અષાઢી મેઘ થઈને ગુણની સહસ્રધારાઓ વડે વરસતો હતો! બળવાન...નિરાભિમાની ગરવો...સંતોષી...જેનામાં રહ્યો છે એનાં અહોભાગ્ય...!

‘ઓહોહો...’ ગુલાબ ઊકળી રહી: ‘બધાં ભેગાં મળીને એમ કરો. એને જ મૂરતિયો બનાવોને!’

‘મારે સો રૂપિયા પણ જોવે છે.’ આટલી બધી વાર પછી,

ધૂળમાં પગના અંગૂઠા વડે ચિતર દોરતો ચતુર બોલ્યો.

'કોઈ કુટુંબમાં પ્રસંગ છે?' શામજીભાઈ બોલ્યા.

'મામીને આપવા છે.' ચતુર બોલ્યો: 'મહેમાન આવે છે... સમાચાર આવ્યા છે...જરૂર છે...'

'ક્યારે જવાનો છે?'

'વાળુ કરીને...!'

'કેટલે દૂર છે, તારાં મામી?'

'અહીંથી પાંચ ગાઉ...વેણીનગરથી દોઢ ગાઉ...' ચતુરે બહુ જ ચોક્કસ આંકડા આપ્યા.

'તો...તો ભાઈ, અમારા શહેરની પડખે' મહેમાનો ખુશ થયા.

'શહેરની પડખે?' ગુલાબના ચિત્તમાં પ્રસન્નતાના થોડાંક રજકણો ચમક્યાં: 'તો તો...' એ કશુંક બબડી અને પુનઃ હતાશ થઈ ગઈ અને પછી તરત જ ખિજાઈ ગઈ: 'પણ એને સાહ્લાને કોઈ ગતાગમ હોય તો ને?'

'તે તું ચાલીને જઈશ ચતુર?'

—ચતુરે ડોક ધુણાવીને હા કહી.

'એને ખવીસને વળી થાક કેવો?' ગુલાબ આટલું બબડીને રસોડામાં આવતી રહી.

રાત્રે વાળુ કરીને મામીના ગામને રસ્તે ચડેલો ચતુર વિચાર કરતો જતો હતો: 'માળી છોડી પણ ખરી છે ના! થાળી તો હળવે રહીને પછાડી, પણ ખીચડીમાં ઘી કેટલું બધું! દૂધ પણ હડેડાવીને રેડી ગઈ?'

૬

ચતુર મામીને ત્યાં જઈને મુદતસર આવી ગયો. શામજીભાઈનો જીવ હેઠો બેઠો.

જ્યારે એનો સાથી પૈસા લઈને ગયો, ત્યારે પોણા ગામે શામજીભાઈને કહેલું : 'રૂપિયા સો પીળા પાને લખી રાખો શામજીભાઈ – એ કાંઈ નવલખા હીરજી નહોતો !'

પણ એ સમયસર આવી ગયો અને એ કારણે શામજીભાઈ અને કંચનબેનને વહાલો થઈ પડ્યો !

ગામલોકોને માટે ચંતુર કોયડો થઈ પડ્યો : 'આ માણસને સમજવો કેવો ?'

—ગુલાબને થોડું કુતૂહલ થયું : 'આમ તો રખડુ જેવો, ભાનબારો લાગે છે... પણ બોલ્યું પાળી દેવામાં એક્કો ગણાય...' અને આ કુતૂહલથી તે એક પળ એનામાં રહેલા સદ્અંશને ખોળવા જેટલી ઉદાર બની : 'એને મામી છે...બીજું શું છે ? સો રૂપિયા એણે મામીને શું કામે આપ્યા ? શું કરવા આપ્યા ?' અને થોડુંક હસી :

'પૂછવામાં થોડી ગમ્મત પડશે – બોલતાં ગભરાય છે, માટે મઝા આવશે.' અને એકાદ પળને માટે એની સાથે 'અલ્યા, રૂપિયા લઈને શું કરી આવ્યો?' જેવા ગણ્યાગાંઠયા શબ્દો બોલવા માટે એણે શાંત બનવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

અને પછી જેવી એ શાંત બની કે એનાં ચિત્તમાં વણઝારાની પોઠયો પેઠે પ્રશ્નોનાં ધણ ઉભરાવાં લાગ્યાં: 'એ કહેતો હતો મામીને ત્યાં મહેમાન આવે છે...કેવા પ્રકારના મહેમાન? કહું છું: એ મહેમાન વેણીનગરના કે એની આસપાસના ગામડાંના? તું કોઈ દિવસ વેણીનગર ગયેલો કે?'

અને થોડા દિવસથી ગુલાબનું મન વેણીનગરની આસપાસ પાંખો ફફડાવતું હતું. મહેમાનો આવ્યા અને ગયા કે પછી તો વેણીનગર એક હકીકત બનીને ઘરમાં દાખલ પણ થઈ ગયું હતું. વેણીનગરમાં રહેલી સુખ-સમૃદ્ધિની સમગ્રાત આબોહવા હવે આખા ઘરમાં રેલાતી હતી:

'એકનો એક દીકરો...નણંદ નહીં, જેઠાણી કે દેરાણી નહીં, સસરો પણ નહીં. ફક્ત મા-દીકરો બે જ જણાં – લખલૂટ મિલ્કત, મોટો અભ્યાસ, ખેતીવાડી ઉપરાંત મશીનરીની મોટી દુકાન – જયંતિલાલ ઊંચો, દેખાવડો, સુધરેલો અને શોખીન માણસ!'

કંચનબેન તો વા સાથે પણ મલકી મલકીને વાતો કરતાં હતાં: 'મારી ગુલાબ! નસીબદાર છે, નસીબદાર! મને ખબર છે: છોડીનાં નસીબમાં એ જન્મી ત્યારથી સુખ જ લખાયેલું છે. કેવા લાડમાં એ મોટી થઈ? કોઈનો ટૂંકારો પણ નહીં, કોઈનું અપમાન નહીં...બસ એના જોગું જ ઠેકાણું.'

એવો જ મૂરતિયો...એવાં જ બંગલા જેવાં મકાનો...ડામર રોડ અને વીજળીની દોમ દોમ સાયબી...કોઈ પણ જાતની કડાકૂટ ખરી! બટન દાબો – પ્રકાશ થાય, પાણી નીકળે, ચૂલો ઝગે...ઘેર કામવાળાં...કપડાં કે વાસણને હાથ પણ અડાડવાનો? બેનબા તો

લાદીવાળાં ઘરમાં ચંપલ પહેરીને ચટકમટક ચાલવાનાં અને હુકમો છોડવાનાં...' અને પછીના સુંદર વિચારોથી એ બધીં પાગલ જેવાં થઈ જતાં અને ગુલાબ આગળ માપણું છાંડીને સખી ભાવે હસી પણ લેતાં : 'પછી તું જોજ્યે તો ખરી, મા તારે ઘેર આવશે ત્યારે, માને મૂકીને જયંતિલાલ જોડ્યે સિનેમામાં ચાલી જવાની...! આવીને પછી બેડરૂમમાં.'

આ બધું છતાં ગુલાબ ધડ દઈ ને ના પાડીને ઊભી રહેત : 'અહીં પરણવું જ છે કોને ?' પણ એ અત્યારે કશું બોલતી નહોતી – એનાં સ્વમાનનો આમાં પ્રશ્ન હતો, રૂપનો પ્રશ્ન હતો, આવડત અને કૌશલ્યનો પ્રશ્ન હતો – કેમકે જયંતિલાલ પોતે જોવા આવવાનો હતો. ગુલાબે એમાં પાસ થવાનું હતું – રૂપમાં, ગુણમાં, આવડતમાં.

'મારે વળી પાસ થવાનું છે ?' એ ડોક ટટ્ટાર કરીને સ્વગત બોલતી : 'ગુલાબને પાસ થવાનું ? તો તો જોવું પડશે. હા, ખાસ જોવું પડશે – મને કોણ નાપાસ કરે છે – એ જોવું જ પડશે...' અને આ હિસાબે છેવટે કાંઈ નહીં તો પાસ થવા પૂરતુંય તડપતી હતી.

અને આમ લગનને નામે છણુક છણુક કરતી આ યુવતી થોડી ઢીલી પડી અને ઢીલી પડી કે ફસાવા પણ માંડી !

માનો હર્ષ હવે આસ્માને પહોંચ્યો હતો – મા હવે, શહેરમાં સાસરે હતી એવી યુવતીઓનો ગુલાબ આગળ ખડકલો કરવા માંડી હતી !

અને ગુલાબને પણ પાસ થવાની તૈયારી કરવા અને સો ટકા માર્ક મેળવવા સુધરેલી શહેરી બહેનપણીઓની સલાહ સ્વીકારવી પડી.

સોનામાં સુગંધ મેળવવાના અખતરા ચાલુ થઈ ગયા.

કંચનબેન શહેરી એ યુવતીઓને કહેતાં : 'ખર્ચોથી તમ તમારે જરીકેય બીશોમાં...'

'ગુલાબ આમ તો પૂરી દેખાવડી છે કાકી !' મોટીની સુમિત્રા કહેતી હતી : 'એનાં રૂપને સંવારવું પડે તેમ છે – આ રીતે એ

થોડી અલ્લડ લાગે!

અને પછી ગુલાબ માટે ઘરમાં પાવડરના ડબ્બાઓ, પોમેડ અને લીપસ્ટીકના ઢગલા થવા માંડ્યા.

સુમિત્રાએ ગુલાબને બ્રેસિયરમાં કસ કસાવીને બાંધી અને બ્રેસિયર સ્પષ્ટ રીતે દેખાય એ માટે નાઈલોનનું બ્લાઉઝ...અને બાપરે... મુંબઈગરી આ સુમિત્રાએ પાવડરના થથેડા છેક ક્યાં સુધી કર્યા!

બે દિવસમાં તો ગુલાબ આ સૌંદર્ય પ્રસાધનોથી ત્રાહીમામ પોકારી ગઈ—એને લાગ્યું: ચામડી બધી કોહવાઈ ગઈ છે—છાતી આખી ગંધાઈ ગઈ છે—એને વાસ પણ આવતી હતી!

ઘોળ્યો એ જયંતિલાલ!' ગુલાબ વાડીએ પહોંચી ગઈ.

કૂંડીના ગળાડૂબ પાણીમાં બેસીને એને ચોળી ચોળીને માથાબોળ પાણીમાં નહાવું હતું.

ચતુર વાડીમાં આઘો આઘો પાણી વાળતો હતો...ગુલાબ કૂંડી પાસે ગઈ...ફીણના સફેદ પોલ ઉછાળતું પાણી ખળભળતું હતું.

ગુલાબે ચતુર તરફ જોયું—એને યાદ આવી ગયું: 'એ સો રૂપિયા લઈને શું કરી આવ્યો? કપડાં સિવડાવ્યાં કે કોઈને આપ્યા? એલા, એ ભોટ! તારું વેશવાળ કર્યું કે શું? કન્યાને તેં જોઈ છે? કેવી છે? તું કાંઈ ભણેલો ખરો? કન્યા તારે ઘર છે કે?'

'કશું નથી!' મદારીના ખેલમાં ચતુર બોલ્યો હતો એ ગુલાબને યાદ આવ્યું.

'જા...જા!' ગુલાબે એ બાજુ છાસિયું કર્યું: મારે કશું પૂછવું નથી, તને પૂછું?—તને?'

અને એ પાઈપ પર હાથ ફેરવતી ઊભી રહી—ત્રણનો પાઈપ ધોધબંધ પાણી ફેંકતો હતો...મશીન ક્રમબદ્ધ ચાલતું હતુ ફૂગ્ગાના બોલ ખદ્બખદ થતા હતા—આ બધા યંત્રતાલ સાથે ગુલાબને જયંતિલાલ સાંભરી આવ્યો.

'મારે કોકને જયંતિલાલ વિશે જ પૂછવું છે – આમ તો મજબૂત છે ને ? – વેપારી છે એટલે કહું છું કાઠાળો. કેવડોક ? ઘણું ઘણું ભણ્યો છે એ સાચું ? સ્વભાવે કેવો ? હસમુખો ખરો ? કે પછી વાંચકડો છે ? આપણી સાથે ભળી જાય એવો ખરો ? મશ્કરી ખમી શકે એવો ખરો કે ?'

અને આ બધા સવાલ સાથે એ કૂંડીમાં બેસી ગઈ. મશીનનો અવાજ અને કૂંડીમાં પાણી પડવાનો અવાજ એકધારા સંભળાતા હતા. અને એ બે સંકલિત અવાજની વચ્ચમાંથી મશીનનો વેપારી જયંતિલાલ ધીમે ધીમે ગુલાબની બંધ આંખો સામે ઊપસવા લાગ્યો :

ઊંચો, પાતળો, દેખાવડો, ગોરો – સરસમાં સરસ જયંતિ...!

ભણેલો, દુકાન ચલાવતો, લાડકોડમાં ઉછરેલો, મશીનનો વેપારી, મશીન જેવો લોખંડી, ગતિશીલ, માપેલો ઘાટદાર – જયંતિલાલ...!

ગુલાબની આંખો આગળ, પાણીના આછા આછા પડદામાં જયંતિની સ્વચ્છ અને ઘન આકૃતિ ખડી થઈ ગઈ.

—સીધું અણીદાર નાક, વિશાળ, ખાંચાવાળું કપાળ, મોટી, ગોળ પાંચ્ચીકા જેવી સ્વચ્છ આંખો, આંબાની ડાળે સોહતી બે કોયલો જેવી કાળી, ઘન નયન બેલડી...!

ગુલાબ એ ભાવ સમાધિમાં લય બની ગઈ : 'એનાં બાવડાં તો જુઓ...બાપરે કેવાં મજબૂત !'

જયંતિએ એને ધીમેક રહીને કેડય વચ્ચેથી ઊંચકી – ગુલાબના પગ નીચેથી હવાનાં મોજાં પસાર થઈ રહ્યાં છે.

'અરે તમને ભાર નથી લાગતો ? તમારાં આ બાવડાં...કહું છું લોખંડનાં છે કે શું ? બાપરે આમ ? મારું બોડીસ ફાટી ગયું...આવી મસ્તી ? હૃદય બંધ પડી જશે હોં જયંતિલાલ ! – મને ભીંસ લાગે છે. બધું દબાય છે. ખેંચાય છે, ચોળાય છે...મૂકો... મૂકો...તમારા સમ બસ ? ક્યારેય પુરુષની મશ્કરી નહીં કરું...

ગુલાબ લોથ થઈ ને પાણીમાં પડી રહી...એની સામે સરયુ દેખાણી.

'મારો જયંતિ, સરયુ !— લોઢાનો આદમી ! કહું છું. તારો ધણી તો પાણી ભરે એની આગળ...એની બગલમાં મેં આંગળી ન ઘોંચી હોત તો...તો...ઓહ...!'

મશીન એકાએક ધીમું થઈ ગયું અને ચતુર રજકામાંથી દોડી આવ્યો અને કૂંડીમાં ગુલાબને જોતાં એ હબકી ગયો – પછી એ ઝડપથી પીઠ કરીને ઊભો રહી ગયો !

—ગુલાબ શરમની મારી બ્હાી ઊઠી – આ શું ? પોતે ગાંડી થઈ ગઈ હતી કે શું ? બોડીસના લીરેલીરા. બ્લાઉઝની પણ એ જ હાલત...અને છાતી પર ? લોહી નીકળી આવે એવાં લાલ-ચોળ જામઠાં !

—ગુલાબ અદબ વાળીને કૂંડીમાં બેસી ગઈ.

ચતુર હજી પણ પીઠ ફરીને ઊભો હતો...ગુલાબને લાગ્યું એના ખભા પર કાળા કાળા ડીબાંગ જેવા મલ્લ ચડેલા છે – અને અચળ એ ઊભો છે !

'ભાગી જા સાલ્લા !' ગુલાબના હોઠમાં શબ્દો આવ્યાં : તુ તો...તું તો ખવીસ છો !'

મશીન એની મેળે પાછું ચાલમાં આવી ગયું...ચતુર વળી પાછો રજકામાં જતો રહ્યો.

ગુલાબ એની પીઠને તાકી રહી...એને સાંભરી આવ્યું પોતે ચતુરને પૂછે તો ?

'ચતુર ! જયંતિ કેવોક છે !—બહુ દેખાવડો છે ? ઊંચો, મજબૂત, ઘણું ભણેલો, પૈસાદાર...'

ગુલાબને કડી મળી ગઈ: 'હા, એને ખબર હોય...હોય જ ...વેણીનગર ચતુરની મામીના ગામ પાસે જ આવેલું છે...ચતુર ઘણી વાર ત્યાં ગયો હશે...અરે, એવડાં મોટાં શહેરમાં, પાસેના

આમડાનાં લોકો છાશ વારે ત્યાં જતાં હોય – ચીજો લેવા, માલ વેચવા, આટા મારવા...'

એણે ફરી વાર ચાલ્યા જતા ચતુરની પીઠ જોઈ – ત્યાં જાણે માહિતીનું મોટું પાટિયું માર્યું હતું

'ચતુર બધું જ જાણે છે' એ વિચારવા લાગી : 'શહેરની વચ્ચે જ પટેલ યંત્રભંડાર જેવી માતબર મશીનરીની દુકાન, દુકાનની સામે જ હોટલ હશે ..એ હોટલમાં ચતુર ઘણી વાર ચા પીવા ગયો હશે – હોટલમાંથી પટેલ યંત્રભંડાર દેખાતો હશે, એમાં બેઠેલો રુઆબદાર જુવાન...ભણેલો અને દેખાવડો જુવાન...ઘરાકો આવતાં હશે ..મીઠા સ્મિતનો આવકાર...ક્યારેક ફોનમાં વાતો... કડકડાટ અંગ્રેજી...અને પછી વાજિંત્રોના સૂર જેવું હાસ્ય – આવા માણસનું હાસ્ય જરૂર સૌનું ધ્યાન ખેંચે...અરે, એ હોટલવાળો કંઈ કેટલીય વાર ચા આપવા પોતાના નોકર છોકરાને દોડાવતો હશે : 'ચાર અમીરી...એ ક્વોલિટી...જલ્દી. જયંતિભાઈ સાહેબની દુકાને...સિગરેટના પાકીટ, પાનનાં પડીકાં...' આ બધું ઘણા ઘણા માણસોએ સાંભળ્યું હશે...ચતુરે પણ સાંભળ્યું જ હોય...'

ગુલાબ કૂંડીમાંથી ઊભી થઈ...ઝટ ઝટ કપડાં પહેર્યાં અને ચતુરની પાછળ થોડુંક ચાલી.

'ચતુર અહીં આવતો' એવો સાદ સડસડાટ એના હોઠ લગી આવી ગયો.

—ચતુર તલ્લીનતાથી કામ કરતો હતો...તડકામાં એના હાથની કોદાળીનું પાનું ચમકતું હતું...એણે આ બાજુ જોયું પણ હતું ? ઊગમણે પડખેથી તડકો ચમકતો હતો...પોતે કૂંડી પર ઊભી ઊભી ખુલ્લા શરીરને ઢાંકતી હતી...લાંબાં લાંબા વાળને પાણી નિતારવા ઝાટકતી હતી ..છતાં એણે આ બાજુ જોયું ? અને ધ્યાન ન જાય, કે ન જુએ એવો હજી કોઈ જન્મ્યો છે ખરો ?

અને ગુલાબના ખુલ્લા તૈયાર થયેલા હોઠ એક જ ઝટકે

બિડાઈ ને બંધ થઈ ગયા. મદારીના ખેલ વખતે જે રીતે બિડાયા હતા, એ જ રીતે બિડાઈ ગયા...ઘડીભર ફરવા ગયેલું અહમ પુનઃ આવીને યથાસ્થાને ગોઠવાઈ ગયું – અરે આવીને એણે ગુલાબને ઊધડી પણ લીધી : 'તું. તું એવા બબૂચકને બોલાવીશ ? સામેથી ? અને એ શું જાણે છે ? તને ખાતરી છે કે એ બધું જાણે છે ?'

'હું જાણું છું બેન !' જાણે કે ચતુર બોલતો હતો : 'હું જયંતિભાઈ ને સારી રીતે ઓળખું છું...અહોહો...! શું માણસ છે ! ભણતર એવી જ ભક્ષય...તમે માનશો ? બોલે તો ગાલમાં ખાડા પડે...મોંમાંથી બસ ફુવારાની જેમ હાસ્ય ફરફર્યા કરે...ખુરશી પર બેઠા બેઠા બસ ઝૂલ્યા કરે...હાથમાં લાંબી પેન્સિલ રાખે છે, રમાડ્યા કરે...એક વાર અમારા ગામના ઘંટીવાળા સાથે હું ત્યાં ગયેલો – ફાઉન્ડેશનના સળિયા લેવા હતા. કહું છું. બાર આની સળિયાને વાળીને ગૂંડલું કરી આપ્યું અને અમારી થેલીમાં ભરી દીધાં – ઘેરે આવીને સળિયાને પાંસર્યા કરતા અમને પરસેવો વળી ગયો ! મરદ માણસ...હોં...હમણાં જ વેણીનગરમાં હુલ્લડ થયેલું. દુકાનો બધી લૂંટાવા લાગી. તોફાની ટોળું પટેલ યંત્રભંડારમાં પહોંચ્યું...જાણો છો પછી શું બન્યું ? જયંતિભાઈએ ત્રણનો પાઈપ લીધો અને હવામાં ફેરવ્યો કે ટોળું ખેરપટ થઈ ગયું !

ગુલાબે નક્કી કરીને ફરી વાર ચતુર તરફ પગ ઉપાડ્યા... ચતુરને ફોસલાવવા ગળ્યામાં ગળ્યાં વાક્યો એણે ગોઠવવા માંડ્યાં: તું તો બહુ ઊંડો અને બુદ્ધિશાળી છો હોં ચતુર ! હું તને ખોટું ખોટું ખિજાવતી હતી, તેં ન જોયું ? તે દિવસે ખીચડીમાં ઘી ? – મેં નાખેલું સમજ્યો ? અહીં આવ...મને વેણીનગરની વાત કહે ...જેવી હોય એવી...રજેરજની...માંડીને...'

'એ બેન ! ત્યાં નેં...ત્યાં નેં...' ચતુર એક હાથની પાંખો કરીને હવામાં ઝુલાવવા માંડ્યો : 'ગારો છે...એ પાછળિયું બીનું છે...શું લેવું છે તમારે ?...'

ગુલાબ એક ઝટકા સાથે પાછી વળી : 'હટ સાલ્લા ! તું તે કાંઈ માણસ છો ? — બબૂચક, મારો હાળો ! ' અને રીંસમાં તરબોળ ગુલાબે જમીન પર પડેલા ઢેફાં અને ચતુર વચ્ચેનું અંતર માપવા એ બાજુ જોયું...એ બસ પાણી અને ગારા સાથે એકધારો મથતો હતો...ગુલાબ ક્ષણેક જોઈ રહી...ત્યાં જાણે જયંતિની યાદના લીલા સુંવાળા છોડ ઊગ્યા હતા...એ બાજુ ઢેફાંનો છુટ્ટો ઘા કરવાની એની હિંમત•ઓસરી ગઈ. અને વળી પાછી એ જયંતિમાં પરોવાઈ ગઈ...!

જયંતિ...! સઘળા ગુણોનો સરવાળો – સરયુના વરનું બળ, સુમિત્રાના વરની વેપારી બુદ્ધિ, મંગળાના વરનું સંગીત. એ આટલો બધો સારો, આટલો બધો હોશિયાર, આટલો બધો ભણેલો, આવડો મોટો વેપારી છતાં એને શું કોઈ ઓળખતું જ નથી ? ન કેમ ઓળખે ? ઘણાં બધાં ઓળખે ' અને એણે ફરીવાર ચતુર સામે જોયું : 'ઘણા બધામાં આ પણ ઓળખે છે...' એ ખાલી હૈયે ચતુરને ટગર ટગર જોઈ રહી : 'એ ચોક્કસ ઓળખે છે ! '

—ચતુર પાણી, જમીન અને છોડ સાથે એકાકાર થઈ ને જાણે ઓગળી ગયો હતો.

'રોટલા કાપવાનુ મશીન ! ' ગુલાબ દાઝથી બોલી : સાલ્લાને કશુંય ભાન છે ? અરે એવા માણસોય છે જેને સો જેટલાં કામ હોય, પણ આસપાસમાં છોકરી – જુવાન છોકરી ઊભી હોય – નહાતી, ધોતી અંગોને ઢાંકતી, હવામાં વાળ ઉછાળતી, કપડાં બદલાવતી જુવાન છોકરી...ભલભલાનું ચિતળિયું ખસી જાય... ઉંહ !' ગુલાબે છણકો કર્યો : 'હું એને સાદ કરું ? મને ખબર છે, એ રાહ જોવે છે. હું સાદ કરું તો બોલે...ભાઈસાહેબને મદારીના ખેલની ગાળ ખટકે છે...હં...એ મારી પાસે માફી મગાવવા ચાહે છે. માફી માગું ? તો હમણાં જ બોલે, વાત કરે, ઊંચે જુએ,

અરે મારી સામે ય જોઈ રહે...પણ હું એની માફી માગુ ?' અને પુનઃ ફતરાણી : 'માગે મારું ખાસડું !'

ગુલાબ સડસડાટ કરતી પાછી વળી. મશીન તરફ આવી... મશીનનો અવાજ, મશીનનો પટ્ટો, મશીનનું ફાઉન્ડેશન, ફાઉન્ડેશનના સળિયા વાળતો જયંતિલાલ....હમણાં જ જે ચારે બાજુ છવાઈ ગયો હતો, ઊગી નીકળ્યો હતો એ, વેણીનગરનો વેપારી...જેને ચતુર, મારો એક નંગનો, નૈનામાનો સાથી જાણે છે. હું જો ધારું તો એને, એક પગે ઊભો રાખીને હુકમ કરીને પૂછી શકું: 'બોલ એ, વેણીનગર ગયો હતો કે નૈ ? ચૉકમાં ગયો હતો ? મશીનની દુકાન જોઈ હતી ? સાચું કહી દે સમજ્યો ?— મારે એ બધું જરૂરનું છે...જો ખોટું બોલ્યો તો આ ચંપલ જોયું છે ?' પણ ગુલાબ મૂંઝાણી : 'મારે એને આ બધું કરવા માટે એને બોલાવવો પડે, એ ? ચતુર અહીં આવતો– એવું કહેવું પડે, એ ? અને એ તો હું નથી કરવાની...ના ના...નથી કરવાની.'

અને એ એંજિનની ઓરડી પાસે આવી...એંજિન સામે, એની ચાલ સામે, ધોધમાર પડતાં પાણી સામે એ જોઈ રહી... પળ બે પળ...અને પછી, પછી એ હસી પડી : 'ઠીક છે ફારસ થશે.' અને પછી એ એકદમ એંજિનની ઓરડીમા ગઈ...અને બહાર આવી ત્યારે એંજિન ડચકાં ખાતું હતું. થોડા ધુમાડા નીકળ્યા, થોડા લાંબા એવા સીસકારા થયા અને આખરે એંજિન બંધ થઈ ગયું...!

ચતુર સૂસબેર દોડી આવ્યો : 'કેમ, શું થયું બેન ?'

'જોને તું ! હું કાંઈ જાણું છું !' એ બાજુમાં જોઈને બોલી : 'બંધ થઈ ગયું, ચાલતું ચાલતું...!'

ચતુર અંદર ગયો...ગુલાબે મોં આડે સાડીનો છેડો દબાવી રાખ્યો !

—ચતુર એન્જિનના પૈડાં ફેરવવા માંડ્યો, ડોકાવા માંડ્યો.

—ગુલાબથી હસવું ખમાતું નહોતું : 'બરાબરનો દેવાશે ખવીસ...ભલેને હેન્ડલ માર્યા કરે... ચાલુ જ શાનું થાય?'

ચતુરે પમ્પ અને 'ઓટો મેઝર' જોયાં, કમ્પ્રેશન જોયું...

ગુલાબ હસી હસીને લોથ થઈ રહી હતી...!

ચતુરે હેન્ડલ હાથમાં લીધું...ગુલાબ બારણા પાસે જઈને ઊભી રહી...ચતુરે હેન્ડલ માર્યું કે ફટ ફટ કરતું એંજિન ચાલુ થઈ ગયું.

ગુલાબ કુંડની ટાંકીની ચકલીને ફાટી આંખે તાકી રહી...! ચતુર બહાર નીકળ્યો ત્યારે એણે અજાણી થઈને પૂછ્યું : 'શું હતું ચતુરભાઈ?'

ચતુર એક પળ ગુલાબને તાકીને ઊભો રહ્યો...એની આંખોમાં ખાસ કશાય ભાવ નહોતા, પણ ગુલાબ હેબતાઈ ગઈ – આની આંખોમાં છે શું સાલ્લું? નથી ડરામણી, નથી લોભામણી, નથી લજામણી કે રિસામણી...આ તે કાંઈ આંખો – છે? શાની બનેલ છે આ?...

ગુલાબે બહુ બહુ તો હસતી, ચિડાતી, રડતી, પ્રેમ વર્ષાવતી – આવી જ આંખો જોઈ હતી અને તે પણ એક એક ભાવમાં – આમાં તો બધું સાથે હતું...કે કદાચ કાંઈ જ નહોતું?

ગુલાબથી એ નજર સહેવાઈ નહીં. એ નીચે જોઈ ગઈ.

'આવી ગમ્મત ન કરીએ બેન!' ચતુર બોલ્યો.

ગુલાબે ચોંકીને ઊંચે જોયું...એ આંખોમાંથી પેલાં બધાં જ મિશ્રણ નિખરી ગયાં હતાં અને જોવાનું મન થાય એવી ભોળપ, નિર્મળતા આવીને બેસી ગયાં હતાં.

'તમે બેન?' ચતુર ડગલું ભરીને ચાલતો થયો અને બોલ્યો : 'કુંડની ટાંકીની ચાવી બંધ કરી દીધી હતી...'

અને ચતુરની આ ચોખવટે ગુલાબના મોંમાંથી એક ચીસ જ નીકળવાની બાકી રહી!

૭

ગુલાબ ડ્રેલ બુદ્ધિની, આધેડ એવી સ્ત્રી હોત તો, વાડીએથી ઘેર આવ્યા પછી હાથમાં પાણી લઈને જમીન પર મૂકત : ‘ તારે અને મારે એલએલા...! તું તો માત્ર મારો સાથી છો, નોકર છો – તને હું મહત્ત્વ આપું ? ’

પણ ગુલાબમાં હજુયે ડ્રેલપણું ક્યાં હતું ? હોત તો એક જ વાક્યમાં એની આ ઉલઝનનો અંત આવી જાત : ‘ આખરે મારે અને તારે શું ? માહિતીની વાત લઉં તો, તારી પાસેથી જ જયંતિની માહિતી મળે એમ ? અને એ માહિતી, મારી અંગત ગણાય એવી માહિતી માટે હું તને મહત્ત્વ આપું ? ’

પણ આમ ન બન્યું...પ્રશ્નના મૂળ સુધી પહોંચીને સ્વયં એનો ઉકેલ લાવવાની એની અણઆવડતે એને વધારે મૂંઝવી – એ વધારે ને વધારે ચતુર ઉપર ધૂંધવાતી રહી અને એના આ ધૂંધવાટે ચતુરને ઊલટાનો વધુ મહત્ત્વવાન બનાવ્યો !

'એ ભૂતને મારે જોવો જ નથી, ઘેર નહીં, વાડીએ નહીં, ક્યાંય નહીં...' અને આટલા ઉકળાટને હજી બે પાંચ મિનિટોય ન વીતતી કે એ સાવ ધીમેથી બબડતી : 'છે તો એ ભેદી માણસ! – ઘણું ઘણું જાણનારો અને ઓછામાં ઓછું બોલનારો ભેદી!'

એક દિવસ વળી શામજીભાઈએ વાત કરી : 'ચતુર હવે વાડીએ જ રાંધવાનો છે – વાસણો લઈ આવ્યો વેણીનગર જઈને...ખાવા-પીવાનો શોખીન માણસ હોય એવું લાગે છે – ખમણી, તવી અને ઝારો પણ લાવ્યો છે.'

'ખમણી જોડચે શું એનો મૂંડો ઘસશે?' ગુલાબ ચિડાવા લાગી : 'તવી લાવ્યો, ઝારો લાવ્યો...શું આવડતું હશે એને!' એ હોઠ પર આંગળી મૂકીને બોલી : 'એ પાછો વેણીનગર જઈ આવ્યો, ખરું? સાલ્લું કંઈક જાણવા જેવું તો ખરું જ...વાડીએ જવું જોઈએ. ભલે, છેલ્લી વારનું પણ જવું જોઈએ' અને આ પછી પોતાને મનાઈઓના પોલાણમાં પૂરી દેનાર મા-બાપ સાથે એ મનોમન ઝઘડવા લાગી : 'આ તે કાંઈ રીત છે? પાણી ન ભરવું, વાસીદું ન કરવું, કપડાં ન ધોવાં..અને...અને વાડીએ પણ ન જવું! જયંતિ તો કોણ જાણે ક્યારેય આવશે...' પછી લાંબા લાંબા શ્વાસ લેતી એ મૂંગો ચિત્કાર કરી ઊઠી : 'એક વાર...ફક્ત એક જ વાર વાડીએ જાવું એમાં કયો ગુનો છે? એમાં કઈ આજ્ઞાનું ગળું ઘોંટાઈ જાય છે!'

અને પછી તો ચતુરને જોવાનું–પૂછવાનુ રજ બની ગયુ...અને ગજ બની ગયું આ બંધન...!

'બસ, ક્યાંય જાઓ નહીં, આખો દિવસ ચામડીને સાચવ્યા કરો, પાવડરના લપેડા કર્યા કરો, ઊજળી રાખો, ક્યાંય કરચલી ન પડવા દો! બસ આપણી જાતને ઠાકોરજી આગળ ધરેલી થાળી જેમ સ્થિર રાખો...! મારે જવું છે વળી...જઈને હું એને બોલાવીશ – તમારી આબરૂ જાય તો ભલે જાય – હું એ બબૂચક જોડચે વાતો

પણ કરીશ – એ શહેરમાં જઈ આવ્યો છે, જયંતિને પણ જોઈ આવ્યો હશે. જયંતિ વિશે હું *ખુલ્લેખુલ્લી વાતો કરીશ...રંજન, સુમિત્રા...વીણા ! તમે જાવ અહીંથી મને છોડો બાપા !...હા, તમે જાવ ત્યાં હું કોઈક બહાનું ખોળી કાઢું...અરે રામ, કંઈ જ બહાનું ન મળે. કઠણાઈ તો જુઓ...!' અને એ રોવા જેવી થઈ ને ઘરના ખૂણામાં બેસી ગઈ.

'બેન !' નાનો કિરીટ ત્યાં દોડી આવ્યો : 'અમારે આંધળિયો-પાટો રમવો છે. તારો રૂમાલ દઈશ ?'

'તને ?' ગુલાબ કિરીટના ચહેરા પર તાકી રહી – એને ભાઈના બાલ ચહેરામાંથી કંઈક જડયું અને એ ખુશ થઈ ગઈ : 'દઉં હોં ...મારા ભાઈ ને સારામાં સારો રૂમાલ દઉં ' અને પછી એણે કિરીટને ઇશારો કરીને પાસે બોલાવ્યો અને કાનમાં સાવ ધીમેથી વાત કરી દીધી : 'બોલ, કબૂલ છે ?'

'કેવો છે એ રૂમાલ ?'

ગુલાબે બેગમાંથી અત્તર છાંટેલો રૂમાલ કાઢીને બતાવ્યો : 'જો આ, સૂંઘી જો.'

'સરસ છે, મને આપી દઈશ ?'

'આપી દીધો જા...નાખ ખિસ્સામાં.'

રૂમાલને સંકેલીને કિરીટે ખિસ્સામાં મૂક્યો : 'કબૂલ છે, ચાલ !'

'એમ નૈ જો આમ...હું કહું એમ કર...' ગુલાબે કિરીટના કાનમાં ફૂંક મારી અને કિરીટ દોડ્યો.

'ક્યાં જાય છે કિરીટ ?' ગુલાબ અજાણ થઈ ને ઓસરીમાં આવી અને મા સાંભળે એમ જોરથી બોલી.

'વાડીએ જવું છે, તારે શું છે ?' કિરીટ પણ તાણથી બોલ્યો.

'પણ ઉઘાડા પગે કિરીટ ? કહું છું બૂટ પહેરીને જા.' ગુલાબ બોલી.

પણ કિરીટ તો ઘર બહાર નીકળી ગયો.

'સાંભળે છે બા !' ગુલાબે ફરિયાદ કરી : 'ભાઈ ઉઘાડા પગે વાડીએ ગયો. આ બૂટ પણ ન પહેરતો ગયો...!' અને હાથમાં કિરીટનાં બૂટ લઈ ને એ ડેલી સુધી દોડી ગઈ: 'અરે કિરીટ આ લે... આ...લે...તારાં બૂટ...પહેરીને જા...કાંટા વાગશે...પગ બળશે...' અને ડેલી બહાર નીકળીને કહેતી ગઈ: 'બા, એને બૂટ દઈ આવુ...!' અને કિરીટની પાછળ, હાથમાં બૂટ લઈને સડસડાટ જવા માંડી...!

—બજારમાં, ઝાંપામાં અને રસ્તામાં ગુલાબને જેણે જેણે જોઈ એણે સહાનુભૂતિ દર્શાવી : 'છોકરો પણ કેવો અનાડી છે – છોડી બિચ્ચારી પાછળ દોડી જાય છે. હાથમાં એનાં બૂટ છે, પણ ઊભો રહે છે ?'

'મારો ભાઈ !' વાડીએ પહોંચીને ગુલાબે કિરીટની પીઠ પંપાળી : 'ખરું કામ કર્યું હોં...' અને પછી વહાલથી ઊંચકી લઈ ને બોલી : 'આપણી વાત કોઈને કહેતો નહીં હો...'

ભાઈ-બેન વાડીમાં મોકળાશથી ટહેલવા લાગ્યાં.

—તડકો ધીમે ધીમે તેજ થતો હતો. ફળોના પીળા ભાગો એમાં ચમકતા હતા.

—જામફળીઓ, ચીકુડીઓ, કેળો અને દ્રાક્ષનો માંડવો – કુમાર અવસ્થાનો, બહુ તેજ અને બહુ નરમ નહીં એવા તાપમાં નહાતાં હતાં.

પાણીના ધોરિયામાં કાબરો અને કબૂતરો પાંખો વડે પાણીના ફુવારા ઉડાડતા હતા. ઝીણા ઝીણા જલછીંકરોમાં સૂર્યના સાત રંગો બિંબિત થતા હતા.

કિરીટ, ચતુરે બાંધેલી ઝૂંપડીમાં દોડી ગયો.

'એલા એ છોકરા !' ગુલાબે સાદ કર્યો. એનો પડઘો લીલીછમ વનરાજિમાં પડીને સંગીતનો સૂર બની ગયો. પોતાનો

હતો, છતાં એ સાદ ફરી ફરીને પોતાને સાંભળવો ગમે એવો ગુલાબને લાગ્યો !

અને એથી એ ફરી વાર બોલી : 'એલા, એ છોકરા ! ત્યાં શું છે ? શું છે ત્યાં ?' ફરી પેલો મધુર પ્રતિધ્વની ઊઠ્યો. એ હસતી હસતી બોલી : 'અહીં પાછો આવ !'

પણ કિરીટ તો અંદર ઘૂમ્યે રહ્યો...અને થોડી વારમાં એણે ઝૂંપડીના બારણામાં ઊભા રહીને તાળીઓ પાડી : 'બેન !' એ હાથ હલાવવા માંડ્યો : 'ઝટ...ઝટ અહીં આવ તો બેન !...જોવા જેવું...'

કિરીટે કેટલું સારું કામ કર્યું ? ચતુર ઝૂપડીમાં હતો... પોતાને ત્યાં જ જવું હતું...!

એ મીઠું મીઠું અને ખોટું ખોટું ચિડાતી એ બાજુ ગઈ : 'ઘેરે જવું છે કિરીટ ! મોડું થાય છે, ચાલ !' અને આમ કહીને એ ધામેકધી ઝૂંપડીમાં દાખલ થઈ અને દાખલ થતાં જ સ્તબ્ધ બની ગઈ : 'તારી ભલી થાય ..! રાડાંની ઝૂંપડીની આવી ભીંતો ? આવી ? – આટલી સરસ !'

ચતુરની રાડાંની ભીંતો ઉપર એક જ સરખી રેખાઓમાં છાણનો ઓળીંપો લીંપાયેલો હતો.

ગુલાબે પ્રથમ તો પીઠ કરીને ચૂલે બેઠેલા ચતુરનાં કોઈ શિલ્પીને શરમાવે એવા આ કસબનાં સર્જનારાં કાંડાંઓ જોવાનો પ્રયાસ કર્યો – પણ ભીંતના એક વધારે આકર્ષણે એને ત્યાં જ જડી દીધી !

—ભીંતના પહેલા છેડા પરનું એક મનોરમ્ય ચિત્ર :

—સુંદર ગિરિમાળાઓ, લીલી હરિયાળીથી છવાયેલ ગહ્વરો, રૂપેરી રેખાઓમાં અંકાઈને તળેટીમાં દોડી આવતાં ઝરણાંઓ અને આ બધાં પર વિસ્તરેલ નીલાકાશમાં ઊડતો શ્વેત હંસ... ચાંચમાં, 'મન ભૂલશોના'ના લાલ શાહીમાં લખેલાં વાક્યોવાળું

ચરખીડિયું !

—ગુલાબે બીજો પગ અંદર ધર્યો – બીજું ચિત્ર :

કણ્વનો સૌંદર્ય છલકતો, લત્તાઓ, પુષ્પો અને વનશ્રીથી ઓપતો મનોહર આશ્રમ...!

—પ્રાંગણમાં આસોપાલવનું સુંદર એક ઝાડ...ઝાડને થડે બેઠેલી શકુંતલા હરણની ગ્રીવામાં ગ્રીવા ગૂંથીને અદ્‌ભુત પ્રસન્નતા અને એકાત્મ ભાવે હરણની આંખોમાં તાકી રહી હતી.

—ગુલાબ ઘેર જવાનું, ઝૂંપડીથી નફરત કરવાનું ભાન ભૂલી ગઈ!

અરે ઊલટાની એ વધુ ને વધુ અંદર જવા લાગી – ચિત્રોની આખી કતાર એને ખેંચે ગઈ.

ઇઝાર અને સલવારવાળી એક સુંદર છોકરી વેલીનો હીંચકો બાંધીને ત્રીજા ચિત્રમાં હીંચોળા ખાતી હતી – એનો હીંચકો કેટલો બધો ઊંચો જાય છે એ દર્શાવવા ચિત્રકારે સામેના ઝાડની ડાળીઓને વિરુદ્ધ દિશામાં નમાવી દીધી હતી.

ગુલાબ જાણે કે પોતાના ઘરમાં, પોતે જ ગોઠવેલ છબીઓ અને ભરતગૂંથણ જોતી હોય એમ, નિરાંતે બેય હાથ કેડય પર ટેકવીને, માથું જમણા ખભા પર નમાવીને જોવા માંડી.

ચોથું એક ચિત્ર એણે ધ્યાનથી જોવા માંડ્યું. એ ચિત્રમાંની સ્ત્રી અદ્દલ પોતાના જેવા ચહેરાવાળી હતી. ગુલાબ એની આંખોમાં જોઈ રહી કેવી કમાલ ! એ સ્ત્રીની આંખોમાંથી પ્રેમનાં ફોરાં સ્પષ્ટ રૂપે ટપકતાં હતાં. એ ફોરાંઓ ક્યાં પડતાં હતાં ? ગુલાબે એ જોવા માટે નજરને નીચે લસરાવી અને ગુલાબના અંગે અંગમાં એક મધુર રણકાર ગૂંજી ઊઠ્યો.

એ સ્ત્રીના ખોળામાં નવજાત બાળક હતું...! બાળક ઉપર વારી જવા માટે એના પ્રથમ વારના માતૃત્વનું ગુલાબી લોહી એની ઉપલી ત્વચા લગી ઉભરાઈ રહ્યું હતું ! — અને બાળક ? બે-ચાર

દિવસથી જ પૃથ્વી પર આવીને એ કેવું લુચ્ચું બની ગયું હતું ?... ક્યાં એ જોઈ રહ્યું હતું ?

'ઉંહ !' ગુલાબે એના સામે હોઠ કાઢ્યા અને પછી કિરીટ ઉપર એ મીઠું ચિડાણી. ચિડાવાનું મૂળ કારણ ચતુર હતો. એ અત્યાર સુધી એક અક્ષર પણ ન બોલ્યો !

'તેં આવાં ચિત્રો નહોતાં જોયાં કિરીટ ?' એ ચાઈને બોલી, કહો કે ચતુરને કંઈક બોલાવવા ખાતર જ બોલી : 'આવાં ચિત્રો જોવા તેં મને બોલાવી ?' અને પછી એ ચતુરને તાકી રહી. ચતુર ચૂપચાપ, ચૂલા પરથી તપેલી ઉતારીને દાળને તપાસતો હતો.

ગુલાબ એની પીઠને જોઈ રહી – ચિત્રોની અસરથી ખરડાયેલી ગુલાબની આંખે ચતુર કંઈક 'જોઈ રહેવા' જેવો દેખાયો !

—સીધી સપ્રમાણ એની ગરદન, ગરદનને લાગીને કાટખૂણે ગોઠવાયેલા એના ખભા, ગાયના મોં આકારની – ઉપરથી પહોળી અને નીચેથી સાંકડી – પીઠ...એને અચંબો થયો – આંખ-નાક વગરના ફક્ત એકલા આવા અવયવોથી માણસ આટલો સુંદર લાગે ? આવો ઘાટીલો લાગે !

અને આટલું આગળ ચાલ્યા પછી એ એકાએક ચોંકી ગઈ. અને બીજી કોઈ પણ ચીજ કરતાં પોતાને ચડિયાતી કરી બતાવવામાં સહાય કરનારા પોતાના હોઠ એણે ચતુર સામે લાંબા કર્યાં અને પછી બધું જ એણે ખંખેરી નાખ્યું...એ ઊંચા અવાજે બોલી : 'કિરીટ ! કહું છું, આવી છાપો તો તેં ઘણી ઉકરડે નાખી દીધી છે !'

પાછળથી તાકીને કોઈએ ગોળી મારી હોય એવા ભાવ સાથે ચતુર એકદમ ગુલાબ સામે ફર્યો...

—એની આંખોમાં ગુલાબને જે ડરાવતું પ્રવાહી દેખાયું હતું, તે વધારે ઘટ્ટ થઈને હવે ઊભરાતું હોય એવું લાગ્યું. અને ગુલાબ ગભરાઈ ઊઠે એ પહેલાં તો ચતુરે ચાલાકીથી એને હટાવી દીધું...

આછું એવું હસીને એ બોલ્યો :

'આના જેવી છાપો ?...ન બને...!' એ આત્મશ્રદ્ધાના એવા રણકાથી બોલ્યો કે એ રણકાએ ગુલાબને સાવ ખાલી કરી મૂકી – એ નીચે જોઈ ગઈ...!

ચૂલાની બાજુમાં પડેલા મસોતાં વડે હાથ લૂછીને ચતુરે એ ચિત્રો તરફ આંગળી લાંબી કરી : 'આ છાપો તો બેન ! મહા મહેનતે મેં મેળવી છે – છાપો વેચવાવાળો એકલો વેપારી નહોતો; કલાકાર દિલનો માણસ હતો...બરાબર આપણા મશીનરી સ્ટોર પાસે જ એની દુકાન છે..મે જોયું, ને મને થયુ કે થોડી છાપો ... માટે લેતો જાઉ.'

ગુલાબને ચતુંરનો અવાજ સાંભળવો હતો, કેમકે એ અવાજમાં 'આપણો મશીનરી સ્ટોર' ભળેલો હતો !

'તને દેવને બદલે' ગુલાબ નીચે મોંએ જ પૂછી રહી : 'દેવને બદલે માણુસની છાપો જ કેમ ગમી ? આમાં તો બધાં માણુસ છે ?'

'આ બધાં માણુસ, જરાક ધ્યાનથી જુઓ બેન; દેવ જેવાં છે.' એ બોલ્યો.

પેલી હીંચકા પર લટકે છે એ છોકરી' ગુલાબ બોલી : 'કહુ છું હિન્દુની તો નથી લાગતી – એ દેવ છે ?'

ચતુરના હૈયામાં પખીના ટહુકા જેવો એક શબ્દ કિલકિલાટ કરતો આવી ગયો : 'ગુલશન દેવ હતી. હીંચકા પર બેઠી છે એના જેવી જ એ હતી' પણ એ ગુલાબની કક્ષાને સમજતો હતો. માત્ર એ હસ્યો. અને પછી બોલ્યો : 'દેવ તો આપણે જોયા નથી; માણુસ જોયાં છે...મને માણુસ બહુ ગમે છે, બેન !'

'તેં આ છાપો વેચાતી લીધી ?'

'માંડ માંડ ! વેપારી દેતો જ નહોતો...' ચતુર બોલવા લાગ્યો. હવે એ બોલ્યા વગર રહી શકે તેમ નહોતો – એના સ્મૃતિ-પટ પર ગુલશનની યાદના મધુર અંશો એવા તો ઉભરાતા હતા કે

એ ન બોલે તો જડ બની જાય એમ હતો !

ગુલશનની વાત એણે છાપોના વેપારીના ખાતે ખતવી નાખી :

' આ છાપોનો વેપારી મને કહેતો હતો : મારે આવી જ, આ હીંચકે હીંચે છે, એના જેવી જ બેબી છે...પ્રભુકૃપાથી અમે પૈસાદાર છીએ. હું મારી દીકરીને ખૂબ લાડ લડાવું છું. એક જ દીકરી છે મારે...એ હમણાં હમણાં બહુ દુઃખી છે...એનો એક મિત્ર હતો ' ચતુરે પોતાના નામને સ્થાને બીજું નામ મૂક્યું : ' ડાહ્યો...ગરીબ વિધવાનો છોકરો હતો. બહુ શાંત સ્વભાવનો, છોકરાં એને મારે, પીટે, લોહી કાઢે, કદિ' ન બોલે.. એ ડાહ્યો અમારા બગીચામાં અમારી બેબી સાથે રમવા આવતો. બિચ્ચારો સાવ બાળક...સાવ નિર્દોષ...શું કહું ભાઈ ! અમારો મોટો છોકરો ...સાલ્લો કસાઈ છે...કસાઈ ! એ બન્ને બાળકો એક જ હીંચકા પર બેસીને હીંચકતાં હતાં. બસ એણે એ છોકરાને માર્યો... ચાબખે ચાબખે માર્યો ગૂંડાઓ પાસે પછી એનું ઘર પણ સળગાવી મૂક્યું...અરેરે, મને બહુ મોડી ખબર પડી. એ છોકરાની મા પણ આ આઘાતે મરી ગઈ...છોકરો બિચ્ચારો નાસી ગયો ! આવું થયું ભાઈ ! એ તો બાળક હતો. આવું કરાય ? આવું ન કરાય...આવું ન કરાય...છોકરી મારી બહુ જીવશે નહીં એવું લાગે છે...આ છાપ તમે લઈ જાવ...એને સાચવજો...મારાથી પછી...સમજ્યા ને ? એ છાપ જોઈ નહીં શકાય ? '

' ઓહોહો...તું તો કાંઈ બહુ બોલે છે ? ' ગુલાબ ઉતાવળી થઈ ને બોલી : ' તું આ બધું વેણીનગરથી લાવ્યો ખરું ? '

ચતુર બધું સમજી ગયો...એ એકાએક અવાજમાં આનંદ લાવીને બોલ્યો : ' અરે હાં હાં...વેણીનગરથી ' એણે જમીન પર હાથ થપથપાવ્યો : ' બેસો બેસો...એક સરસ વાત કરું...મારે એ જ વાત કરવી છે, મેં જયંતિલાલને જોયા...તમે બેન, ખાટી

ગયાં છો, ભાગ્યશાળી છો. જયંતિલાલ બહુ જ સારા છે...તમારી જેવા જ...વાન પણ ઉજળો. પૈસાદાર...'

ગુલાબ તાજજુબીથી, બબૂચક લાગતા આ માણસની જબાનના ફરીબને જોઈ રહી...વાત જયંતિલાલની હતી. વાત કરનાર આવી સરસ જબાન પોતાના નોકરની હતી – ગુલાબને આનંદ થતો હતો. કિરીટ પાસે આવીને ઊભો હતો એટલે સ્પંદનોને ઢબૂરવાનો પણ મોકો મળી ગયો – એ ભાઈના માથામાં એકધારી આંગળીઓ પસવારવા લાગી —

'ખુરશીમાં દીપી ઊઠે એવા માણસ!' ચતુર વાત કરવા લાગ્યો : 'લોખંડનો વેપાર, કોઈ ઘરાક આવે, માલ વજનવાળો.'

ગુલાબને અહીં લાગ્યું – જયંતિ એવા ભારે દાગીના ફટાફટ ફગાવતો હશે – દસશેર, અધમણ, મણ, ક્યારેક બેત્રણ મણ !

'પણ એને ઊંચકવું પડે કાંઈ?' નવટાંક વજન હોય તોય ફટ દઈને નોકર આંબાવે...મેં તો એને પૂરેપૂરા જોયા. ખોટું શું કામ બોલું? એને એની બા બહુ સાચવે છે – સામેવાળો વેપારી મને કહેતો હતો...જયંતિલાલ મોટરસાઇકલ લેતા હતા, પણ માએ ના પાડી – એવું "ક્રીક" મારવાનું બળ શું કામે કરવું?...ક્યાંક નહીં ને એક્સીડન્ટ...રોજ સવારસાંજ રિક્ષામાં જ ઘેર જાય છે...' એણે આંગળી વડે ગાર ઉપર લીટા દોર્યા : 'તમે માનશો બેન? જયંતિલાલ આવડા મોટા થયા છે તોય, ક્યાંય જવાનું નહીં. નાટકમાં નહીં સિનેમામાં નહીં – મા એને બહાર જવા જ ન દે!'

ગુલાબનું ચિત્ત હવે એ વાતમાંથી ઊખડી રહ્યું હતું – એ ઝૂંપડી બહાર જોઈ રહી :

—તડકો હવે પ્રખર બની રહ્યો હતો. તાજાં ખીલેલાં ફૂલો ચીમળાઈ રહ્યાં હતાં. લાલચટક બધી કૂંપળો ઢીલી થઈ ને ડાળીઓ પર લટકતી હતી...પંખીઓ બધાં મોં ફાડીને હાંફતાં હતાં. હવામાંથી નાની નાની વીંટોળીઓ સુક્કાં પાંદડાંને ખખડાવતી હતી. ઘોરીઆના

પાણીમાં લાંબો, જાડો એક ધોયરો જીભ લલકાવતો હતો.

ગુલાબની ઉપર અસ્તર જેમ વીંટળાઈ રહેતું મુલાયમ પ્રસન્નતા અને મસ્તતાનું નિષ્કંપ આવરણ એકાદ ખૂણેથી મોટી મોટી કંપારીઓ સાથે સોવાઈ રહ્યું હતું.

—ચતુર એની વાત ચલાવતો હતો : ' જયંતિલાલ પણ કેવા નસીબદાર માણુસ છે બેન ! ' જમીને આંખો માંડી રાખીને, માથુ હલાવતો, અહોભાવથી એ કહેવા માંડ્યો : ' એક વાર એનું માથું દુ:ખ્યું એમાં તો બે વાર ડોક્ટરને બોલાવ્યો. બે દિ' દુકાન બંધ રહી અને આરામ લીધો.'

ગુલાબે ચતુર સામે જોયું — સારું થયું ચતુરનું ધ્યાન નહોતું.

ગુલાબની આંખોમાં જાણે પેટ્રોલનો ટાંકો હતો અને ત્યાં કોઈએ દીવાસળી ચાંપી હતી !

વાતમાંથી છટકવા માટે એણે કિરીટના માથા પર ટપલી મારી : ' ઘેર નથી જવું કિરીટ ?...ચાલ...ચાલ...' અને એ ઝડપથી ઝૂંપડીની બહાર નીકળી ગઈ.

રસ્તો ઊંડો અને હવા વગરનો હતો — એમાં પાછો તપ્યો પણ હતો.

ગુલાબના કણેકણમાં કંટાળો, અણગમો અને હતાશાનાં ઝૂંડ ઊગી નીકળ્યાં હતાં...દરેક સારી અને સુંવાળી બાબત હવે એના અણગમાની લહાણમાં આવવા લાગી.

પોતે, પોતાની મજબૂત છતની છાંયા નીચે અત્યાર સુધી વિરામતી હતી એ છત એકાએક તૂટી પડી હતી...એના કાનમાં અરુણના, મંગળાના, રાજુના સીસોટી જેવા અવાજો ધક્કામુક્કી કરીને ઘૂસી રહ્યા હતા : ' અલી, તારો જયંતિ...? ઓયમા...આવો સાવ ! સાવડિયો...સાવ માવડિયો.'

ગુલાબે હાથમાં પથરા લઈને રસ્તાકાંઠે ઊભેલ કેતકી અને

કુંવારના ભોથા પર ઝીંકવા માંડયા...સુંવાળા, રેશમી એ ઝાડના ગાભા જેવા ભરાવદાર પાંખડાં પીળાં પીઝાં પાણીથી દ્રવતાં નીચે પડતાં હતાં.

'બેન!' નાનો કિરીટ એને વારતો હતો: 'આમ શું કરછ! પાપ લાગે પાપ!'

'હવે ચાલ્યો આવ છાનોમાનો!' ગુલાબે કિરીટ સામે આંખો કાઢી.

બિચ્ચારો કિરીટ!—હાંફતી, લાલચોળ બેનને જોઈ જ રહ્યો...!

૮

સાંજે ચતુર ઘેર આવ્યો.

—કઢીમાં વાટચનો લોટ નાખીને હલાવતી ગુલાબ રસોડાના જાળિયામાંથી એના તરફ જોઈ રહી.

ગુલાબના ચહેરામાં, આટલી કલાકો વીતવા છતાં જયંતિનો સાવ નિર્માલ્ય ગણાય એવો પડછાયો હજુય તબકતો હતો !

'તારે ક્યારે જવું છે?' હીરાને ઉદ્દેશીને બોલતા શામજીભાઈ બેઠકની બહાર નીકળ્યા અને હાથમાં રાખેલો ગડી કરેલો કાગળ એણે ચતુર સામે ઊંચો કર્યો: 'આ ચિઠ્ઠી તૈયાર જ છે. તને જો કહે તો એકાદ બે દિવસ ત્યાં રોકાઈ જજે અને ન કહે તો, વળતાં તારી મામીને ત્યાં જતો આવજે બે દિવસ...બે દિવસ પૂરતું અહીંનું કામ હું ગોઠવી લઈશ.' અને પછી એ ઓસરીમાં ઝૂલા પર બેસી ગયા અને હળવો એક ઝૂલો નાખીને, સાંતિના સાધનોને ઠેકાણે કરતા ચતુરને એણે કહ્યું: 'બધાં ફરજામાં જ મૂકી દે. બે દિવસ કામ

સાવ બંધ જ રહેશે.' અને સાથી જેવો ફરજામાં ગયો કે એણે સાદ ઘરમાં પહોંચાડ્યો: 'ક્યાં ગઈ? આમની આવતો જરાક...' અને પત્ની ઘરમાંથી બહાર આવે એ પહેલાં જ પોતે ત્યાં પહોંચી ગયા...!

ગુલાબે કઢીનો પાટિયો ઉતારીને બાજુના ઠંડા ચૂલા પર મૂક્યો અને મા-બાપવાળા ઓરડાની દીવાલે કાન દઈને સાંભળી રહી.

'મેં જે કર્યું છે તે સમજીને જ કર્યું છે, સમજી?'

'તમને પાકી ખાતરી છે?–મુદ્દાસરની?' પત્ની પતિને ઊંચા મને પૂછતી હતી.

શામજીભાઈ બોલ્યા: 'મુદ્દાસરના સમાચાર સિવાય હું કામ રખડાવતો હોઈશ?'

—ઓચિંતાની શરૂ થયેલી આ ગડમથલ અને ખાનગી વાતોને સાંભળીને ગુલાબને ચોકખી સમજણ પડી ગઈ: 'બસ, એમ જ છે.' ગુલાબે ક્રોધમાં બન્ને હાથ મસળ્યા–છાશ અને લોટવાળા હાથ ભીંસાતા ભૂખરા ધોળા છાંટાઓ ગુલાબની ઓઢણી ઉપર પડ્યા. એ ક્રોધમાં લવી: 'હું ચતુરની ઝૂંપડીમાં બેઠી'તી...ચતુરની વાતો સાંભળી'તી–એનું જ આ પરિણામ.' અને પડખેના રૂમ તરફ એણે ધૂંવાંપૂંવાં ચહેરો માંડ્યો: 'મને કેવી ધારો છો તમે?' ધરતી ચીરીને ઊછળી આવતા વાંસના અંકુર જેમ એનામાં એકદમ ગુસ્સો ઊછળી આવ્યો...એણે કાંડા પરની બંગડીઓમાં આંગળી ભેરવી. એક બંગડી તટ કરતીને તૂટી ગઈ...!

'વાહ ભઈ વાહ! હું ચતુર સાથે વાત કરું કે હસું...એ મને ગમી જાય? શું વાત કરો છો તમે...જરાક ભોંઠાં તો પડો! એમાં તો તમે ખાનગી કરવા માંડ્યાં? બે દિવસનું કહીને ચતુરને કાઢી મૂકવા તૈયાર થયાં?...ચતુર ફલાણે જા, અને ઢીકણે જા... આવી રમત શું કામે રમો છો? મને પૂછો તો ખરાં!' અને

ગુલાબે નક્કી કર્યું. મા-બાપ બહાર આવે કે પોતે ચોકખું કહી દે: એને સમૂળગો કાઢી જ મૂકો...એ સારાં પગલાંનો નથી...મને દાઢોય ગમતો નથી...એનો ટાંગો જ ને મારા આંગણામાં...આવી વાતો? અને એ પણ મારી સાથેની એની વાતો? આકાશ અને ધરતી ક્યાંય ભેગાં થયાં છે?...વિચારીને બોલો વિચારીને...એ મારો પ્રેમી? કહું છું મારો? તમે તો કરતાં કરો, પણ હું જ એનો મોગો રંગી નાખું સમજ્યાં?'

અને એ જ વખતે ઘરમાંથી કંચનબેન મલકતાં મોએં બહાર નીકળ્યાં.

'ઓહોહો! બાઈનો પોરસ તો જુઓ!' ગુલાબે મા તરફ ભવાં ચડાવ્યાં: 'દીકરીની ગંદી વાતો કરીને પોતે જાણે મહાપરાક્રમ કરી બેઠી...સાથીને કાઢી મૂકે છે...અને એમ કરીને પોતે સંકટ મુક્ત થાય છે, બાઈ સાહેબ!'

'કાલે જયંતિલાલ આવે છે, બેટા!' કંચનબેને ગુલાબના મોં-ભાવ જોઈને બને તેટલા સહેતા ભાવે કહ્યું અને પછી રસોડામાં જતાં જતાં એણે દીકરીના માથા પર હાથ ફેરવ્યો અને ઉમેર્યું: 'તારા બાપાને સુદ્દાસરના સમાચાર મળ્યા...હવે બધું નક્કી જ છે.'

'તે એમાં તમે આટલું બધું કૌભાંડ કરો છો?' આટલા માટે જ ચતુરને બે દિવસ બહાર મોકલો છો?' ગુલાબના મનના એક ખૂણેથી આવા પ્રશ્નો ઊઠ્યા, પણ એને પૂરી સૂઝ ન પડી – ખાસ કરીને જયંતિલાલ આવે છે અને ચતુર જાય છે – શા માટે?' એ કેવળ જોઈ રહી – મોં પર પ્રશ્ન લાવીને: 'શા માટે ચતુર જાય છે?'

'અરેરે છોડી!' રસોડામાંથી બાનો ખિજાળ સ્વર બહાર આવ્યો: 'આ કઢીની દશા તો જો! લોટ અને છાશ – બધું ય નોખું નોખું થઈ ગયું!' અને એ બહાર નીકળ્યાં. પછી એકાએક હસીને બોલ્યાં: લે, રસોડામાં બેસ થોડી વાર. હું ચતાકાકાને ત્યાં જઈ આવું.'

'શું દાટ્યું છે ચતાકાકાને ત્યાં?' બંધ હોઠે ગુલાબ બોલી:

‘બદામ લેવા, ટોપરાં લેવાં ? મેથી લાવો મેથી...મેથીપાક બનાવી દઉં...!’

ગુલાબે ઠંડા ચૂલા પરથી પાટિયો લઈ ને ગરમ ચૂલા ઉપર ચઢાવ્યો અને કઢી હલાવવા માંડી.

‘કાલે જયંતિલાલ આવે છે, સમજી ?’ મનનો એનો પેલો વિચિત્ર ખૂણો જે આકર્ષણ અને અપાકર્ષણના એકી સાથે બન્ને ગુણો ધરાવતો હતો – એ એકદમ સક્રિય બન્યો.

‘ભાઈ સાહેબ પધારે છે, સમજી ? બહુ સુખી માણસ છે, બહુ પૈસાદાર માણસ છે, બહુ સુંવાળા છે, માને બહુ વહાલા છે.’ અને એ કટાક્ષભર્યું હસવા માંડી: ‘માથું દુઃખે તો ડૉક્ટર લાવવા પડે...હા, સુખી માણસ કોને કહે ?’ તાવ ભડકે ભડકા બળતો હતો. લોટ અને છાશ ખદખદતાં હતાં. એ હસતી હતી : ‘એ સુખી માણસને પોતાના સુખને વિસ્તારવું છે – એ માટે એને વહુ લેવી છે. સારી હોય, રૂપાળી હોય, ભણેલી હોય...વહુ જોઈએ છે...પરપોટા જેવા એના દેહને માખીઓથી ફરતો બચાવવા માટે...’ અને પછી એ ખૂબ હસી...ખૂબ હસી!

*　　　*　　　*

સવારમાં સુમિત્રા ગુલાબને બોલાવવા આવી...ગુલાબને આ બધાં માનાં પરાક્રમ લાગ્યાં.

‘તારે ઘેર આવે છે કે જયંતિલાલ ? તારે કાંઈ સગામાં થાય ? છે તો તારી નાતની જેવો વેવલો.’ સુમિત્રાને જોઈ ને ગુલાબને આવા સવાલો થયા, પણ એમાં બિચ્ચારી સુમિત્રા શું કરે ? એનો શો દોષ !

ગુલાબ હોઠ દાબીને એક વાર વધુ હસી : ‘જોઈ લઈએ ત્યારે, જયંતિલાલ ને !’ અને એ સુમિત્રાને ઘેર ગઈ.

સુમિત્રા હસી હસીને વાતો કરતી હતી...શહેર આવું હોય અને તેવું હોય...શહેરનાં લોકો એવાં ને તેવાં...જ્યારે શહેરના લોકોના વખાણનો મોટો બધો ઢગલો થયો કે ગુલાબે ચરડ દઈ ને એમાં દીવાસળી ચાંપી : ‘સુમિ, શહેરના લોકો એની માને બહુ વહાલા

હોય...બહુ સુંવાળા હોય – વાહનથી, માણસથી, પશુ અને પંખીથી બીતા ચાલે...જરાક અમસ્તું માથું દુ:ખે તો ડૉક્ટરને બોલાવે...વાત વાતમાં માને પૂછે...!'

'અરર માડી!' સુમિત્રાએ જીભ કાઢી: 'તો તો કાકી કહેતાં હતાં એ ખરું છે.'

'શું કહેતાં હતાં મારી બા?'

'તને આ જયંતિલાલ આવે છે એ ગમતું નથી.' અને સુમિત્રા, ગુલાબને તક આપ્યા વગર બોલવા લાગી: 'માણસ તો રજ નાખવાનાં હેવાયાં ગુલાબ! રજ નાખી છે કોઈ કે...'

'રજ?' ગુલાબને એ શબ્દ બરાબર સમજાયો નહીં.

'હા...વળી...સારી વાતને નરસી કરી નાખવી એનું નામ રજ કે'વાય...જે માણસને ઈર્ષ્યા આવે એ માણસ વાતને આ રીતે અવળી કરી નાખે, સમજી? જયંતિલાલ બાબતમાં તને એવું જ કોઈ કે કહ્યું છે.' અને પ્રશ્ન કર્યો: 'કોણે કહ્યું તને?'

ગુલાબ સાણસામાં આવી...શું એ સુમિત્રાને કહી શકે? કે મને ચતુરે વાત કરી છે...ગુલાબ ચૂપ થઈ ગઈ.

'જેને તું ખવીસ કહે છે, ગમો છે એની તેં વાત સાંભળી?' સુમિત્રા જાણે બોલતી હતી: 'એની પાસે તું ડાહી થઈને ઊભી રહી? આવી ખાનગી વાત કરવાનો એને તેં અધિકાર આપ્યો?'

'ના ના!' ગુલાબ હસી: 'મા કહેતી હોય તો સાવ ખોટું છે સુમિ!' ને ફરીને એ બોલી: 'સાવ ખોટું.'

અને પછી જે થઈ છે ગુલાબ ઉપર...!

સુમિત્રા એને એ દુનિયામાં ઘસડી ગઈ. જ્યાં એકલું શહેર જ શહેર હતું – ચમકતા રસ્તાઓ, ઊંચાં શ્વેત મકાનો, મોટરો, કારખાનાં અને બાગબગીચાની અનેકાનેક પિચકારી ભરીને એણે ગુલાબના અસલી મિઝાજને ધોઈ ધફોઈને સાફ કરી નાખ્યો.

'ચાલ, તને થોડીક તાલીમ આપું.' કહીને એ ગુલાબને બાથરૂમમાં ખેંચી ગઈ.

ગુલાબે હા-ના કરી કે સુમિત્રાએ આખો હાંડો એના પર રેડીને એને પલાળી નાખી...કપડાં બધાં રસફાબોળ!

'લે અંદર જા કપડાં બદલી આવ...મેં અંદર મૂકી રાખ્યાં છે!

'તેં તો બહુ કરી લોંડી!' ખિજાઈ ને ગુલાબ અંદર ગઈ.

સુમિત્રાએ બહારથી બારણાં વાસી દીધાં અને ભલામણ કરી: પાણી પણ ગરમ છે. સાબુ પણ ત્રણચાર મૂકયા છે. હવે સાથોસાથ નાહી લેજે...ગાંડી!'

ગુલાબને બધાં સાધનો અને સુવિધાઓ ગમી ગયાં – નહાવા માટે એણે ધીમે રહીને બટન ખોલ્યાં...બાપરે! સામે જ મોટો બધો અરીસો! અનાવરણ અંગોનો એણે પડછાયો ઝીલ્યો...ગુપ્ત એવાં અંગો ગુલાબની આંખ સામે ઊભાં રહ્યાં.

ગુલાબ પળભર જોઈ રહી...એનાં મોંમાંથી મધુર એક ચિત્કાર નીકળી ગયો: 'આવું બધું?' એણે આંખો મટમટાવી અને પુનઃ અરીસામાં જોયું...આંગળીઓ પણ મૂઈ કેવી અટકચાળી! માપ લેવાની સવાદણી...!

એ આંખો મીંચીને મનોમન ફરિયાદ કરવા માંડી: 'આ મારી આંગળીઓને કોઈક તો રોકો! જુઓ જુઓ એ ચોંટવા માંડી છે. ભીંસ કરવા માંડી છે.'

આ બધું તને શાથી ગમે છે ગુલાબ?' આંખો ખોલીને અરીસામાં ચોંટેલા પોતાના ચહેરાને એ પૂછવા માંડી: 'શાથી ગમે છે? શાથી મધુરું લાગે છે?'

અને એની હથેળીઓમાં ઉષ્ણ મુલાયમતા છલકવા માંડી. હાથ એણે છોડયા, ભીંસ્યા, વળી છોડયા, વળી ભીંસ્યા!

વાડીએ થયાં'તાં એવાં લાલચોળ જામફાં થઈ ગયાં. એણે આંખોને બરાબર સ્થિર કરીને જોઈ—' આંખોમાં આ ઝુમર કોણે

ટાંગ્યાં ? આ ગાલોમાં ગુલાબનું વન ક્યાંથી ઊગી નીકળ્યું ? આ શીરાઓ, આ ધમનીઓ, આ કેશવાહિનીઓ નાચવા શાને લાગી ? રોમેરોમમાં આ સિતાર કોણે વગાડવા માંડી ? સંગીતની આ મહેફીલ જમાવી કોણે ?

અને એક ખડખડાટ હાસ્ય...! —સુમિત્રાની લુચ્ચી આંખો બાથરૂમના ગોખલામાં થતીને અંદર ડોકાઈ : ' લુચ્ચી !...બહાર નથી નીકળવું કે શું ! બગાડી મૂક્યો મારો બાથરૂમ ! '

ગુલાબે ઝટ ઝટ શરીર લૂછ્યું...આંગળીઓએ ભૂરા હાલ કર્યા હતા...ના છૂટકે એ મુલાયમ કરપીણતાને ઢાંકવા એને બ્રેસિયરનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો...!

' હવે સમજીને ? ' સુમિત્રા કહેતી હતી : ' સૂરજને છાબડે ઢાંકવો મુશ્કેલ છે મારી બેન !—અમે કાંઈ બાપનું ઘર અમસ્તું છોડ્યું હશે ? '

' મને તો થાય છે, તારું મોઢું પણ ન જોઉં ! ' ગુલાબ મીઠું ચિડાણી.

' હરકત નહીં બાબા ! – આવનારનું તો જોઈશને ? ' અને પછી સુમિત્રાએ ગુલાબને કંઈ કેટલીય વાતો કરી – સુમિત્રાની એ વાતોમાં અતિ નિકટનો સખી ભાવ હતો – ગુલાબ એમાં ખરડાઈ ગઈ !

ગુલાબના માથામાં સુમિત્રાની આંગળીઓ સિતાર પર ફરતી કોઈ વાદક કલાકારની આંગળીઓ જેમ ફરતી હતી. ગુલાબના નાજુક શરીરને પાછળથી પોતાના બન્ને સાથળોમાં ભીંસતી સુમિત્રા તેલ સિંચતી સિંચતી કહેતી હતી : ' તું તો બહુ દેખાવડી છો ગુલાબ ! અને હોંશિયાર પણ છો. છતાં, પક્કી રહેજે...મારી જેમ ગભરાઈ ના જતી ' અને હસીને, ગૂંથેલ ચોટલામાં બે ચાર ફૂલોને સુંદર ઢબે ગોઠવી દઈ ને સુમિત્રા બોલી : ' મને એ જોવા આવવાના હતા, સમજી ?...એ મુંબઈના માણસ અને આપણે ગામડિયાં...હું તો મૂંઝાઈ ગઈ...તું માનીશ ? – ક્યાંય ચેન પડે નહીં, વારંવાર ધ્રુજારીઓ થઈ આવે !...અને એ પણ કેવા ? આવીને ધડ દઈ ને

મારી બાને કહે છે: 'સુમિત્રાને મારે એકાંતમાં મળવું છે, ફરવા મોકલો મારી જોડ્યે...પા કલાકમાં પાછાં આવી જશું...માડી રે! મારાં તો ધરણ મરી ગયાં...મને થયું: આજ હવે હું જીવતી ઘેર પાછી આવવાની નહીં જ રતો!' શીશીમાંથી ગુલાબના માથામાં જરી છાંટતી સુમિત્રા બોલી: 'પણ ભાઈ, શહેરનાં માણસ એટલે કહેવું પડે...બહાર નીકળ્યાં નથી અને જીવ મળ્યા નથી!...અમે તો ઊપડ્યાં...હું શરમની મારી ચાર ચાર ડગલાં એમની આગળ ચાલતી હતી. આપણી નદીને કાંઠે મંદિર ખરું ને? ત્યાં ગયાં અમે – ખૂબ વાતો કરી અમે...હાલતાં ને ચાલતાં એ મારો હાથ પંપાળે પછી કહે: તું સરસ છે. તારી ચાલ પણ સરસ છે...પછી મંદિરમાં અમે એક છાપ જોઈ – મહાદેવજીના ખોળામાં ઉમિયાજી...એ મને કહે: "તને આ ગમે સુમિ?" મેં હાઁ પાડી...અને ગુલાબ...જો થઈ છે! એણે તો મને ઊંચકીને ખોળામાં બેસાડી દીધી, લે!'

'હેં, શું બોલી તું?' ગુલાબ ચીડ ભર્યું પૂછી રહી.

'શું તે શું? ફૂલ ઊંચકે એમ ઊંચકી લીધી!' સુમિત્રા હસી.

ગુલાબે છણકો કર્યો: 'મને એવું કાંઈ કરશે તો હું એની ટપર્ય ખેરી નાખીશ...જયંતિલાલ હોય કે પછે એનો —'

'ખેરી કેમ નંખાય, ઘરના આદમીને, ગુલાબ?'

'ઘરનો શાનો પણ?—ધાર કે એ આપણને ન ગમ્યો, તો?'

'એ વાત જ નકામી છે, ગુલાબ! આપણને ગમવા માંડે ત્યારે બધું જ ગમવા માંડે...જોજયેને તું? તું જ સામેથી —'

અને વાત આગળ ચાલે એ પહેલાં જ ગુલાબની બા ઉતાવળાં ઉતાવળાં સુમિત્રાને ઘેર આવી પહોંચ્યાં અને ગુલાબને જોઈ ને ખુશીના માર્યાં બોલી ઊઠ્યાં: 'આ મારી છોડી છે?'

સુમિત્રા હસી: 'ગુલાબ કોનું નામ, કાકી!'

'જયંતિલાલ આવી ગયા છે.' કંચનબેન હર્ષથી બોલ્યાં.

હું ગુલાબને લઈ ને આવું છું, કાકી!' સુમિત્રાએ ઉતાવળે ઉતાવળે પોતાની બેગ ખોલી.

ગુલાબને જયંતિમય બનાવી દેવા, એના અંતરમાંથી, ગ્રામીણ અલ્લડતાના કારણે શહેરી લોકો તરફ બંધાઈ ગયેલો પૂર્વગ્રહ ઓગાળી નાખવા અને સંસારની મધુરપથી ગુલાબના મનને ખિચ્ચોખિચ્ચ ભરી દેવાનો સુમિત્રાએ એક જોરદાર પ્રયાસ કર્યો.

બ્રાઉન પેપરનું એક લાંબું-પહોળું પરબીડિયું સુમિત્રાએ બેગમાંથી બહાર કાઢ્યું અને એના પર થેલી ઢાંકીને એ ખડકી તરફ ગઈ. બજારમાં ચાલ્યાં જતાં કંચનબેનને એણે ઇશારો કરીને ધીમેથી કહ્યું: 'થોડી વાર લાગશે કાકી!'

' કંચનબેને પોતાના કોડ ધીમે રહીને સુમિત્રાના કાનમાં રેડ્યા: 'બેટા! મૂરતિયો અને ઠેકાણું એવાં છે કે...માટે તું જ એને...'

'અરે, હું છું ને!' સુમિત્રાએ ચપટી વગાડી: 'એ તો નક્કી થઈ ગયું સમજો...ગુલાબ જો ના પાડે તો છાતીમાં ડામ દેવો.' અને એણે ઝટ ઝટ ખડકી બંધ કરી અને ઓસરીમાં આવી.

ગુલાબ થેલી નીચેનાં પરબીડિયાંને જોઈ રહી હતી.

'ખોલ્યું નહીં ગુલાબ!' એ હસીને બોલી: 'મારે એમ કે તું ખોલશે.' અને સુમિત્રાએ પરબીડિયું ઊંધું કર્યું. સુંવાળા એવા કાગળની સંખ્યાબંધ તસ્વીરો સરર કરતી ઢગલો થઈ ગઈ.

'હું તને ગુલાબ શહેરી જીવની મઝા બતાવું.' કહીને સુમિત્રાએ પહેલી તસ્વીર બતાવી: 'જો, આ મુંબઈના સમુદ્રની મઝા!'

— ઘૂઘવતા સમુદ્રના લોઢ વચ્ચે, એક ખડક પર સુમિત્રા પતિને ઓશિંગણે લાંબી થઈ ને સૂતી હતી...ગુલાબ એ જોઈ રહી.

સુમિત્રાએ બીજી તસ્વીર ધરી – બન્ને હોડીમાં, હાથ ઊંચા કરીને કોઈ ફૂચગીત ગાતાં હતાં...!

અને પછી સુમિત્રાએ એનાં દાંપત્યજીવનની મધુર ફિલ્મ શરૂ કરી. એક, બે, ત્રણ, ચાર...પાંચ...દશ...પંદર...!

સુમિત્રા – બગીચામાં હીંચકા પર, લપસણાં પર... ફુવારા પાસે ...માત્ર ટોપલેસ પહેરીને હોઝમાં...ક્યાંક સુમિત્રાને પતિએ ઊંચકી હતી, ક્યાંક સુમિત્રાએ પતિને.

'હવે જો, એમણે લીધેલા મારા ફોટાઓ' કહીને સુમિત્રાએ બીજી તસ્વીરો બતાવી.

—સુમિત્રા આસોપાલવની ડાળે એક હાથે લટકે છે...સુમિત્રા હાથ ઉગામે છે...સુમિત્રા...દોરડું લઈને ઠેકે છે...સુમિત્રા સવારમાં ચોટલો ફંગોળીને જાગે છે...ક્યાંક સૂતી છે, ક્યાંક ગૂંથે છે, ક્યાંક ચા બનાવે છે, ક્યાંક હસે છે, ક્યાંક આંખો કાઢે છે, ક્યાંક નીચલો હોઠ કાઢીને પતિનાં ચાંદુડિયાં પાડે છે.'

'આ છે શહેરી જીવનની મઝા, સમજી?' સુમિત્રા કહેવા માંડી: 'તું સાચું માનીશ? અહીં ગમતું નથી – બાપનું ઘર છે, જન્મભૂમિ છે...કશું જ બાકી નથી.' અને ગુલાબ જોઈ રહી... 'એના વગર' આટલું બોલતાં બોલતાં તો સુમિત્રાની આંખમાં આંસુ ટપકી પડ્યાં!

'બેન, તારો વર આવ્યો' નાનો કિરીટ દોડતો દોડતો ગુલાબ પાસે આવ્યો: 'કાળો ભમ્મર જેવો!'

'સાલ્લા!' સુમિત્રાએ બધા ફોટાઓ કવરમાં મૂકી દીધા અને પછી કિરીટ પર મીઠું ચિડાણી: 'જયંતિલાલ કાળા છે?'

'ના ના...' કિરીટે સુધાર્યું: 'કાળાં લૂગડાં'

'અચ્છા' સુમિત્રા ખુશ થઈ: 'જનાબ સૂટમાં હશે' અને પછી એ કિરીટનું બાવડું પકડીને પૂછવા લાગી: 'કાળો કોટ છે ખરું? કાળું પેન્ટ, ડોકમાં ટાઈ, કાળા ગોગલ્સ...પગમાં કાળા બૂટ...કાળાં મોજાં...'

કિરીટને નવાઈ લાગી: 'તમે એને ક્યારે જોયા?'

'આવ્યો કે તરત' સુમિત્રા હસી અને ગુલાબની પીઠ થાબડતી બોલી: 'ગુલાબ ખીલજે હોં જરા...જામશે. તું જોજયે

તો ખરી!!'

ગુલાબ રંજન સામે જોઈ રહી. માત્ર જોઈ જ રહી અને પછી એકાએક એની આંખો ભીની થઈ આવી.

સુમિત્રાએ ગુલાબના ગાલ પર ટપલી મારી : 'વાર છે એનાં! ...જ્યારે પાનેતર ઓઢો અને વિદાય થાઓને, ત્યારે બધું !'

અને ગુલાબને લઈને ગુલાબને ઘેર આવી.

—ઓસરીમાં, આરામખુરશીમાં જયંતિલાલ બેઠા હતા, હાથમાં છાપું હતું સુમિત્રાએ જોયું – એ "વ્યાપાર" હતું !

આ મારી દીકરી' શામજીભાઈ બોલ્યા.

જયંતિલાલ એકાએક થોડા ઊંચા થયા અને સુમિત્રા ગુલાબ સામે જોઈને પૂછી રહ્યા : 'આમાંથી કોણ ?'

'આ...' સુમિત્રાએ ગુલાબના માથા પર હાથ મૂક્યો.

'હાં હાં...' જયંતિલાલ એકદમ માથું હલાવવા લાગ્યા : 'અણસાર ઉપરથી લાગ્યું તો ખરું' અને પછી એ ફરી વાર હસ્યા.

સુમિત્રા અને ગુલાબને એકી સાથે લાગ્યું કે હસવાની જરૂર જ નહોતી.

'આ અમારા ચત્તાભાઈ શેઠની વચેટ દીકરી સુમિત્રા ! શામજીભાઈએ સુમિત્રાનો પરિચય આપ્યો : 'મુંબઈ સાસરે છે... ત્યાં એ લોકોને વેપાર છે.'

'મુંબઈના વેપાર બહુ જ સારા' જયંતિલાલ બોલવા માંડ્યા : 'ધંધામાં પણ ખૂબ કસ...કમાણી એટલે કમાણી જેવી... પણ એ લોકોને એક મોટી કુટેવ...શોખ...ખોટો શોખ!' અને પછી જયંતિલાલ વેપાર ઉપર ચડી ગયા.

સુમિત્રાની નજરમાં જયંતિ એક ટકાનો થઈને ઊભો રહ્યો!

—જ્યારે ગુલાબનો, સામે પિતા બેઠા હતા તોય, હજીય જયંતિલાલને જોઈ રહી હતી.

સુમિત્રાએ જ એને ખસેડી અને ઘરમાં લઈ જઈને એ ગુલાબને

ઠપકો આપવા માંડી : ' એમ એકધારું જોઈ ન રહેવાય...તને ગમી ગયો હોય તેથી શું ? એમ કાંઈ સસ્તાં ન થઈ જઈએ ગુલાબ!

' મને તો હજુય...' ગુલાબ આવેશમય બોલી : ' એને જોવા દે...એક વાર ખૂબ જોવા દે, સુમિ ! '

' ગાંડી ના થા ! ' સુમિત્રા બોલી. એ ગુલાબના મોં પર ફૂફાડા મારતા વિચિત્ર પ્રકારના ભાવો જોઈને ડરી ગઈ. એને ફોસલાવતી બોલી : ' તને મારા સોગન છે ગુલાબ ! હજી તમે ક્યાં એકાંતમાં મળ્યાં છો ? ' અને સુમિત્રા કંઈક કહેવા જતી હતી ત્યાં કંચનબેન અંદર આવ્યાં.

ગુલાબ, જયંતિલાલ જે ભીંતે બેઠા હતા એ ભીંતને જ એકધારી તાકી રહી હતી.

—ગુલાબની નજર જો ડાઈનેમાઈટ થઈ શકતી હોત તો સંભવ હતો – એ આખી દીવાલને ઉડાવી દેત !

શેઢો ઢળતાં પ્રોગ્રામ નક્કી થયો...

ગુલાબ, જયંતિલાલ અને સાથે કિરીટ – સૌ વાડીએ જવા ઊપડ્યાં. જયંતિલાલ અને કિરીટ આગળ ચાલતા હતા. ગુલાબ પાછળ હતી. ગામનું, પાદર હતું. પાણી શેરડો હતો, ખળાવાડ હતી, ત્યાં સુધી તો ગુલાબે, એ લોકો આગળ જાય એમ જ ઇચ્છ્યું હતું. પરંતુ આ બધું આસ્તે આસ્તે પાછળ રહી ગયું. હવે તો ઊંડાઈ-વાળો રસ્તો હતો અને એકાંત હતી. તો પણ જયંતિલાલ આગળ જ ચાલતા હતા. જો કાંઈ પણ બોલવાનું બનતું, તો એટલા પૂરતું કે જયંતિલાલ કિરીટને વારંવાર સાવધાન કરતા હતા.

ચંચળ એ છોકરો રસ્તામાં વ્યવસ્થિત ચાલવાને બદલે ક્યારેક ઢોરે ચડીને ભૂસકો મારતો કે ક્યારેક એક પગે લંગડી લેતો દોડતો હતો.

અને એ વખતે જયંતિલાલનું મોં ખુલ્લી જતું : ‘એ છોકરા; આમ ન

ચલાય, ક્યાંક પડી જઈશ, ક્યાંક વાગી જશે...!'

ગુલાબ પોતાના મનને હાંકલી પડકારીને પોતાની જાતને ઉપાડીને પાછળ ઘસડાતી હતી : 'ખેર, અહીં રસ્તામાં નહીં તો, છેવટે વાડીએ જઈને ખીલશે. સુમિત્રાનો વર ગામમાં આવે છે ત્યારે હજી પણ ક્યાં કશું બોલે છે?...કેવો ડાહ્યોડમરો થઈને વર્તે છે? અને છતાં જ્યાં જ્યાં એને એકાંત મળી છે, ત્યાં ત્યાં એણે સુમિત્રાને કેવી ચિતરી મારી છે!...એને ઉપરછલ્લી રીતે જોનારાં કેટલાં કહે કે આ આજ્ઞાધારક અને શાંત લાગતો જુવાન એકાંતમાં આવો લુચ્ચો, નિર્લજ અને નટખટ બની જતો હશે?'

—આખરે વાડી પણ આવી ગઈ.

—ઢળતા પહોરના સૂરજનો તડકો આખી વાડીને આવરી રહ્યો હતો. કેળના રોપા સોનેરી એ આભામાં આકારબદ્ધ ચમકતા હતા. આંબાએ હજી હમણાં જ કાઢેલાં લાલ ચટ્ટક કુમળાં પાન રેશમના ફૂમતાં જેમ હવાના લેરખાંમાં ફરફરતાં હતાં...જામફળી અને સીતાફળીઓ પોતાના લાંબા લાંબા પડછાયાને જોતી ઊભી હતી. દાડમીઓ પર ઘેરા ગુલાબી ફૂલ ગોટા હીંચકતા હતા.

પવન બાળબચ્ચાં સાથે ફરવા માટે વાડીમાં આવી પહોંચ્યો હતો. નીચે પડેલાં સુકકાં પાંદડાં ખડખડાટ હસીને એને આવકારી રહ્યાં હતાં.

'કિરીટ!' છેવટે ગુલાબે મૌન તોડ્યું...પોતાના ભાઈને ઉદ્દેશીને એણે બોલવાની શરૂઆત કરી : 'ચાલો પેલી બાંજુ' તડકામાં ચમકી ઊઠે એવો ગોરો હાથ એણે ઉત્તર બાજુ લાંબો કર્યો. કાંડામાં શોભતી સોનાની બંગડીઓ પર કિરણો ખુશ થઈને હસી રહ્યાં.

એ ઉમંગથી બોલી : 'દ્રાક્ષના માંડવા બાજુ...ત્યાં જઈએ કિરીટ!'

કિરીટ એ બાજુ વળ્યો કે જયંતિલાલ પણ એની પાછળ ચાલ્યા.

'દ્રાક્ષ ઉગાડવા માટે' ગુલાબ બોલવા લાગી : 'બાપુજીને ગુજરાત સરકાર તરફથી રૂા. ૧૦૦૦ નું પ્રથમ ઇનામ મળ્યું, નહીં કિરીટ? અરે, આ દ્રાક્ષ માટે તો કેટલી બધી મહેનત કરી? બહારથી ખાસ માણસ મંગાવીને રોકયો...અહીંની માટી બદલી...દ્રાક્ષ ઉગાડવી અને ઉછેરવી એ અમારી જમીન માટે જેવુંતેવું કામ ન કહેવાય...બહુ માવજત, બહુ જ્ઞાન અને બહુ જ ખર્ચને અંતે આ કામ થઈ શકયું...'

—અને પછી સૌ માંડવા નીચે આવ્યાં. ગુલાબે મૂરતિયાના મોં સાથે જોયું...કિરીટ જરા દૂર હતો...ગુલાબ રાહ જોઈ રહી: 'હવે એ જરૂર બોલશે: 'ઓહોહો...શું માંડવો છે...ફાઈન...ફાઈન...! તમે લોકોએ કમાલ કરી હોં ગુલાબ! આ પ્રદેશમાં તમે દ્રાક્ષ ઉછેરી...! ગુલાબ, આપણે ઉનાળામાં અહીં બેસશું હોં...મારા આગળ કેમેરા છે...મને ફોટોગ્રાફીનો શોખ છે...જોજ્યે, તારો ફોટો કેવો આવે છે એ.. તું અહીં ઘટામાં બેસજે...હું સામે જઈને પોઝ લઈશ...શું તારી વાડી છે. ઉનાળામાં વાત ગુલાબ! તારા જેવી લાડી અને આવી મઝાની વાડી! આવી અફલાતૂન વનરાઈ... અરે એ ફોટાઓ ઇનામ જીતે, ઇનામ!'

ગુલાબની સ્મૃતિમાં પેલું ભૂખરું કવર ઊપસી આવ્યું. હવે પોતાના ફોટાઓ...દ્રાક્ષના માંડવા નીચે, જામફળીની ડાળ સાથે, કેળાના છાંયામાં...આંબે ઝૂલતી ગુલાબ, પાણી ઉછાળતી ગુલાબ...જયંતિ સામે અંગૂઠો બતાવતી ગુલાબ...પછી એક જ ઠેકડે આંબા પર ચડતી ગુલાબ...થડે થડે, ડાળે ડાળે, પાંદડે પાંદડે ઊગતી ગુલાબો...હસતી, રીઝતી, ખીજતી, શરમાતી, મદમાતી...!

'તમારે આ દ્રાક્ષ ઉછેરવામાં કેટલો ખર્ચ થયો?' છેવટે મૂરતિયો બોલ્યો.

ગુલાબે ઉત્સાહભેર જવાબ આપ્યો: 'ત્રણ હજાર રૂપિયા!

'તમારી લોકોની પાસે કોઈ દૃષ્ટિ જ નથી ત્યારે...!' વેપારી

જયંતિલાલ બોલ્યો : 'એક તો આટલી જમીન વાવેતરમાંથી તમે બાકાત કરી. ત્રણ હજારનો ખર્ચ કર્યો, અને બદલામાં તમને એક હજાર રૂપિયા ઇનામમાં મળ્યા...! લાખના બાર હજાર કર્યાં સમજ્યાં ! આટલી જમીનમાં સૂરણ કે ડુંગળી વાવી હોત તો રૂપિયા પાંચેક હજાર રળી જાત...અને જમીન મોકળી રહેત. હાઇબ્રીડ બાજરી, હાઇબ્રીડ મકાઈ, હાઇબ્રીડ જુવાર...!' અને એ માંડવા બહાર નીકળ્યો. પછી દક્ષિણ તરફ મોં ફેરવીને એણે આંગળી ચીંધી : 'જુઓ છો, આ બધાં ઝાડવાંએ કમસે કમ ચારેક એકર જમીન રોકી છે.' અને પછી ગુલાબ તરફ ઠપકાભરી આંખે જોતાં એ પૂછવા માંડ્યો : 'આમાંથી તમને કેટલા મળે ? જામફળ, સીતાફળ, કેળાં, દાડમ – બધાંનું વેચાણ કેટલા રૂપિયા ?...વાર્ષિક વેચાણ ?'

'વેચાણ ?' ગુલાબની ડોક એક ઝટકા સાથે ઊંચી થઈ. એના મિઝાજમાંથી અનુકૂળતાના બધા જ ભાવ સરર કરતા લસરી પડ્યા...એણે પાણી વગર હાંફતા કોઈ દેડકાને જોતી હોય એવા ભાવે જયંતિ સામે જોયું. એકધારું અને રોષભર્યું...પછી કોઈ બકાલીને આપતી હોય એવો જવાબ એણે આપ્યો : 'વેચાણ બેચાણ કશું નહીં. ફળો થાય એ અમે ખાઈએ, અમારા મહેમાન ખાય...સગાંસંબંધી ખાય...ગામમાં મોકલીએ...'

'કરો વાત ! ચાર એકર જમીનની આ દશા ? કહું છું : તમે લોકો ક્યારે સુધરશો ?'

'ક્યારેય નહીં' ગુલાબે તરત કહ્યું.

'એ કેમ ચાલશે ?' જયંતિ બોલ્યો.

ગુલાબના હોઠે શબ્દ આવ્યો : 'તું અહીંથી રવાના થા એટલે ચાલશે, સમજ્યો તું ?' પણ એણે ધીરજ રાખી. આવો જવાબ હજી ઘણો વહેલો ગણાતો હતો.

—ગુલાબે જયંતિની આસપાસ પથરાઈ રહેલી નજર અને ભાવો – બધાંનો સંકેલો કરવા માંડ્યો...અને પછી એ કિરીટને

શોધવા લાગી. મનમાં ભેગો થઈને ધૂંધવાતો કંટાળો એણે સાદ વાટે બહાર કાઢ્યો : કિરીટ ?"

—કિરીટ જામફળીની એક પાતળી ડાળ પર ચડીને જામફળ લેવા મથતો હતો.

'થોડાં લેતો આવ કિરીટ !' ગુલાબે કહ્યું.

'અરે...અરે...' એ બાજુ જયંતિનું ધ્યાન ગયું : 'ઓ, છોકરા ! નીચે...નીચે ઊતર...અરરર...! કેવી પાતળી ડાળ ? !' અને એ ગુલાબને તાકીદ કરી રહ્યો : 'દોડો...દોડો...એને નીચે ઉતારો ...પડી ગયો. તો !'

'તો પડીને ઊભો થઈ જશે' ગુલાબ ખડખડાટ હસી અને પછી લાગ જોઈને બોલી : 'એ કાંઈ છોકરી છે તે બીએ ? – છોકરો છે...મોટો થતાં આદમી બનવાનો છે, સમજ્યા ?' અને એણે ચાઈને કિરીટને કહ્યું : 'લેતા આવ તું તારે.. બીવા ફીવાનું કાંઈ નો...' અને પછી એણે જયંતિ સામે જોયું :

'એકાદ ફટકાથી કાંઈ સમજ્યો છે ? કાંઈ ભોઠો પડ્યો છે ? ...ને ફરી વાર પાછી જોઈ રહી...જયંતિના મોં પર કશીક પૃચ્છા સળવળતી હતી – એ એક પળ ખામોશ થઈ જવા ઉદાર બની... ઊંચે આસમાને ચડી બેઠેલાં પોતાનાં અહમને એણે હવાઈ છત્રી મારફત નીચે ઉતાર્યું : 'વેપારી માણસ છે, સમજી ?– ઘણા સમયનો કાટ...! થોડી ધીરજ રાખ, શહેરનો માણસ છે. ધીરે ધીરે પૂછશે – સુમિત્રાના વરની જેમ : 'તને ગાતાં આવડે છે ? ખાસ કરીને કોઈ રાસડા, કોઈ લોકગીત, કોઈ ધોળ કીર્તન...શાળામાં તેં કોઈ અભિનય કરેલો ?' અને અહીં ગુલાબે બને તેટલી પ્રસન્નતા અને ખેલદિલી ભરીને જવાબ તૈયાર કર્યો.

તમે માનશો ? હું ભણતી ત્યારે અભિનય ગીત ગાવામાં મને એક ગ્લાસ ઇનામમાં મળ્યો છે. અભિનય ગીત હતું : હું તો

ગામડાની ગોરી ખેડૂત કેરી છોરી – મારે જાવું રોજ ખેતરીઆં ખૂંદવાં !'

—અને પોતે ખેતરીઆં ખૂંદવાનો અભિનય કરતાં કરતાં કેવી ઊછળી હતી ! હેડ માસ્તરે આવીને એને ઊંચકી લીધેલ, નહીંતર સ્ટેજ પરની બત્તી નીચે પડીને ફૂટી જાત !

ગુલાબનું મન ઉત્સુક બનીને નાચવા લાગ્યું – જયંતિ ચોક્કસ આવો સવાલ પૂછશે – જરૂર પૂછશે – સુમિત્રાના વરે કેટકેટલા સવાલો પૂછેલા ?

'વાડી ગામથી બહુ દૂર કહેવાય !' આખરે એ બોલ્યો.

'હા, બહુ દૂર કહેવાય !' ગુલાબે હવે ચાળા પાડ્યા.

'ભાત દેવા કોણ આવે છે ?

'હું પોતે.

'આટલે બધે દૂર !' જયંતિનું મોં પહોળું થઈ ગયું : 'કોઈનો ભય ન લાગે ?'

'શાનો ભય ?' નિશાન પર બંદૂક લાંબી થાય એ રીતે ગુલાબની ડોક જયંતિ સામે લાંબી થઈ : 'ભય દેખાડનારની થૂલી ન ખેરી નાંખું ?'

'તમે બહુ હિંમતવાળાં છો !'

'હા, બહુ હિંમતવાળાં !' ગુલાબને થયું હવે એ સમજશે અને આવું નિરર્થક પૂછવાનું બંધ કરશે.

પરંતુ જયંતિ ઊલટાનો વધારે ખુશ થયો : 'સારું સારું !'

ત્રાંસી આંખે એને તાકીને ગુલાબે ચીડમાં કહ્યું : 'શાનું સારું ?'

'બૈરામાં હિંમત હોય એ...' જયંતિએ કહ્યું

'એ જરાય સારું ન કહેવાય સમજ્યા ? એ ચીજ તો મર્દની છે; બૈરાંની નહીં...!'

જયંતિ અનુકૂળ થતો હસ્યો: ભૌરાં પાસે હોય તો મર્દને એની શી જરૂર !'

ગુલાબને રોમ રોમ લાગી ગઈ. એ બોલી નાખી: 'એવા મર્દની બૈરાંને જ શી જરૂર ?'

હવે ગુલાબ જયંતિના વળતા ઘાની ગણતરી કરીને ઊભી રહી. જયંતિ એવો ઘા કરે તો પોતે સહી લેવા પણ તૈયાર થઈ ગઈ. એ સ્ત્રી– કેવળ સ્ત્રી –બનીને જયંતિના ચરણમાં લેટવા જેટલી પ્રવાહી બનીને રાહ જોઈ રહી.

આ સિવાય અહીં કશું જોવા જેવું ખરું ?' જયંતિ બોલ્યો અને ગુલાબ રોષમાં અટ્ટહાસ્ય કરી બેઠી.

'તમે તો બહુ હસો છો !' મૂરતિયો ડહાપણથી બોલ્યો.

—અને કન્યા આથી તો હસીને બેવડ વળી ગઈ – ક્યાંય સુધી હસતી રહી !

—જયંતિ ત્યાંથી ચાલવા લાગ્યો...ગુલાબનું તોય ધ્યાન ન રહ્યું !

—હસવું શમ્યું ત્યારે જોયું તો જયંતિ, કિરીટ લઈને એંજિનની ઓરડી બાજુ જઈ રહ્યો હતો.

—ગુલાબ ચતુરની ઝૂંપડીમાં ગઈ...સાવરણી લઈને એણે ભોંયતળિયું વાળ્યું. વાસણો બધાં ઊંધાં મૂકેલાં હતાં...' બિચારો ઉટકતો પણ નહીં હોય ' એ સ્વગત બોલી અને ઝૂંપડી બહાર ડોકાણી. પછી જલ્દીથી અંદર આવી અને ચૂલા પાસે પડેલી તપેલી ચત્તી કરી – તપેલીમાં એને પોતાનું મોઢું દેખાયું

'હં...ભાઈ સાહેબ છે તો ચોખલિયા...' અને એક પછી એક બધાં જ વાસણો જોયાં. બધાંય ઝગારા મારતાં હતાં !

ગુલાબે ભીંત સામે જોયું: પરબીડિયું ચાંચમાં લઈને ઊડી જતો હંસ ધૂળિયો થઈ ગયો હતો; શકુંતલાની ઓઢણી અને કાંચળી મેલાં થઈ ગયાં હતાં. હીંચકે હીંચકતી પેલા શેઠની

છોકરીના વાળમાં ધૂળ ભરાઈ ગઈ હતી અને એના નાસી ગયેલા ગરીબ ગોઠિયાને સતત ખોળતી એની નજરની દિશામાં ધૂળના થર જામી ગયા હતા – ગુલાબે, કશીય ઇજા ન થાય એવી હળવાશથી સાડીનો છેડો લીધો અને લૂછવા લાગી.

'મને શું ખબર એની ?' બાજુમાં એંજિનની ઓરડીમાંથી કિરીટનો અવાજ સંભળાયો : 'એ બધી મારી બેનને ખબર હોય...'

જયંતિ ઊલટતપાસ કરતો સંભળાયો : 'પણ એટલી તો તનેય ખબર હોય કે એંજિન આવ્યે કેટલાં વરસ થયાં ?'

'તારે આવ્યે જેટલાં થયાં !' ગુલાબ ક્રોધમાં બબડી : 'બસ એટલાં જ વરસ થયાં હશે અમારા એંજિનને આવ્યે !' અને પછી એ પુનઃ પોતાના કામમાં વ્યસ્ત થઈ ગઈ.

ટચલી આંગળી પર સાડી વીંટીને ગુલાબે હંસની ચાંચ અને પરબીડિયું લૂછ્યાં અને પાંખો લૂછી અને એ રીતે જાળવી જાળવીને બધાં જ ચિત્રો લૂછ્યાં.

—હંસ ફરી વાર ઊજળો થઈ ગયો – શકુંતલાની ઓઢણી, કાંચળી વેણીના ફૂલો બધું જ ચમકવા માંડ્યું...વગડા જેવો થઈ ગયેલો કણ્વનો આશ્રમ આખોય ફળફૂલ અને લીલાશથી લચી ઊઠ્યો : પેલી છોકરીના વાળ કાળા ભમ્મર થઈ ગયા. એણે કાનમાં ભરાવેલ ચમેલીનું એક નાનકડું ફૂલ દેખાયું...' લુચ્ચી !' ગુલાબ એની સામે જોઈને હસી : 'કેવું સંતાડી રાખ્યું હતું ? કોણે ભરાવ્યું આ ? તારા પેલા નાસી ગયેલા ગોઠિયાએ ?' અને ગુલાબે એ છોકરીના ગાલ પર આંગળીની એક ટપલી મારી. પછી સાવરણો લીધી, અંદરથી એક પાતળી સળી કાઢી. સળીનો છેડો મોંમાં બોળીને ભીનો કર્યો અને પછી હોઠની લાલીમાં એને રંગ્યો. પછી એ છોક-રીના કપાળમાં ટપ દઈને ટીલડી કરીને ઘૂંટવા લાગી. ઘૂંટતાં ઘૂંટતાં ગાવા લાગી : 'તને સાચવે સીતા સતિ, અખંડ સૌભાગ્યવતી...!'

બરાબર એ જ વખતે જયંતિલાલ અને કિરીટ અંદર આવ્યા.

—ગુલાબનો હાથ ધ્રૂજી ગયો. પેલી છોકરીના કપાળમાં લાંબો લસરકો થઈ ગયો!

'શું જુઓ છો?' જયંતિલાલ બોલ્યો.

—ગુલાબે જયંતિને આ વખતે સાધી નજરે તાક્યો.

જયંતિ હસીને બોલ્યો: 'છાપો જુઓ છો ને?' ને વચમાં પાછો હસ્યો: 'તમને ગમે છે ને છાપો?'

'એવા તો ગમે છે કે અહીં ભૂખી અને તરસી બેસી રહું'

'ખરેખર સરસ છે!' જયંતિએ વખાણ કર્યાં.

ગુલાબને આથી કંઈક કળ વળી – એણે ફરી વાર જયંતિ સામે જોયું. અને પછી એ કહેવા માંડી: 'જુઓ આ...' પેલી છોકરીવાળી છાપ પર આંગળી મૂકીને એ બોલી: 'આ તમારા શહેરના વેપારીની વહાલામાં વહાલી છાપ છે. એ વેપારીને આવી એક દીકરી છે. એને બહુ વહાલી છે. ખોટ્ની છે એને, સમજ્યા? એ છોકરીને એક ગોઠિયો હતો. બગીચામાં બંને સાથે રમતાં. પેલો છોકરો ગરીબ ખરોને?—છોકરીના મોટાભાઈએ એક દિવસ એને માર્યો – બિચ્ચારું બાળક! અને છાપ આવી છે તમારી એંજિનની દુકાન પાસેથી...'

'હા આપણી' જયંતિએ આપણી શબ્દને દોહરાવ્યો: આપણી દુકાન સામે એક છાપવાળો બેસે છે ખરો...સૌ સૌનો ધંધો...આપણે એ બાજુ જોવા ક્યાં નવરા હતા?'

'પણ છાપો બહુ જ સુંદર છે!' ગુલાબ બોલી.

'હા, એમાં રંગો બહુ સારા છે...' જયંતિ અનુકૂળ થયો.

'રંગો નહીં રેખાઓ' ગુલાબે ખૂબી સમજાવી: 'રેખાઓ સારી છે. દાખલા તરીકે જુઓ આ છાપમાં' એ શકુંતલાની છાપ તરફ ગઈ: 'શકુંતલા હરણને પંપાળે છે જોયું?'

'હા હા...એ પંપાળે છે...પંપાળે છે ને? – ચોકખું દેખાય

છે' જયંતિએ કહ્યું.

'એ રેખાઓમાં જીવન છે...એની ખૂબી ક્યાં છે જાણો છો?' અને ગુલાબે હરણની આંખો બતાવી: 'જુઓ, અહીં જ ખૂબી છે ચિત્રકારની – હરણે આંખો મીંચી દીધી છે...હરણ સ્પર્શનો આનંદ માણે છે...જો એની આંખો ખુલ્લી હોત ને, ચિત્ર એક પૈસાનું થઈ ને ઊભું રહેત...' અને પછી ગુલાબે પેલી છોકરીનો હીંચકો બતાવ્યો: 'જુઓ આ...હીંચકો કેટલે ઊંચે જાય છે એની સાબિતી ચિત્રકારે સામેના ઝાડે આપી છે. એ ઝાડની ડાળીઓ વિરુદ્ધ દિશામાં વળી ગઈ છે...'

'હા હા વળી ગઈ છે – ચોકખું દેખાય છે.' જયંતિલાલ બોલ્યો અને પછી એકાએક એણે નવો સવાલ કર્યો: 'હું એમ કહેતો હતો કે તમારું આ એંજિન બહુ જ સારી કંપનીનું છે.'

ગુલાબ જાણે આકાશમાંથી નીચે પડી!

આવાં એંજિનો હવે ઓછાં બને છે' જયંતિ બોલવા લાગ્યો: બહુ જ – ઓછા ઓઈલથી ચાલે, અવાજ પણ ઓછો કરે, કામ પણ બહુ આપે...પરંતુ તમે લોકો એની જાળવણી નથી જાણતાં, બરાબર સાફ કરતાં રહો, સમજ્યાં? કેટલા રૂપિયામાં આવ્યું એ? કેટલાં વરસ થયાં?'

ગુલાબે વિચાર્યું હવે કશું જ બાકી નથી અને એ ઝડપથી ઝૂંપડી બહાર નીકળી ગઈ: 'મારા બાપુજીને જ પૂછજોને એ...ન સચવાય તો વેચ્યું...બીજું...લોકોની ક્યાં તાણ છે દુનિયામાં?' અને એ ઝાંપલી બહાર નીકળી. પાછળ જયંતિ પણ બહાર નીકળ્યો.

આખે રસ્તે બધાં મૂંગાં મૂંગાં ચાલતાં હતાં.

'આ રસ્તાને થોડો પહોળો બનાવવો જોઈએ.' જયંતિ વળી બોલવા લાગ્યો: 'પહોળો થાય એટલે આપોઆપ છીંછરો થાય...આવું અંધારું ન લાગે. બીક પણ ન લાગે...આમાં તો ઠેસ આવી જાય, ખાડામાં પગ પડી જાય, મચકોડાઈ જાય, સમજ્યાં? આ

ઝાળાં ભરાય તો કપડાં પણ ફાટી જાય...!'

'આ કાંઈ ગૌરીઓનો રસ્તો નથી સમજ્યા?' ગુલાબ કડવાશ ભરીને બોલી: 'આ તો આદમીઓનો રસ્તો છે; કહું છું: મર્દોનો છે. મર્દોને કશી ગણતરી ન હોય, કશી બીક ન હોય, કશો ભો ન હોય.' અને પછી ઊંચા અવાજે એ બોલી: 'આદમી કોનું નામ?'

ગુલાબને હતું – હવે આ સાલ્લો ચૂપ થઈ જશે પણ જયંતિએ વળી વાત બદલી: 'આજ સમય બહુ ગયો વાડીએ, નહીં?'

ગુલાબ તિરસ્કારથી બોલી: 'હા. મને પણ એવું જ લાગ્યું. તમે માનશો?—જાણે ભવના ભવ વીતી ગયા!'

જયંતિ હસ્યો: 'દરેક વખતે આવું જ થાય, સમજ્યાં?— ખાસ કરીને આવા દરેક વખતે!'

'ના ના...' ગુલાબે માથું હલાવ્યું: 'ક્યારેક જ, ખાસ કરીને તમારી જ બાબતમાં...'

'પણ મઝા આવી' જયંતિએ કહ્યું.

'એમને! મને પણ મઝા આવી.' ગુલાબ દર્શીલુ હસી: 'આવી મઝા તો મને ક્યારેય નથી આવી.'

'હું ખુશ થાઉં છું.' જયંતિ એક ડગલુ ગુલાબ તરફ આગળ ચાલ્યો અને ખુશ અવાજે બોલ્યો: 'બહુ ખુશ થાઉં છું, સમજ્યાં?'

'એ તો બહુ કહેવાય!' ગુલાબ હસીને બોલી: 'પાછા આ બાજુ આવવાના ખરા?'

જયંતિ ગુલાબની સામે ઊભો રહી જતો બોલ્યો: 'શું કહો છો તમે?!'

'કહું છું કે બે પાંચ વરસે આંટો આવતા રહેજો.'

'ઓહોમા...ઓહો!' જયંતિએ ગુલાબનાં મોં તરફ હાથ ધર્યો: 'બે પાંચ વરસે?! અરે બધું રૂંધાઈ ગયું છે...આવતા મહા માસમાં તો લગ્ન લેવાશે, સમજ્યાં?'

'કોનાં લગ્ન ?'

'લો, એ પણ મારે કહેવાનું ?...આપણાં લગ્ન !'

'આપણાં એટલે ? મારાં અને તમારાં ?'

'નહીં ત્યારે !'

'તમે ના પાડો તો, તમને કહો એટલી વાર પગે લાગું...'

'હું ના પાડું ? શું બોલો છો તમે !...મશ્કરી કાં કરો ?... તમારી જેવી છોકરી મળતી હોય અને હું ના પાડું ? હું કાંઈ મૂર્ખ છું ? વેપારી છું વેપારી...મેં બધું જ વિચારી લીધું છે...'

'હત સાલ્લા !' ગામનું પાદર આવી ગયું...

—બીજી શેરીએ થઈને ગુલાબ સુમિત્રાને ઘેર પહોંચી અને સુમિત્રાના ખભા પર માથું નાખી દઈને ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડી પડી !

૧૦

—ગુલાબના માસાએ ચતુરને ચિઠ્ઠી લખી આપી...ગુલાબનાં માસી કેડ્યે હાથ દઈ ને બોલ્યાં : ' વાંચો જોઈ, મારા બનેવી ના તો નહીં પાડે, પણ છોકરી જરાક બોલકણી ખરીને ? '

' સ્વસ્ત શ્રી ગામ લીલાવદર સર્વે પટેલ શામજીભાઈ ' ગુલાબના માસા વાંચવા માંડ્યા : ' બેલાવદરથી લિ. પટેલ કેશુભાઈના જયશ્રી કૃષ્ણ વાંચશો. વિ.વિ. સાથ લખવાનું કે ચિ. ગુલાબના વેવિશાળ બાબત તમે અમારો મત પુછાવ્યો છે તો આ ચિઠ્ઠી મળતાં વેવિશાળ કરી જ નાંખજો. એવું ઠેકાણું ગોતવા ગયે મળવું મુશ્કેલ છે. ખોરડું ખાનદાન અને સાજું છે. દીકરીને નણંદ, દેરાણી, જેઠાણી કે સસરાની કોઈ રોકટોક નથી અને આપણી ગુલાબને માટે એ જ ઉત્તમ છે. આપણને ...ખબર છે કે છોકરી જરાક છણીલી છે. કોઈનું વેણ ખમવાનું એના માટે દોહ્યલું છે. વળી મૂરતિયો આપણી ન્યાતમાં ઘણું

કહેવાય એટલું ભણેલો છે. અને છેય પાછો ગરવા સ્વભાવનો. જો એ લોકોને ધ્યાનમાં આવ્યું છે તો કોઈ નેય પૂછવા ન રોકાજો. ક્યાંક મૂર્ખામી કરીને ના પાડતા નહીં આવી વાતોમાં દીકરીનો મત લેવા ઉદ્ધાર ન થવાય – એ તો બાળક છે, માટે સો વાતની એક વાત – વેશવાળ કરી જ નાખજો...ના પાડશો તો એ લોકોને માઠું લાગશે અને આપણાં આડાંઅવળાં થઈને પાંચ જેટલાં વેશવાળ તૂટી પડશે...બસ એ જ—'

'બસ...બસ...' ગુલાબનાં માસાને સંતોષ થયો : 'મારે એ જ સાંભળવું'તું પણ તમે છેલ્લી વાત લખી નાખી છે...બરોબર છે...' અને એણે જ ચિઠ્ઠી વાળીને ચતુરને આપી.

ચિઠ્ઠી લઈ ને ચતુર ઊપડ્યો...

'એ ઠેકાણે પડી ગઈ. 'ચાલતો ચાલતો ચતુર સહેજ થોભ્યો.

'ઠેકાણે' શબ્દ એના પાસે અથડાઈને પણ ખણખણ્યો અને પછી ફાટ્યો ! પછી રજ રજ થઈ વેરાઈ ગયો...એ રજ ચતુરની ચોપાસ ઘૂમરીએ ચડી અને એને ધૂંધળો કરી મૂક્યો.

'એ પણ ઠેકાણે પડી ગઈ' બીજો શબ્દ, પેલા શબ્દનો માસિયાઈ. ખણખણ્યો અને એણે ચતુરના મૂંગા, અજીવ, દબાયેલા એક લચકાને સળવળતો કરી મૂક્યો.

ચતુર જ્યાં જોવા નહોતો ઇચ્છતો એ દિશા તરફ એનાથી જોવાઈ ગયું. જ્યાં એના સારામાં સારા અને નબળામાં નબળા અવશેષો એકી સાથે વણાઈને પડ્યા હતા.

એ એક પળ થંભી ગયો. પગમાંથી પગરખાં કાઢ્યાં અને વારાફરતી આંગળી પર ટીંગાડીને ખંખેર્યાં.

—ઉત્તર પૂર્વમાં એની નજરે બે રેખાઓ દોરી અને ત્યાં એક શિરોબિંદુ રચ્યું...ચતુર એ બાજુ જોઈ રહ્યો...

ઉત્તર પૂર્વમાં એક ત્રાટું, લીલું ટપકું દેખાતું હતું – એ એના

વતનનો વડ હતો...એ વડે એની આજુબાજુની દુનિયા સ્પષ્ટ કરી આપી. વડથી થોડે જ દૂર ચાર માળનો બંગલો હતો...અને બીજું ઘણું ઘણું હતું – એ બધું ઊડીને ચતુરના મગજના દશ્ય ભાગમાં આવીને ચોંટી ગયું. પછી એ બધું જ સળવળતું, કોલાહલતું જીવતું જીવતું બની ગયું...

બંગલાની સામેનો બગીચો – જ્યાંથી એનું અસલનું ઘર થોડાંક અંતરે જ આવેલું હતું.

બગીચાની આસપાસ કાળી કાળી પાકી દીવાલ કે જે એક ઠેકાણેથી પડી ગઈ હતી. એમાં ગડકીને પોતે બગીચામાં દાખલ થતો. ચતુરનાં બાવડાં ચૂનાવાળાં થતાં કે અંદર રાહ જોઈને ઊભેલી ગુલ રેશમી સલવારથી લૂછી લેતી અને પછી રમત શરૂ થતી.

—મીની ઠેકાણી, હુતત્...સાત તાળી.. કલ્પિત રસોઈ ઘર, કલ્પિત વાસણો, કલ્પિત, વરવહુ...

ધૂળિયા શેરીનાં ધૂળિયાં છોકરાંની સાવ સામાન્ય આ રમતો, આફ્રિકાની ગંજાવર કમાણીથી ઊભી થયેલ અમીરી એ રિયાસત વચ્ચે છાનીમાની રમાતી...

ચતુર અને ગુલશન વચ્ચે ડાઘા જેવો એક શબ્દ હંમેશાં ઝળુંબ્યા કરતો : 'બડે મિયાં !' – બડે મિયાંથી એ ધ્રૂજતાં.

એક વાર મોટા ચંપાની ડાળે એણે હીંચકો બાંધ્યો હતો. બપોર વેળા હતી. ગુલશનને પવન ખાવો હતો. એણે ચતુરને કહ્યું : 'ખૂબ ચલાવ...'

ચતુરે જોરથી હીંચકો નાખ્યો.

'એમ નહીં...જો આ મોટો દુપટ્ટો સીધો થઈ જવો જોઈએ સમજ્યો ?'

ચતુરે જોર કરીને બીજો હીંચકો નાખ્યો. પણ દુપટ્ટો સીધો ન થયો.

'રહે...' હીંચકો બંધ કરીને ચતુર એની પાસે ગયો

'એકલી તો તું પડી જઈશ સમજી?'

'તો શું કરીશું?' ગુલશન બોલી.

'હું બેસી જાઉં...હીંચકો બરાબર પકડી રાખું. પછી તું બેસી જા, મારા ખોળામાં...'

'તું બહુ ભલો છે હોં બાદશા!' એ આનંદમાં આવતી ત્યારે ચતુરને બાદશા કહેતી.

ગુલશન ચતુરના ખોળામાં બેસી ગઈ.

'હજી તું પડી જઈશ ગુલ!–મારા તરફ મોં રાખીને બેસ, મારા ખભા પકડ, અને ગુલશન ચતુરના ખભા પકડીને. મો સામે. મોં રાખીને બેસી ગઈ.

હીંચકો ચાલ્યો. હવાનાં ફોરાં ચારેકોર દોડવા લાગ્યાં. ગુલના સોનેરી, સુગંધી લાંબા વાળ ચતુર ઉપર છવાઈ જતાં હતાં અને એ જોઈને એ ખિલખિલાટ હસતી હતી.

ચતુરે વાળના એ મારામાંથી બચવા માટે પોતાનું માથું ગુલશનના ખભા પર ટેકવી દીધું.

અને–એકાએક સુક્કાં પાંદડાં કોઈના વજનદાર પગ નીચે કચડાયાં અને પળવારમાં તો, ઝાડના તલક છાંયામાંથી એક કઠોર અને કરડી આકૃતિ આ બાળકો સામે આવી લાગી...એની આંખો ક્રોધમાં ધગતી હતી, એના હાથમાં ચામડાનો ચાબૂક કંપતો હતો.

'બડે મિયાં!' ગુલશને ચતુરના કાનમાં ભયથી ફૂંક મારી: 'છોડ, છોડ...બાદશા...! અગરફ...! અરૂ...'

અને ચતુર હજી પાછળ જુએ એ પહેલાં તો એની પીઠમાં, શિકાર વેળા હરણ અને રોજના બટકા ફાડી નાખનારો ચામડાનો ચાબૂક સટાસટ ચોંટવા લાગ્યો: 'સાલા સુવ્વર!'

ચતુરે ચીસ નાખી...

—બીજો ફટકો...ત્રીજો...ચોથો!...અને હીંચકાથી એના હાથ છૂટી ગયા. એ પોટલું થઈને નીચે પડ્યો...ચાબૂક વીંઝાતા રહ્યા.

ગુલશન અને ચતુરની કૂમળી ચીસોથી બગીચો આખો છલોછલ થઈ ગયો. પંખીઓ ઊડાઊડીને નાસવા લાગ્યાં.

'અશરફ !' ગુલશનની અમ્મા દોડી આવી અને મોટા પુત્રના હાથમાંથી ચાબૂક પકડી લીધો : 'આ શું કરે છે અશરફ ! આ તો નાનાં બચ્ચાં છે.'

'તમે જોયું છે?' અશરફ તાડૂકયો અને ગુલશન સામે ધસી જતો બરાડયો : 'ગુલશન ! હરામખોર છોકરી ! તું જાણુ છ ? હિન્દુઓમાં, દેવદેવીઓ ખાસ કરીને પતિ-પત્ની આ રીતે હીંચકા પર હીંચકે છે !'

'જાઓ છોકરાં, જાઓ.' અમ્માએ કહ્યું. અશરફ ધૂંવરાળ થતો એ વખતે તો જતો રહ્યો : 'હં...!'

અને છેક પૃથ્વીનું પડ તોડીને પાતાળમાં પહોંચનારો અશરફનો આ 'હં' મોટો ને મોટો થતો રહ્યો.

—વળતા જ દિવસે ગુલશન અને એની અમ્માએ બંગલા સામેનું એક ઘર સળગતું જોયું.

રસ્તાને કાંઠે ઊભેલો ચતુર અત્યારે એ બાજુ જોઈ રહ્યો હતો. જાણે હજીય એનાં નાનકડાં એવા ઘરમાંથી ધૂમાડાનાં વાદળાં ઊંચે ચડતાં હતાં. બગીચાની વરંડી પાસે ઊભેલી અશરફની કઠોર આકૃતિ સંતોષભરી આંખો આગને લપેટાતી જોઈ રહી હતી – એ આંખોના ફડપ આગળ આગ ઓલવવાં આવેલાં બધાં ટપોટપ ઘર ભેળાં થઈ ગયાં હતાં...!

—હવામાં લાંબા કરેલા લાલ કાપડના તાકાઓ જેવી આગ જવાળાઓ ચતુરનાં ખોરડાંને સાફ કરી રહી હતી : વાંસ, ખપાટયો, ઠેલ, થાંભલીઓ – કૂદી કૂદીને ચતુરની ઘરવખરી પર પડીને બધું સળગાવતાં હતાં...!

વિધવા મા રોતી રોતી ચતુરના વાંસામાં ઢીંકા અને પાટુઓ મારતી હતી : 'કમૂળ ! નખ્ખોદિયા ! પૈસાદારની દીકરી જોડયે...

એની જોડયે રમવા ગયો ?'

ચતુરે જોડા પહેર્યા અને ઝડપથી ચાલવા માંડ્યો.

'ક્યાં જા છ તું ?' સ્વર્ગમાં બેઠેલી મા હજી પણ એને રોતી-કકળતી કહેતી હતી : 'પૈસાદારની બીજી છોડી પાસે ?'

'નહીં મા, નહીં...' એ ડોક ધુણાવીને બોલ્યો. અને પછી માને ખાતરી કરાવવા એણે ખિસ્સામાંથી પેલી ચિઠ્ઠી કાઢી અને હાથ અધ્ધર કર્યો : 'આમાં તું વાંચી જો મા ! એ પણ હવે જવાની છે. ગુલશન આફ્રિકાના શહેરમાં સમાઈ ગઈ ને, બસ એમ જ આ સમાઈ જવાની છે...એ ગુલશન જેવી હોય તેથી શું ! એ કાંઈ હવે રહેવાની છે ?...બસ થોડાક દિવસની જ એ મહેમાન છે પછી તો પછી તો...'

અને એ ઝપાટાબંધ ચાલવા માંડ્યો...દુઃખદ એવા અવશેષો ઝડપથી દૂર થવા લાગ્યા...મામીના ગામનાં ઝાડવાં દેખાયાં.

ગામના સીમાડે પહોંચ્યો ત્યારે સારી પેઠે તડકો ચડી ગયો હતો.

—નદીનો કાંઠો આવ્યો. એને સહેજ ગ્લાની થઈ આવી—અહીંથી જ એ રોતો રોતો જમાતમાં ભળ્યો હતો. એ દિવસે દોડતી વેળા ઠેએ આવીને વાગેલા બધાય પથ્થરા હજી એમ ને એમ પડ્યા હતા.

થોરના થોડા ઢૂવા આવ્યા, ખાંભીઓ આવી, આંબલી આવી, પીરની સોદથ આવી.

બધાં જાણે ચતુરને પૂછતાં હતાં : 'ક્યાં ગયો'તો એલા, નાગોડિયા ?'

એ બજારમાં પ્રવેશ્યો...બજારનો ઘાટ હજીય એવો ને એવો હતો :

—ડગળાં પડેલી ભીંતો, ચીંધરાં ઝુલાવતાં નેવાં, ઝાંપા પાસેનું ખંઢેરું, ખંઢેરામાં ઊંધી પડેલી જૂનવાણી ગાડી, ગાડી નીચે કૂતા-

રાંની બખોલો, સૂતરના તાગડાથી લથબથ ગામોટીનો પીંપળો, પંખીની હગારના થથેડાવાળો પારેવાનો ચબૂતરો – બધાં જ એને જોઈ ને હસતાં હતાં: 'એલા, બાદશા આવ્યો !'

એણે ઝડપથી બજાર પૂરી કરી. એકમે આંકવા અને ખાંચા પૂરા કર્યા અને છેવટે મામીની ખડકી આવી.

એણે ખડકીની સાંકળ ખખડાવી. અંદરથી અજાણ્યો અવાજ સંભળાયો: 'કોણ છે ?—ખડકી તો ઉઘાડી જ છે.'

ચતુરે કમાડ ઠેલ્યું અને ફળીમાં દાખલ થયો.

—ઓસરીનાં પગથિયાં ઊતરીને, એક ભરાવદાર બાંધાની, નીચી એવી છતાં ઊંચી દેખાવા માટે લાંબી ચાલે ચાલતી, મોંને કેટલેય ઠેકાણેથી વળાંક આપતી યુવતી એની સામે આવી.

યુવતીની ગોળ ગોળ આંખો પાંપણોની બખોલમાં અહીંથી તહીં દોડતી હતી...પાંપણોની સિધાઈમાંથી એણે ચતુરને નોંધ્યો અને પૂછ્યું: 'ક્યાં રહેવુ ?'

—ચતુર જોઈ રહ્યો. ન બોલ્યો ન ચાલ્યો. માત્ર ટગર ટગર જોઈ રહ્યો એને પોતાનું કુતૂહલ સંતોષાતું હતું ને !

—છોકરીની આંખોની આસપાસ ધાટીથી આંજેલી મેશ, પરસેવાના કારણે માંદણું રચી ગઈ હતી...એનાં લાંબાં નેણ ખૂબ આઘે જઈ ને અટકતાં હતાં. કાનમાં વજનદાર કથીરની પોખાનીઓ થોડી થોડી વારે ઝૂલતી હતી...ટૂંકી, ગાલમાં ઘૂસી ગયેલી એની દાઢીએ ત્રાજવું ત્રોફાવેલું હતું...ગળામાં વાટા પડ્યા હતા અને ત્યાં જમા થયેલ મેલના કાળા શેરડા ઘડીક દબાઈ ને અંદર જતા તો ઘડીક વળી દેખાતા હતા...!

'કહું છું ક્યાં રહેવું ?' ચિડાયેલો એનો ચહેરો જોવા જેવો બન્યો !

'કોની વાત કરો છો ?' ચતુર આખરે બોલ્યો.

'હવે હાંઉ !' છોકરીએ મોંનો મરડકો કર્યો: 'કહુ ભાઈ,

તુ ઘર ભૂલ્યો...કોકને પૂછી જો, અહીંતો પારવતીબાઈ રહે છે.'

'હા ' ચતુરે લહેકામાં ડોક હલાવી. પારવતીબાઈ રહે છે. એ જ રહે છે. આ ખોરડું હું પહેલવહેલું જોઉં છું ? હું ઘર ભૂલ્યો એમ તમે કહો છો ? ના ના...સાંભળો...ખોરડાની વચ્ચે ઘરમાં એક થાંભલો છે, થાંભલો જરાક વાંકો છે. એની નીચે એક પથ્થર મૂક્યો છે. પથ્થરમાં એક ખાડો છે...ઘરના કરામાં એક ગોખલો છે.' ચતુર કહેવા માંડ્યો. છોકરી મોંમાં આંગળી ચૂસતી બાવા જેવી બનીને સાંભળી રહી.

'એ ગોખલામાં એક ઓરણી પડી છે, એક વાવણિયો પડ્યો છે. હવે બોલો, મેં જોયું છે કે નહી આ ઘર ?'

'તેં જોયું છે કે નહીં એતો જાણે મારી બલ્લા !' છોકરી ચિડાણી 'જા, બારો જા !'

'અરે દિવાળી !' છાશ લઈને મામી આવી ચડી : 'કોની જોડ્યે વાદે ચડી ?'

'આની હાર્યે ફઈ...' દિવાળીએ હાથ લાંબો કર્યો અને પછી આંખો કાઢી.

મામીએ ચતુરને જોયો અને સફાળી બોલી : 'અરે મૂઆ ! આ તો મારો ભાણો છે – ચતુર, બાદશા...કહુ છું છોડી આ જ ચતુર...!'

અને, ચડીને તડતી ગ થયેલું દિવાળીબાનું મોં ચૂરમાના લાડવાની જેમ ફસ કરતુ ને ફસકાઈ ગયું. અને બંધ થયેલા હોઠમાંથી હવાનો થૂંક મિશ્રિત એક ફુવારો છૂટ્યો !

'આવો બાદશા !' એ ભવાંમાંથી જોઈ રહી. જોવામાં એને ગમ્મત પડી.

બાદશા એને જોઈ રહ્યો. ગમ્મતથી એણે માથું હલાવ્યું અને પોતે બાદશા છે એવું સમર્થન કર્યું.

મામીએ ચતુરને પૂછ્યું : 'તેં આને જોઈતી કે ?'

'ના ના...પહેલવહેલી જ જોઈ, મામી !'

'આ મારા ભાઈની દીકરી છે, બાદશા!' મામીએ દિવાળી સામે જોઈ ને ઉમેર્યું : 'હજી કુંવારી છે, સમજ્યો ?'

'તમે તો ફૈઈ!' દિવાળીએ મામી સામે હોઠ કાઢ્યો : 'તમે બવવળી!' અને પછી ચતુર સામે જોઈ ને એ ખડખડાટ હસી પડી.

'લે, પાણી બાણી દે, અને ખાટલો પાથરી દે' મામીએ કહ્યું અને પછી બધાં ઓસરીમાં આવ્યાં.

દિવાળીના મોં પર ધીમે ધીમે રોષ પથરાતો જતો હતો. ફૈઈએ હજી પોતાનો સાચો પરિચય કેમ ન આપ્યો? પોતે—બાદશાને કઈ રીતે ગમશે પછી ? – એના ખભા પર ચાર ચાર મલ્લ ઊભા રહે છે, તો પોતે ક્યાં એનાથી કમ છે?

અને દિવાળીએ પાણીનો કળશો ચતુરને અંબાવ્યો અને એ મોં ધોઈ લે, ત્યાં સુધી રાહ જોઈને ઊભી રહી.

—ચતુરે મોં ધોઈ લીધું કે દિવાળીએ ખાટલાને વચ્ચેથી પકડ્યો અને ધબ્બ કરતો ઢાળી દીધો...!

'અરર છોડી!' ખાટલો પડવાનો અવાજ સાંભળીને ફૈઈ અંદરથી બહાર આવી : ભાંગ્યો કે શું ?'

ચતુર હસ્યો : ' ભાંગવાનો મામી! – આજ નહીં તો કાલ, જોજ્યો ને?'

'અરે ભાણા!' મામીને હવે દિવાળીના કૌવતનો પરિચય આપવાનું સાંભરી આવ્યું: 'તારા જેવી જ બરેતી છે આ...'

'શું કહ્યું ફૈઈ?' દિવાળીએ મામી તરફ આંખો નચાવી : 'બરેતી?'

'હા બાપુ હા...' ફૈઈ મરકીને બોલ્યાં : 'ઓછી કાંઈ બરેતી! પૂંછલ ભેંશને રોજ એકલી ઊભી કરે છે. બળ વગર કાંઈ વીશ મણની ભેંશ ઊંચી થાય કે!'

'શું મામી ભેંશ?' ચતુરે દિવાળીના મોં પર ભેંશને જોઈને પૂછ્યું : 'ભેંશ ઊભી કરે છે આ બેન?'

દિવાળીબાનું મોં આથી ફોદા ફોદા થઈ ગયું...!

મામીએ ભાણાને ઠપકો દીધો : 'તને ભાણા, અક્કલ ક્યે દિ' આવશે, હેં ?'

'આવી રહી હવે' દિવાળીએ મોં મરડ્યું.

ચતુર કંઈક ઝંખવાયો.

'કહું છું. ખબર નોય તો ન બોલીએ ભાણા !' મામીએ કહ્યું અને મામીની ટકોરથી શરમાઈ ગયેલાં દિવાળીબા ફુસ દઈ ને હસ્યાં અને ઘરમાં જતાં રહ્યાં.

મામીએ હળવેક રહીને ચતુરના કાનમાં કાંઈક કહ્યું અને ચતુર મોટેથી હસી પડ્યો : 'ઓહો ! એમ છે ?'

'તઈં કેમ છે વળી ?' ઘરમાંથી દિવાળી પણ હસી.

'લે હવે ગાંડો થયા વગર હાથ-મોં ધો.' મામીએ કહ્યું : 'હું થોડુંક દૂધ લઈ આવું.' કહીને મામી પ્રથમ ઘરમાં ગઈ : 'હું દૂધ લેવા જાઉં છું.' એણે દિવાળીને કહ્યું અને પછી ભીંત આડેથી પણ ચતુરે મામીની આંખોનો અણસારો જોયો અને એ બહાર બેઠે બેઠે હસ્યો : 'જાવ...જાવ મામી ! દૂધ લેવા જાવ !'

—મામી હસતાં હસતાં બહાર ચાલ્યાં ગયાં.

—ચતુરને હવે ખરેખર હસવું આવતું હતું—એ, દિવાળીબા બહાર નીકળે, એના બળ વિશે કંઈક વાત કરે, એવું ઇચ્છતો હતો.

ઘણી વાર થઈ. ચતુર અકળાયો : કેમ આમ બન્યું ? મામીની યોજના મુજબ વાર તો ન લાગવી જોઈએ.

અને ત્યાં તો ઘરમાંથી દિવાળીબાનો ભીંસાતો, તાકાત અજમાવતો એક ધેરો ઉંહકારો સંભળાયો.

ચતુર ઊભો થઈને બારણામાં ડોકાયો...સામેની પછીતે પડેલી એક દડબલીને ઊંચકવા માટે દિવાળી મથામણ કરતી હતી : 'ઉંહ !'

'શું છે?' ચતુરે એક પગ ઉંબરમાં મૂક્યો: 'શું કરો છો તમે?'

'જુઓને, કેટલી અગોચર પડી છે આની હેઠળ?' દિવાળીએ ધૂળ ધૂળ થયેલાં, કોઠીને વીંટળાયેલાં બાવડાં પહોળાં કર્યાં અને પછી કોઠીમાંથી મુઠ્ઠી ભરીને જુવાર દેખાડી: 'આખી ભરી છે હોં.'

'એમ કે?' ચતુરે નવાઈ દેખાડી: 'આખી ભરી છે? તો તો દિવાળીબેન....'

દિવાળીબેન આથી છટક્યાં: 'તમે તો—' અને રીંસ રીંસમાં એણે બેઉ બાવડાં કોઠીને વીંટાળ્યાં અને કુંભાર નળિયું ઉપાડે એમ નાનનડી કોઠીને ઉપાડીને બાજુ પર મૂકી દીધી—ઓછામાં ઓછી સાત આઠ મણ વજનની કોઠી...!

'અરે શાબ્બાશ!' ચતુર બોલ્યો: "શાબ્બાશ છે દિવાળીબેન!'

'હવે શાબ્બાશો જ છે!' દિવાળી લાલચોળ થઈ ગઈ: શું દિવાળીબેન!'

'હું તો તમારું આ અનોખું બળ જોઈને...

'હવે વધારે કાંઈ બોલતા નહીં.' દિવાળી રડવા જેવી થઈ ગઈ હતી. એ ગળગળા સાદે બોલી: 'તમને ભાન જ ક્યાં છે?'

'કોને ભાન નથી ડોડી?' ફઈનો સાદ સંભળાયો. ઘરમાં આવીને એણે વાક્ય પૂરું કર્યું: 'તે નો'યતો તું જ લાવી દેજેને!'

'હ્યો, તાં તો તમેય આવ્યાં!' દિવાળીએ રોષભરી આંખો ચતુર સામે માંડી અને રાવ કરી: 'એને ક્યાં કોઈ ગમે છે?'

'બોલોમાં' ચતુર બે ડગલાં એ તરફ ચાલ્યો: 'તમે તો મને ગમો છો. ખૂબ ખૂબ ગમો છો, કહેતાં હો એવી ખાતરી કરાવી દઉં.'

'બસ બાપા, બસ!' મામીએ હળવો એવો ધક્કો મારીને ભાણાને બહાર કાઢ્યો: 'તને ગમ્યું એટલે મારે નર્ચનિરાંત.'

અને ચતુર ઓસરીમાં આવ્યો કે મામીએ આવીને એના કાનમાં કહ્યું : 'તને ગમી કે નહીં ? સમ ખાઈને કેજ્યે હોં ખોટું બોલીશ તો મામી મરી જશે...!'

'હા.' ચતુર ઊંચા સાદે બોલ્યો.

'ધીરે બોલ ભાણા ! સારા કામમાં સો વિઘ્ન બજ્યા !

'ગમી...એ છોકરી આપણુને તો ખૂબ ગમી.' ચતુર બોલ્યો. મામીએ હસતાં હસતાં એનાં મોં આડે હાથ દીધો.

બપોર પછી ચતુર ખાઈપીને ચાલતો થયો ત્યારે બજારમાં મામી વળાવવા આવાં અને એકાંતમાં કહ્યું : 'એને લૂગડાં લેવા પડશે સમજ્યો ? સો રૂપિયા મોકલ જે...'

'ભલે...ભલે' ચતુરે કહ્યું : 'મોકલીશ સો રૂપિયા, એમાં શું ?

'બચ્ચારો ભોળુડિયો !' ચતુર ગયો કે મામીએ નિરાંત કરી : જીય એવો ને એવો જ છે – જરાય સુધર્યો નથી – હાશ !'

૧૧

સમજણું કોઈ બાળક પોતાને મનગમતું રમકડું ખરીદી આવ્યું હોય અને પછી મનગમતાં સ્થળે એને ગોઠવીને નીચેથી, ઉપરથી, આજુબાજુમાંથી જે ચેષ્ટાઓ વડે જુએ – એ જ રીતે ચતુર પોતાને લાધેલાં એક નવલાં કુતૂહલને રમાડ્યા કરતો હતો. એના પોતાનામાં સહનતા અને મૃદુતાના જે અંશો હતા, એ બધા જ આ કુતૂહલથી પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ઊઠ્યા હતા.

દિવાળી એને મન એક મનોરંજન હતું.. અને દરેક પળે એને તાજી કરીને એ આનંદ માણી રહ્યો હતો!

ઘણી વાર મનમાં એ ઉભરાઈને ઢોળાવા લાગતું ત્યારે, એ બીજાને એની મઝા મણાવવા તૈયાર બનતો: 'મેં એક છોકરી: જોઈ, સાંભળો તો ખરા, પૂરી વાત સાંભળ્યા પહેલાં હસવા કાં માંડ્યા? હું તમને બરાબર નિશાની આપું. પછી તમારે હસવા સિવાય કશું જ પૂછવાનું

જ ન રહે.' અને એણે દિવાળી માટે એક આબેહૂબ ઉપમા શોધી કાઢી : 'સરફૂટણી !' એ હસીહસીને લોથ થઈ જતો અને આગળ બોલતો : 'મુસલમાનો તાજિયાં વખતે લોકોને હસાવવા માટે એક રમકડું બનાવે છે – દોરી ખેંચતાં – આંખો, કાન, મોઢું, હાથ, પગ – બધું જ બધી દિશામાં.'

અને આ પછી એ નિખાલસપણે કબૂલાત કરવાનો હતો : 'તમે માનશો ? હું સો રૂપિયા મોકલવાનો છું એને માટે ! સો રૂપિયામાં કેવો આનંદ ! નવાં કપડામાં એને જોવાની મઝા...અરે થાક ઊતરી જાય, થાક !'

પણ ચતુરની આ સ્વગતની વાતો ત્રણ ગામને સીમાડે સાંભળે કોણ ? અને કોઈ સાંભળનારાળું નહોતું એટલે એ વધારે પ્રસન્ન, વધારે ભર્યો ભર્યો રહેતો અને પ્રસન્ન એ સભરતાથી પોતે ઝલક્યા કરતો એનો મલકાટ જ્યાં ને ત્યાં જળ્યા કરતો...વાડી અને વગડો એની આ પ્રસન્નતાને મોટપથી ઝીલતાં હતાં પરંતુ ગામમાં ? ગામમાં એટલે કે ઘેરે...ગુલાબને ઘેરે ?

હમણાં હમણાં એને ગામમાં આવવાનું લાગટ બનતું...ગામ એટલે ઘર અને ઘર એટલે ગુલાબ...ગુલાબ એને હસતો જુએ એટલે પછી બસ...!

ફળીમાં આવતો ત્યારે એને હોઠે ખુલ્લાસો ઝૂલવા લાગતો : બેન ! તમે આમ શું કામે કરો છો ? મેં તમારું બગાડ્યું છે શું ?' પણ એ બોલી ન શકતો...

એ જ એની નબળાઈ હતી – હું કુરુક્ષેત્રના કાર્યની પેઠે, ઝપાઝપીના સમયે, એ સાવ નિષ્ક્રીય બની જતો, ખાલી ખાલી બની જતો...!

ગુલાબના તોબરા જેવા ચહેરાની કડવાશથી બચવા મોટે ભાગે એ ફળીમાં ઊભો રહેતો. ઓસરીની પાળે આવવાનું બનતું તો, કાં પીઠ ફેરીને કાં—બાજુમાં ફરીને એ ઊભો રહેતો અને લેવા

દેવાની ચીજો માટે કંચનબેન જ લે, દે. એ માટે એને જ સંબોધતો.
'કાકી, ફલાણું આપો તો!'

પણ કોણ જાણે ક્યાંયથી ફૂટી નીકળીને 'લાવો બા, હું જ આપી આવું' કહેતીને ગુલાબ છલાંગો ભરતી એની સામે આવીને ઊભી રહેતી.

અને ખૂબીની વાત તો એ હતી કે ગુલાબ જ્યારે આસ-પાસમાં ફરકતી કે એ પાછો ભાનબાન ભૂલીને પ્રસન્ન થઈ ઊઠતો અને એ જ વેળા ગુલાબ એને આપવાની ચીજ પછાડતી, કાંતો હડસેલતી અને પાછી વળવાને બદલે કેડચે હાથ દઈને ઊભી રહેતી અને જોરથી કહેતી: 'લે, આ મૂક્યું તો ખરું.'

'હે ભગવાન!' એ નિઃશ્વાસ મૂકતો: 'આ જોગમાયા... કહું છું મને કેટલાક દિ' ટકવા દેશે? મારી કઠણાઈનો તો પ્રભુ! કે દરેક વખતે બસ એ જ મને ભેટે છે – જાણે એની રીંસ અને અણગમાના રોપનો હું પાણી પાયેલો ક્યારો!'

એકધારા ત્રણ દિવસ, દાડિયાનું ભાત લેવા, પોતા માટે લોટ લેવા ગામમાં આવ્યો અને ત્રણેય દિવસ એ ગુલાબની રીંસથી ધવાઈ ધવાઈને અધમૂઓ થઈ ગયો...!

વળતે દિવસે એણે નક્કી કર્યું – બસ ગામમાં જ ન જવું.

એક દિવસ એણે લોટ વિના ચલાવ્યું. બીજા દિવસે એણે વાડીનાં ફળો ખાધાં...

—ત્રીજા દિવસે એ બાજુની વાડીવાળા પાસે લોટ લેવા ઊપડ્યો. અને ઝાંપલી ઉઘાડીને એ જેવો બહાર નીકળ્યો કે એણે ગુલાબને હાથમાં થેલી લઈને આવતી દીઠી ..!

'આ કાંઈ જેવો તેવો ગજબ ન કહેવાય!' એ અકળાઈને બોલ્યો: 'આમાં હવે કાંક સમજણ પડે તો પાડ પ્રભુનો!'

તું ટોચાણો નહીંને ગામમાં?– મારે ધક્કો થયો?' ગુલાબે થેલી એના તરફ હીંચોળી: 'લઈ લે આ લોટ!'

એણે દયામણી આંખો વડે ગુલાબ સામે જોયું અને ધીમેથી બોલ્યો : 'ત્યાં જ મૂકી દો, બેન !'

ગુલાબે એના સામે આંખો કાઢી : 'એટલે ?'

'કહું છું – હું લઈ લેશ, બીજું કાંઈ નૈ બેન !'

'તારે અડકવું પણ નથી, એમ ?' ગુલાબે થેલીવાળો હાથ લાંબો કરી રાખ્યો : 'તું શું ધાર છ એલા ?'

'કશુ નહીં' નીચે, જમીન પર આંખો રાખીને એ બોલ્યો : 'તમે— અને પાછો એ ચૂપ થઈ ગયો.

'હા હા બોલને પણ ..તમે તમે શું કર છ ?'

'હવે એ એકાએક એકત્રિત થઈ ગયો. પળભર માટે એણે આંખોને ગુલાબ સાથે સ્થિર કરી અને નક્કર અવાજે બોલ્યો : 'તમે શું ધાર્યું છે બેન ?'

'આ થેલી લઈ લે અને ચાલ તારી ઝૂંપડીએ, ખાલી કરી આપ એટલે હું જાઉં, સમજ્યો ?'

ચતુર ઝૂંપડીએ આવ્યો. બારણામાં ઝડપથી એણે લોટની માટલી મૂકી અને પછી બોલ્યો : 'નાખી દો આમાં...'

'હું નાખી દઉં ?'

ચતુરે થેલી લીધી અને માટલીમાં ઠાલવીને તરત પાછી આપી : લ્યો બેન !

—ગુલાબે થેલીને જોરથી ઝાપટી અને ચતુરની આખી ઝૂંપડી લોટની ધોળાશથી ભરાઈ ગઈ.

ચતુરને આમાંથી જલદી છટકી જવા માટે તક મળી : 'બળ ઉડાડ્યું બેન !' કહીને એ ઝડપથી બહાર નીકળ્યો. મશીનની ઓરડી પાસેથી કોદાળી લીધી અને લાંબાં ડગલાં ભરતો એ રજકામાં પહોંચી ગયો. કામ હતું કે નહોતું – કોદાળીના આડાઅવળા ટચકા કરીને એકધારો કામ કરવા લાગ્યો.

તું હવે ફાટવા માંડ્યો છે, હાં.' એની બાજુમાંથી જ

અવાજ આવ્યો.

એણે ચોંકીને બાજુમાં જોયું...ગુલાબ બોલતી હતી: 'તેં સાંભળ્યું નહિ? – આંબાનાં પાન તોડી દે...'

ચતુરે બાંયો ચડાવી અને હાથ ખંખેર્યા – કોદાળીને પગને ટેકે ગોઠવી, બેઉ હાથ કેડ્ય પર મૂક્યા અને બને તેટલી અદબ જાળવીને એણે પ્રથમ ગુલાબ સામે અને પછી આંબા સામે જોયું...

'તું..' ગુલાબે ખાલી થેલીને વળ ચડાવ્યો: 'હમણાં ક્યાં જઈ આવ્યો?'

બોલતાં પહેલાં એ સભાન હસ્યો: 'તમારાં માસીને ઘેર' અને પછી નીચે મોંએ એ વાત કરવા માંડ્યો: 'બહુ ભલાં છે તમારાં માસી. મને એણે બહુ સાચવ્યો.'

'એમ કે?' ગુલાબ બોલી. ચતુરે એની સામે જોયું. ગુલાબનો ચહેરો રોષ વગરનો હતો!

ચતુર બોલ્યા ચાલ્યા વગર ફરી વાર એ ચહેરાને જોયો – એ પ્રસન્ન થઈ ગયો!

—ગુલાબ આંસુ મોં રાખીને હસતી હતી...!

'અસ્સલ તમારી બા જેવાં' ચતુર નિર્ભય અવાજે બોલ્યો: 'વાન..બોલી...વિવેક...શાંતિ...બધું...બધું...'

'અને ત્યાંથી ક્યાં ગયો?' ગુલાબ ચોકખા અવાજે બોલી.

ચતુરે નિખાલસતાથી કહ્યું: 'મારા મામીને ત્યાં.'

'તારે વળી મામી છે?' ગુલાબ સાવ બદલાઈ ગઈ હતી.

ચતુરને વાત કરવામાં મઝા આવી: 'અરે ભગવાન...' એણે બેઉ હાથ જમીન તરફ ઢાળ્યા અને પછી હસ્યો: ' 'મારે મામીય ન હોય?'

'તો તો તારે ઘર પણ હશે...?' ગુલાબે જમણા પગનો અંગૂઠો ભીની જમીનમાં ખૂતાડ્યો. ત્યાં એક ગોળ ખાડો પડ્યો. ગુલાબ એમાં જોઈ રહી.

'તમને આંબાના પાન તોડી દઉં.' એ બોલ્યો. ગુલાબે ચોંકીને એની સામે જોયું...ગુલાબને પ્રતીતિ થઈ કે એ એકાએક સમાન થઈ ગયો છે.

'લીલાં જોવે છે ના?' કહીને આંબા પાસે પહોંચ્યો અને પાન તોડવા માંડ્યો.

'રહેવા દે' ગુલાબે એના સામે હાથ હલાવ્યો: 'પાન હવે નથી જોતાં.'

'તો શું જોવે છે, બેન?'

'કેળનાં પાન – ચાલ કાપી દે.'

'હાલો બાવા!' ચતુર કેળ્ય તરફ ગયો: 'હવે તો નહી ભૂલોને...? આપણી કેળ્યના પાન બહુ સારાં છે. લાંબાં, લીલાં... મોટાં, મોટાં કાપું કે નાના?'

'તારે ઘર છે?' ગુલાબ ફરી વાર બોલી.

—ચતુરના મોં પર ધુમાડા છવાઈ ગયા. ઘણી વારે એણે માથું ધુણાવ્યું.

'તો તું ઘર બાંધવાનો કે નહિ?'

વાંસનો કોંટો ઊછળીને ધરતીને પણ છક્ક કરી નાખે એવો ઉમળકો ચતુરના હોઠ લગી પૂરપાટ દોડી આવ્યો.

'ગુલાબ!' જો એણે બોલવાનું ચાલુ કર્યું હોત અને ખરેખર એ નિર્ભય રીતે બોલી શકતો હોત તો એ, સામે ઊભેલી યુવતીને ઊછળતી છાતીએ કહેત: 'ગુલાબ! મારે ઘર કરવાની ઇચ્છા છે...કદાચ એ જ ઇચ્છા છે. મારું ઘર! મારું ઘર કેવું હોય કહું? જમનાનો કિનારો તેં જોયો છે? ગંગાનો? તો પછી કાશી તો તેં ક્યાંથી જોયું હોય? મેં બધું જોયું છે, ગુલાબ!'

—બરાબર નજર રાખીને જોયું છે – જ્યાં વૃક્ષો હંમેશાં પોતાનો સ્થિર પડછાયો જોઈ શકે એવો શાંત અને જીવંત પાણીવાળો કિનારો...બહું ઊંચે નહીં અને બહુ નીચે નહીં – ત્યાં મારું ઘર

હોય...મંદિર...નાના...મંદિર જેવું ઘર નહીં...મંદિરમાં તો સવાર-સાંજ કોલાહલ...મોટો કોલાહલ મચે...ઝાલર અને નગારાં ધર્મને નામે કેવો દેકારો મચાવે! મારે તો મારું મંદિર જોઈયે ન સરખા-વાય...ત્યાં તો બધુંય શાંત...શાંત અને પાછું રૂપાળું, મોહક. હવાનેય ત્યાંથી બીજે જવાનું મન ન થાય...એ ઘરમાં પરી જેવી એક સ્ત્રી હોય...પરી એટલે ગમે તે પરી નહીં...ગુલ...ગુલશન જેવી પરી...બધાં એને જોવા ઉમટે અને પછી મારાં સદ્‌નસીબ માટે ઈર્ષ્યા કર્યા કરે...કદાચ માન કે ગુલશન હવે નથી...તો...તો...એને બદલે તું જરૂર ચાલે, ગુલાબ!'

'ના ના...' ચતુર ઘણી વારે પ્રગટ રીતે બોલ્યો અને એ 'ના'ને વધારે સ્પષ્ટ કરવા એણે માથું ધુણાવ્યું: 'મીરે મજૂર માણસને વળી ઘર શું અને વાત શું બેન!' અને પછી એણે આઘે આઘે પડેલી ક્ષિતિજોને તાકી. એનો અવાજ ધેરો અને વ્યથિત બની ગયો: 'આજ અહીં, તો કાલ વળી ક્યાંય...'

અને પછી ચતુરે ફડાક દઈને કેળના પાનને ગાભામાંથી ખેંચી કાઢ્યું. કેળના થંભામાંથી પાણીની ધાર થઈ.

'રહેવા દે...' ગુલાબે વળી હાથ હલાવ્યો: 'પાન નથી જોતાં.'

ચતુરની નજર ગુલાબના ચહેરા પર મંડાણી – ઝગમગાટ કરતો ગ્લોબ એક જ ઝટકે ખલાસ થઈ જાય અને ફિક્કો, સ્થિર ધુમાડો ફેલાઈ જાય એવું મોં ગુલાબનું હતું...!

'શું છે બેન?' સ્વાભાવિક લાગણીથી ચતુરે પૂછ્યું.

'તમારે, આદમીઓને—' એ થોડીક થોથવાણી, ક્યાંકથી થોડી ખેંચાણી, મુક્ત થવાનો એણે એક જોરાવર પ્રયાસ કર્યો અને પછી બોલી: 'ખૂબ સગવડતા, ચતુર...!' અવાજમાં વ્યથા ભરાઈ જતાં બરડપણું ઓગળી ગયું: 'ધારો તો, અને માત્ર નો જ, તમે લોકો ઘર વસાવી કે બાંધી શકો – વસેલાં કે બાંધેલાં ઘરમાં પુરાવાનું તો અમારે જ કપાળે – તમે સદા છુટ્ટા ને છુટ્ટા!' અને ગુલાબના

કોરા કડકડતા અવાજમાં ઝાકળની ભીનાશ ફેલાઈ ગઈ.

ચતુરે બુદ્ધિપૂર્વક એની સામે જોયું. અને કશા જ આવેશ વગર, છતાં પ્રતીતિકર ભાવમાં એ બોલ્યો : 'એવી વાત ના કરો ...ઘર વિનાનાને જે ઘર મળતું નથી, બાકી જેને ઘર છે, એને તો ઘર મળી જ રહે છે' અને પછી પોતે પણ વ્યથિત થઈ ગયો : 'કિસ્મતના ખેલ છે બધા !'

'કિસ્મત ?' ગુલાબ અધીર અવાજે બોલી : 'કોનું કિસ્મત, ચતુર ?'

ચતુર વિવેકથી બોલ્યો : 'તમારું કિસ્મત...બેન ! તમારા કિસ્મતનું ઘર શું મોળું છે ?' એણે કેળના પાનનું ટીપણું વાળ્યું : 'અહીંનું ઘર અને હવે પછી મળનારું જયંતિભાઈનું ઘર...'

'બસ હવે' ગુલાબનો આ ટૂંકો શબ્દ હવામાં ઊછળ્યો, ઊંચે ગયો – ચતુરને લાગ્યું – એ ત્યાં જઈને ધડાકા સાથે ફાટ્યો છે અને એનો સળગતો ભંગાર ગુલાબ ઉપર પડ્યો છે – ગુલાબ કદાચ હમણાં જ ચીસ પાડશે.

એ સાવધાન થઈ ગયો : 'કાંઈ નૈ બેન...હું પણ કેવો છું !' અને કોદાળી લઈને એણે ખભે મૂકી. એક પગલું જવા માટે માંડ્યું અને બોલ્યો : 'મને માફ કરો બેન ! વિના કારણ હું મૂરખો છું... મને પહેલેથી જ ભાન...'

માફ ?' ગુલાબ એની સામે ટટ્ટાર થઈ : 'માફ શાની કરું ? તું છેવટે કહેવા શું માગે છે ?'

'ખોટું ન લગાડો બેન !' એણે કોદાળી ખભેથી ઉતારી અને ટેકે ઊભો રહેતાં, કરુણ મિશ્રિત હસીને બોલ્યો : 'હું તો એમ કહું છું બેન, કે જયંતિભાઈનું ઘર સુખી ઘર છે. શહેરમાં આબરૂ પણ એટલી.' એ યાદ કરી કરીને, ફાંસીનો હુકમ ટાળવા મથતા કોઈ ધારાશાસ્ત્રી જેટલી મહેનત લઈને બોલવા લાગ્યો : 'શું કહું તમને ? તમે ખરેખર ભાગ્યશાળી છો. એવું ઘર ન મળે...એટલે

પૈસો...એટલી સમૃદ્ધિ – એટલી આબરુ એટલું ભણતર.'

ગુલાબની આંખો વિકૃત બની ગઈ. દાંત-દાઢો સહિતના બધા દાંત એકી સાથે દબાયા અને દબાણના આઘાતોથી એના ગોળ અને એકધારા ગાલ વેરવિખેર થઈ ગયા. એ બે ડગલાં ધરતીને ચગદી નાખે એવાં બે ડગલાં આગળ વધી 'તારી પાસે બાકસ છે?'

ચતુરે ફાટી જતી આંખે એ છોકરીને જોઈ – જાણે એને કોઈએ કેરોસીન છાંટીને સળગાવી હતી – કાનની ટશરોમાંથી આગની જ્વાળાઓ ચોક્ખી લહેરાતી હતી.

'તમે બેન!' ચતુર ગભરાઈ ને બે ડગલાં પાછળ હટયો.

'બાકસ હોય તો લઈને જા...' ધ્રૂજતો, કંપતો ગુલાબનો હાથ વેણીનગરની દિશામાં લાંબો થયો : 'જા...અને જયંતિના ઘરમાં, જયંતિ બેઠો હોય ત્યારે બારણાં બંધ કરીને દીવાસળી મૂકી દે!'

'રામ...રામ!' ચતુરે કાન આડે હાથ દીધા...તમને બીજું કાંઈ નથી બેન! તડકો લાગ્યો છે...મારા સમ...! આ તડકાનો પ્રતાપ છે અને એ બાઘાની જેમ ઝૂંપડી તરફ વળ્યો : 'ચાલો ચાલો...મારી ઝૂંપડીમાં બેસો. હું પાણી લાવી દઉં. થોડું માથા પર થપથપાવો, થોડુંક પીઓ...પછી ફાળિયું પલાળી દઉં!'

ગુલાબ ખડખડાટ હસી પડી.

—ચતુર સ્તબ્ધ બની ગયો...!

—આવું કાંઈ બને ખરું? આગ ઓલવાય અને એની રાખમાંથી આસોપાલવનું ઝાડ ઊગે, તરત મોટું થાય – શાખા અને પાનથી લચી પડે...!

ગુલાબ હજી પણ હસતી હતી – ચતુરે હજી પળ પહેલાં જ જોયું હતું કે એના પરથી આખીય માલગાડી હુશ હુશ કરતી હમણાં જ પસાર થઈ હતી અને એ પાટા પરથી કપડાં ખંખેરીને ઊભી થઈ હતી...!

'તારી ઝૂંપડીમાં તેં છાપો ચોડી છે કાં!' એ હસતી હસતી બોલી: 'કહું છું ચતુર, તું વળી એમાં કેટલુંક સમજે! તને એમાં ગમ પડે? એ ચિત્રોમાં? એ રંગોમાં?'

'તમે પણ ક્યાંનાં ક્યાં પહોંચ્યાં?' ચતુર ગુલાબને શાંત, ચમકતાં પાણી જેવી મોભાદાર જોઈને બોલ્યો: 'ન સમજતો હોય તો લાવત શું કામ?'

'રાખ સમજે છે તું? એ બંગલાઓ, એ બગીચાઓ, એ સ્ત્રી અને એ છોકરી—તેં શું સાત ભવેય જોયું હોય? તું ઢોંગી છો. પૂરેપૂરો ઢોંગી!'

ચતુર સભાન બન્યો કે એનું પેલું વિશિષ્ટ પ્રકારનું કેન્દ્ર વળી સક્રિય બન્યું.

ગુલાબને ખાતરી થઈ કે આ માણસમાં કાયમ વસતી સમજણ અને ચાતુરી બહાર નીકળીને પોતાને જોઈ રહ્યાં છે...ચતુરની નિશ્ચલ આંખો વળી પાછી એને ગભરાવી રહી.

એ ગભરામણ ખંખેરવા હસી: 'હુ શુ ખોટું કહું છું? તેં શું એ બધું જોયું હોય?'

'મેં જે જોયું છે' ચતુરના અવાજમાં રણકો ઊઠ્યો: 'એ ઘણું બધું છે...કદાચ બીજા ન જુએ એટલું બધું, પણ જવા દો બેન!—એનો કશો અર્થ નથી. ચિત્રોની વાત કરું તો...એ બધા મને મારાં બનાવેલાં ચિત્રો જેટલાં વહાલાં છે' અને અહીં એણે કોદાળી ખભે મૂકી: 'તમે ઝૂંપડીમાં જઈને બેસો...'

'એ છાપો કાંઈ સારી નથી' ગુલાબ હસી: 'પેલા સુખી પૈસાદાર, ભાગ્યશાળી જયંતિલાલ કહેતા હતા કે, એ તો કચરો છે!

'તો પત્યું' એ કંટાળીને બોલ્યો: 'તમે કહો એમ...કરું...

'શું કરીશ તું?'

'બીજું શું? તમારી ઇચ્છા હોય તો ફાડીને કાઢી નાખું'

'અને બાળી નહીં નાખે?'

'બાળવી શું લેવા? ઝીણા ઝીણા કટકા કરી નાખું.'

'કયો કટકા...!' ગુલાબ છણકી.

'જયંતિલાલ બાળવાનું કહેતા હોય તો—' ચતુર બોલ્યો.

'જયંતિલાલ જયંતિલાલ શું કરે છે?' ગુલાબ વળી પાછી ઝંઝાવાતમાં આવી પડી. એની આંખો વિકૃત અને ચહેરો ફિક્કો થઈ ગયો. છાતીમાં શ્વાસ પછડાવા લાગ્યો. અવાજ ગડથોલાં ખાવા લાગ્યો!

—ડૂબતો માણસ પાણીની સપાટી પર ફંગોળાઈને આવતાં, જે અસ્પષ્ટ ચીસ નાખે એવી ગુલાબે ચીસ નાખી: 'ચતુર... ચતુર...એ મોટો બબૂચક છે...એ અક્કલ છે!'

ચતુર ચોંકી ગયો.

ગુલાબ એની ઓઢણીમાં મોં છુપાવીને સીસકવા લાગી...ચતુર એને અપલક જોઈ રહ્યો – અગોચર ખૂણો પ્રસન્ન થઈ ઊઠયો:

'મૂરખ!' એ બબડયો અને પછી ઔપચારિક રીતે એ ગુલાબ નજીક ગયો: 'તમને શું થયું છે બેન!'

'એ મને ગૂંગળાવી રહ્યો છે.' કોઈ ધૂણતી સ્ત્રી જેમ એ બોલી: 'મારે એનાથી બચવું છે.' અને એ રડી પડી

'તો શું થઈ ગયું!' ચતુરે હૈયાળી આપી: 'બીજો...'

'બીજા વાળીના!' ગુલાબે આંખો લૂછીને ચતુર સામે માંડી: 'બીજો થાય એમ નથી...અમારાં કુટુંબમાં વાંધા પડે – બાપ એવું ન બનવા દે!'

હસવું ખાળીને ચતુર બોલ્યો: 'પણ હું એમાં શું કરું, બેન!'

ગુલાબ આખી કંપવા લાગી: 'બેન વાળીના!'

'મારે ક્યાંય છોકરીઓ સાથે લેણું નથી. મને એની ખબર છે. જમાતના મહંતે મને કહ્યું છે કે તારા નસીબમાં ઓરત જ નથી. મારું કપાળ જ એવું છે...કદાચ આ કપાળમાં...' એ

ઉશ્કેરાયો : 'મામીને ત્યાં ગયો, પણ ત્યાંય બટકું ધાન ખાધા વગર નાઠો...બસ, કોઈ પણ છોકરી મળે, આવું જ થાય છે. નાનપણમાં આ કારણે જ માર ખાધો...ઘર સળગી ગયું. મા મરી ગઈ... બસ છે હવે' એણે માથું ધુણાવ્યું : 'હવે બસ છે...મારે કશું નથી જોતું...કશું નહીં...નાના. કશું નહીં.'

'તું બાયલો છો!'

'મેં તમારું શું બગાડ્યું તે આવું બોલો છો?'

'જો તું મર્દ હો' ગુલાબે આંખો લૂછી નાખી. એના મોં પર નિશ્ચયનું રસાયણ ઉભરાઈને ઢોળાવા લાગ્યું : 'જો, મરદ હો... મને ઉપાડી જા. ચાલ, ઉપાડી જા. તું મને ગમે છે. ભગવાનન સમ...તું મને ગમ્યો છે..!'

'તમે તો' ચતુરનું માનસતંત્ર ઝણઝણી ઊઠ્યું. એ હોઠ દાબીને પળભર ગુલાબના મોં સામે જોઈ રહ્યો...એની આંખોમાં ક્ષણાર્ધને મળે શ્વેતોજ્જ્વળ પ્રકાશનો એક ચમકારો આવી ગયો. ચતુર એને સ્થિર કરે એ પહેલાં જ એને એ બેભાન કરી ગયો. એ બોલી ગયો : 'તમે તો દેવી છો, દેવી છો ગુલાબ! હું સાચું જ બોલું છું.'

'એ દેવી તારા ઉપર પ્રસન્ન છે...એને તારાં અંતરનાં આસન પર' અને ગુલાબ ઓગળી પીગળીને એને જોઈ રહી.

'ના ના...!' ચતુરના માથામાં હતાં એટલાં બધાં જ ચક્રો એકી સાથે બંધ પડી ગયાં – એને ચાલુ કરવા ગોળ ઝટકો મારતો હોય એમ માથું ધુણાવીને ભીંસાતા સાદે બોલ્યો : 'મારું એ ગજું નહીં...'

'ચતુર!' ગુલાબ ચતુર સુધી ખસી એનો ગરમ જોશ સાદ ચતુરના કાન પાસે અથડાવા લાગ્યો.

અને ચતુર ઓચિંતાનો ત્યાંથી – 'એ...એ...ક્યારનો ખાય છે' કહીને વાડીમાં ઘૂસેલા આખલા તરફ દોડ્યો...આખલાને

મારતો મારતો એ વાડી બહાર નીકળી ગયો.

ગુલાબ ઘર તરફ વળી.

—આખલાને તગડીને પાછા આવેલા ચતુરને – એની સમજણે, એની ઇચ્છાઓ અને આશાઓએ ધોઈને ચોકખો કર્યો ત્યારે એ પસ્તાયો.

એના હાથમાં આવેલું વરદાન જાણે જમીન પર પડ્યું અને પડતાંની સાથે જ એ પાણી થઈને ઊડી ગયું...!

એ ઝાંપલી તરફ ધસ્યો...મોટી છલાંગો મારી અને નેળનો કાંઠો ચડ્યો : 'ગુલાબ !' પછી એણે બેઉ હાથ પહોળા કર્યા અને ગુલાબ ગઈ હતી એ દિશામાં ફરકાવ્યા : 'પાછી વળ ગુલાબ ! હું કબૂલ છું...મેં ના પાડી એ તો મારો દંભ હતો પાછી આવ...!'

પણ બે ખેતરવા પહોંચી ગયેલી ગુલાબને કાને આ ગભરાતો, ભીંસાતો સાવ ઢંગધડા વગરનો સાદ પહોંચી શકે ખરો કદિ ?

૧૨

પાનનું ઈંડું હથેળીમાંથી દડદડીને જમીન પર પડ્યું હતું. પડીને ફૂટી ગયું હતું...!

ચતુરે આ સમજણને સ્વીકારી લીધી હતી – ફૂટેલાં ઈંડાના ઢોળાયેલાં પ્રવાહીને અને તૂટેલાં કોચલાંને જોઈ જોઈને જીવ બાળવાનો શો અર્થ?

સાંજે એ ઘેર આવ્યો અને ભારે સલ જેવી ગાંસડી જમીન પર પછાડતો હોય એમ એ શામજીભાઈ પાસે જઈને બોલ્યો: 'મારે જુદા થવું છે.'

કોઈ પંખી ઓચિંતાનું આવીને ચાંચ મારીને જતું રહે એમ શામજીભાઈ ચતુરને જોઈ રહ્યા.

ચતુર એટલું બોલીને બળદો બાંધવા જતો રહ્યો.

'માળો ગાંડિયો!' શામજીભાઈ એની પીઠને તાકીને હસ્યા.

—ચતુરના શબ્દો મોડે મોડે એની સમજણવાળા હિસ્સામાં પહોંચ્યા અને

એ ગંભીર બન્યા : 'શું કીધું એણે ? છુટ્ટા થવું છે ? હા, એ એમ જ બોલ્યો...' અને એને થોડી ખાલી ચડી ગઈ, થોડા વિચારો આવી ગયા, થોડી મૂંઝવણ પણ થઈ આવી.

થોડી વાર પછી એ હસ્યા : 'થયો છુટ્ટો ને ખાધાં...માળો ગાંડિયો ! હુ તને છુટ્ટો કરું ? કેવી વાત !' અને એ ઊભા થયા. દાઉંયાં લખવાનો ચોપડો લીધો અને રોજના રાબેતા મુજબ એ ખર્ચ લખવા બેસી ગયા.

ચતુર વાડામાં જઈને નીરણ કાપતો હતો...છુટ્ટા થવું છે એવું કહી આવ્યા પછી ધબ ધબ ચાલતાં કોઈ મશીનનું ફાઉન્ડેશન વીંખાય જાય અને એક એક ભાગ – ગતિશીલ ભાગ – જુદો જુદો થઈ જાય એવું એને લાગવા માંડ્યું હતું. પોતે બોલેલા શબ્દો જ જાણે પોતાના યંત્રના બોલ નટ હતાં, અને એ તો જાણી જોઈને ખોઈ નાખ્યાં હતાં...!

'મારું થવા શું બેઠું છે ?' નીરણ કાપવાનો ખરપો એણે હવામાં તોળી રાખ્યો. અંદરથી કોક હસ્યું : 'છુટ્ટા થવું છે ભાઈને એટલે કે નાસી જવું છે. અહીં જનાબ રહી શકે તેમ નથી – અહીં એક રૂપાળી છોકરી છે – રૂપાળી બોલકણી અને પાછી ચતુર...'

અણીના સમયે કામ આપે એવાં, વિમાનનાં વધારાના યંત્રો જેવાં યંત્રો ચાલુ થઈ ગયાં – સમજ અને અણસમજનાં દાંતાવાળાં ચક્રો અવળાંસવળાં ફરવા માંડ્યાં – ચતુરની અંદરથી બે અવાજો ગાજવા માંડ્યા.

પેલો અવાજ બોલતો હતો : 'આ ભાઈ આમ તો કાશીએ કરવત મુકાવવા સુધી તૈયાર છે હોં કે...'

બીજાએ એની ઠઠ્ઠા ઉડાવી : 'એની ચાલાકી તો જુઓ, એ જ છોકરી એને ગમતી નથી...!'

'હા' પેલો અવાજ હસીને બોલ્યો : 'આ બહુ જ પવિત્ર આદમી છે, સતવાદી પણ ખરા. એને સ્પર્શ કરવામાં પણ પાપ સમજે છે.

અરે, કોઈ સાંભળો છો ? આ ચતુરભાઈ—'

બીજા અવાજે બાવડાં કાઢ્યાં અને ચતુરનો કાંઠલો પકડ્યો, પછી એની છાતી પરથી પેરણને હટાવ્યું અને ત્યાં ઢમ દઈને ઢીંકો માર્યો : 'ચતુરભાઈ, ખાવ તમારી માના સમ ! તમે આવી સ્ત્રી માટે સપનાં સેવો છો કે નહીં ? બોલો, પેલી છાપો લાવ્યા એ શું કામે ? અહીં એ છોકરીનો ગાળો ખાવા છતાં સાથી રહ્યા, શું કામે ?' અને પછી ચતુરની બોડચમાં એણે એક લાફો ચોઢી દીધો : 'સાલ્લા હરામીચ ! ધૂર્ત વિદ્યા કરછ ? આવી સ્ત્રી ન મળે ત્યાં લગી ન પરણવું, ત્યાં લગી ઘર ન બાંધવું – આવો ડંફાશો મનમાં સંઘરીને નથી બેઠો ?' ચૂંથાયેલા ઘેટાં જેમ ચતુર હાંફવા લાગ્યો.

પરસેવાથી તરબોળ મોં એણે બાંયોથી લૂછ્યું અને શાંતિનો ગેરલાભ ઉઠાવતા આ વિચારોને હાંકી કાઢવા, એ જોર જોરથી ખરપો ચલાવવા માંડ્યો...ધબ્બ ! ધબ્બ ! ધબ્બ !

શામજીભાઈની ગાણિતિક કુશળતા ગઈ સાલ અને ચાલુ સાલના ખેતીખર્ચની તુલના કરતી હતી...

ગઈ સાલ આ જ સમયે પાળો બાંધવાનાં દોઢસો દાડિયાં ભાવ રૂા. પાંચ...સવારે કુણુશિયા. બપોરે રોટલા અને રોંઢે નાસ્તાની રકમ. માણસ દીઠ રૂપિયા સાત...

આ સાલે એ જ કામ. દાડિયાં ફક્ત પચ્ચાસ-સો દાડિયાનો સીધો લાભ – રૂપિયા સાતસોનો ચોકખો નફો...!

'માળો ગાંડો' ચોપડાના પાના વચ્ચે તર્જની રાખીને એ હસ્યા : 'તુંને છૂટો કરું ? બોલ મા, બોલ...છાનોમાનો કામે ચડી જા...' અને એ ચતુર ઉપર વારી જતાં બોલ્યા : 'જોઈ તે માગી લે, બાકી છૂટાછૂટાની વાત ખોટી !'

'છૂટા થવું એટલે વળી પાછો રઝળપાટ' ચતુર ઢીલો વિલો થઈ ગયો : 'વળી કોક ગામમાં જવું – અજાણ્યા ગામમાં' એના હાથનો ખરપો ટચક ટચક થવા લાગ્યો, 'ના ના' પોતાની ચોપાસ

મધમાખી જેવા ઘેરાતા વિચારોને ઉડાડવા જોરથી માથું ધુણાવ્યું : 'એવું શું કારણ છે? મને ગમતું આ બધું છોડી દેવું? – કારણ વગર છોડી દેવું!' એ હાથ ખંખેરીને ઊભો થયો : 'મારે છૂટા નથી થવું શામજીભાઈ? હું તો ખાલી ગમ્મત કરતો હતો...'

મને ફાવી ગયું છે અહીં...તમારું ઘર સારું છે, મઝાની વાડી છે. સારામાં સારા બળદો છે. સારામાં સારું મશીન છે...તમે સારા છો. ગામ પણ સારું છે.' ચતુર પોરસભર્યો ફળીમાં આવ્યો. પળ પહેલાં વેરવિખેર થઈ ગયેલું બધું વળી પાછું ગોઠવાઈ ગયું. પાણીમાં પડેલો ખાડો તુરત જ પુરાઈ ગયો...એ વળી પાછો ધબકતો થઈ ગયો : 'મને ગમે છે પછી શું કામે?' અને એ જેવો ઓટક તરફ આગળ વધ્યો કે ઓસરીની પાળે એણે ગુલાબને જોઈ. ગુલાબે એને જોયો અને સ્થિરતાનો પડદો ધ્રુજવા માંડ્યો : 'ત્યાં બસ કાયમ આગ જ રહે છે, સમજ્યો?' એ મનોમન કોચાવા લાગ્યો : 'આગ સાથે આશનાઈ! એના ઘરમાં પૈસા છે...બીજાને તુચ્છ ગણનારા, હડધૂત કરનારા, દઝાડતા, શેકી નાખતા પૈસા!'

અને એ ફળી વચ્ચે ખોડાઈ ગયો.

દારૂ ભરેલી હવાઈ છમ્મમ્ કરતી છટકે, એમ ગુલાબ ઝડપથી આંચકા સાથે રસોડામાં સરકી ગઈ.

'જોયું ને!' એ સરોષ પોતાને ઠપકો દઈ રહ્યો : 'એ કદિ' સાચું ન હોય...પૈસાદારની દીકરી છે સમજ્યો? સવારે કોણ જાણે શુંય થયું હશે...અત્યારે જો...એનું મોં જો.. તારા નસીબમાં શું એવું કદિ' બનવાનું...? એ તને બનાવી ગઈ માળા મૂરખ!...'

'તને આ શું સૂઝ્યું?' રસોડામાં જઈને ગુલાબ છાશમાં લોટ ભેળવવા માટે જોર જોરથી આંગળીઓ ડખોળવા લાગી : 'આવા મૂરખને મોઢે તેં વાત કરી નાખી? ઓયમા! કેવી વાત! – તું મને ગમે છે...તું મને ઉપાડી જા...હું તારી થવા રાજી છું.' ગુલાબનું મોં કાળું મેશ થઈ ગયું : 'એને અક્કલ નથી એનુંય તને

ભાન ન રહ્યું ! એ આજ ને આજ ગામમાં આવ્યો. કાંઈ અમથો આવ્યો છે !

'પણ કાંઈ કારણ તો આપીશ ને !' શામજીભાઈ બોલતા સંભળાયા.

—ગુલાબની આંગળીઓ લોટમાં ખૂંચી ગઈ. બધું ધાડું અને ચીકણું બની ગયું. ગંધાતું પણ લાગ્યું !

—એ લોટ અને છાશ ભેળવેલ તપેલી હાથમાં લઈ ને રસોડા બહાર નીકળી.

ચતુર શામજીભાઈ સામે બાઘાની જેમ ઊભો હતો.

શામજીભાઈ ધીમે ધીમે ચોપડાના પાના ફેરવતા હતા. પાને પાને ચતુરની મહેનત અંકાયેલી હતી: રૂપિયા સાતસોનો લાભ... ગઈ સાલ સાધનો ખોવાયાં હતાં, ચોરીઓ થઈ હતી, મશીનનો પટ્ટો ગયો હતો. બેકાળજીથી એક બળદ મરી ગયો હતો. કેટલાંય સાંતી ભાંગ્યાં હતાં...અને આણું ?

—શામજીભાઈએ ચતુર સામે જોયું. પછી માથું હલાવ્યું : કોણ કહે કે આ માણસ ગાંડો છે ? કોણ કહે છે મારો સાથી રખડુ છે ? આંગળીના વેઢે ગણી શકાય એટલો એણે લાભ કરી આપ્યો છે. એ ગુનેગાર પણ નથી અને કોઈ ભેદી પણ નથી – એ મારું લેણું દેવા આવ્યો છે...

'મારે હવે નથી રહેવું.' રડવાયા સાદે ચતુર બોલ્યો.

તપેલી હાથમાં રાખીને ગુલાબ ફરી વચ્ચે ઊભી રહી. એનો શ્વાસ આઘે સુધી સંભળાય એ રીતે ચાલતો હતો.

કંચનબેન જોઈ ગયાં: 'અરે, છોડી ! કઢી મૂકવાનું પડતું મેલીને તું આ શું કરે છે ?'

ગુલાબ હબકી ગઈ. એના હાથમાં લોટ ડોયેલ છાશ હજી એમ જ હતી અને એ ચૂલાને બદલે ફળીમાં ઊભી હતી !

'કહું છું તું ભાનમાં છો ?' માએ દીકરીને ધધડાવી નાખી :

'બાપુ ! તું હવે કાંઈ નાની નથી...'

'સાંભળું છું' ગુલાબે છણકો કર્યો : 'લોટમાં ઢેઢગરોળી પડી ગઈ છે, વાડામાં નાખવા જાઉં છું – વાંધો નોંય તો, લ્યો આ, મૂકો ચૂલે !'

'અરરર ! નાખી આવ...નાખી આવ !' કંચનબેન ગયાં.

'બને તો મને અત્યારે જ છુટ્ટો કરો.' ચતુર બોલતો હતો.

—શામજીભાઈને લાગ્યું – આ અડધો ગાંડો છે એ તો જાણે સાચું જ છે. કદાચ એ રખડુ પણ છે, ગુનેગાર પણ છે. અને એ અવાજમાં તીખાશ લાવીને બોલ્યા : 'તું બોલીશ ખરો ?' સાદ વળી ઊંચો થયો : 'તને વાંધો શું છે? દુઃખ શું છે ? કાંક કારણ તો હશે જ ને ?'

ડોયાવાળી તપેલીને ગુલાબે જોરજોરથી હલાવી. છાંટાથી એની ઓઢણીનાં રંગ ખરડાઈ ગયા !

'એમ કોઈ કારણ વગર હું તને છૂટો નહીં કરું.' શામજીભાઈ વળી પાછા પાના ફેરવવા લાગ્યા.

'કારણ તો હોય જ ને ?' ચતુર બોલ્યો.

ગુલાબનો પ્રાણવાયુ ગળામાંથી, ફેફસાંમાંથી, અરે કણેકણમાંથી ખેંચાઈ ગયો ! એના કાન ધમધમવા લાગ્યા.

—ચતુરના હોઠના તોતિંગ દરવાજા હવે ફડેફાટ કરતા ઊઘડતા હતા.

—એમાં પૂરેલા ભૂખ્યા વાઘ જેવા શબ્દો હમણાં જ કૂદી કૂદીને બહાર નીકળવાના હતા : 'કારણમાં બીજું શું હોય ? હું ગરીબ માણસ છું. કામી ખાવા અહીં આવ્યો છું. વાડીએ પડ્યો રહીને જીવન ગુજારું છું. કોઈની સામે સુધ્ધાં જોતો નથી અને મારી દહણાઈ તો જુઓ ! – આ તમારી છોકરી...કેટલા દિવસ વેઠું ? આ જ બબ્બે મહિનાની વાત છે. વાડીએ આવ્યા જ કરે છે; કાંઈ પણ કામકાજ ન હોવા છતાં આવ્યા કરે છે. અને આજ

તો...આજ તો મને કહે કે...કે...'

અને બણુણુણુ કરતી તપેલી ગુલાબના હાથમાંથી જઈ પડી – પ્રાણ અધ્ધર ચડી ગયો.

'તારે જો કારણ ન આપવું હોય તો' શામજીભાઈએ ચોપડામાંથી રોષભર્યું મોં ચતુર સામે ઊંચું કર્યું. તુચ્છતાથી એને તાકયો અને કડવા સાદે બોલ્યા : 'તું અહીં કારણ વગર આવ્યો અને મેં રાખ્યો પણ કારણ વગર' અને એક પળમાં એ સાવ ઉવળી ગયા – પોતાની ભલમનસાઈનો ફાવે તેમ ઉપયોગ કરનાર આ જવાનને શેઠપણાનો પરિચય કરાવવા એ ઊંચા સાદે બોલ્યા : 'એવું નહીં ચાલે. મન પડે ત્યારે જતા રહેવાનું એમ ?'

'ભાઈ !' નીચેથી તપેલી ઉપાડીને ચીડમાં ગુલાબે બાપને કહ્યું : 'શું લેવા જીદ કરો છો તમે ?' અને કૂવાના કાંઠા પર ઊભેલાં રીંછને ધક્કો મારીને ઠેકાણે પાડતી હોય એવી અધિરાઈથી એણે ચતુર સામે હાથ લાંબો કર્યો. 'જવા દો એને...પૈસા આપતાં ઘણા સાથી મળી રહેશે' અને તપેલી પરથી ગારો ઉખેડતી એ લવવા લાગી : 'આવા માણસો શેં પોસાય ? જેના મનનો જ કોઈ ઘડો નથી, એવો માણસ આપણું શું ઉકાળવાનો હતો ?'

'ના ના !' શામજીભાઈએ માથું ધુણાવ્યું અને ચોપડો સંકેલ્યો. સરસર કરતા દોરીના આંટા બાંધ્યા અને ગાંઠ મારી : 'એ કારણ નહીં આપે તો હું એનો ચડ્યો મશારો (પગાર) નહીં આપું.'

ગુલાબ જ્યાં બેઠી હતી એ જમીનના ટુકડામાં એ ખૂંપી ગઈ અને ટુકડો ચક્કર ચક્કર ઘૂમવા લાગ્યો. ઊંડા પાણીમાં ડૂબી મરતો માણસ એમ પાણીની સપાટીને પકડે એમ એણે તપેલીને બાચકો ભરીને પકડી. તપેલીનો કાંઠો આંગળીના ટેરવામાં ખચ કરતોને બેસી ગયો – લોહીના ટશિયા નીચે કાળી બળતરા થઈ – લોહી અને બળતને એ ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી જોઈ રહી : '૭ મહિનાનો મશારો...! પૈસા માટે લોહી નિતારનાર મજૂર માણસ શું એવડી

મોટી રકમ જતી કરવાનો !' ગુલાબ ઢગલા જેવી થઈ ગઈ : 'ગુલાબ ! તારું હવે આવ્યું સમજ ! હવે ફાંફા મારમાં...તું બચી શકે, ઢાંકપિછોડો કરી શકે, એ વાતમાં હવે માલ નથી...તું એક અક્કલ વગરના માણસ સાથે હદ ઓળંગીને ખુલ્લી પડેલી !'

'કારણ આપું તો' ચતુર મૂંગું હસ્યો પછી હોઠ પર જીભ ફેરવી.

'હા, તો મને નિરાંત થાય.' શામજીભાઈ ગરવા થઈને બોલ્યા. 'કાલ હું કોકને કહી શકું ને ? કે ભાઈ, આ કારણે એ છૂટો થયો...સમજ્યો ? તારા થતા પૈસા પણ ગણી આપુ.'

અને ગુલાબને કાને એક આખો કાલ્પનિક સંવાદ સંભળાઈ ગયો :

'તમારી ગુલાબ જયંતિલાલને જવાની નથી.'

'હેં ? શું બોલ્યો તું ? – જયંતિલાલને જવાની નથી ?!'

'હા...હા...એ જ આ વાત છે.'

'તો કોને જવાની છે એ !'

'મને..મને પોતાને...'

'તું ?...સા. હરામખોર ??'

'પણ રહો તો ખરા ? મારે ક્યાં જોઈએ છે ? પૂછોને એને ? જો આ બેઠી; પૂછી જુઓ..'

'પૂછ્યા ને ખાધા...મારી નાખું. કટકો કટકો કરીને નોખી નોખી દાટી દઉં. એ શું જાણે..એ ન જાય તો અમારું કુટુંબ રણ વિંખણ થઈ જાય. છ જેટલા સબંધો તડોતડ તૂટી પડે !'

'હું આવતી કાલે જવા માગું છું.' ચતુર બોલ્યો. બસ એટલું જ એ બોલ્યો. એણે ધાર્યું હોત તો બીજા સાથીઓની જેમ ઘણા ઘણા વાંધા કાઢીને ધરધણીને નામોશી આપી શકત – પણ એવું તો આની પ્રકૃતિમાં જ ક્યાં હતું ? એના સ્વભાવમાં જમાતના પેલા વિતરાગીઓનો ફાળો હોય કે પછી લોહીની સાલસતા – એ બોલ્યો : 'મારે હવે સાથીપણું નથી કરવું', એ જ

મોટામાં મોટું કારણ.' અને પછી શામજીભાઈને એણે સાવ દયાજનક સ્થિતિમાં મૂકી દીધા : 'મારે ચડ્યો પગાર જ નથી જોઈતો, પછી કારણ બારણની તમારે જરૂર જ શું છે?'

શામજીભાઈની ભોંઠામણનો પાર ન રહ્યો : જે માણસે આંતર વલોવીને કામ કર્યું એ માણસને એક નજીવા કારણસર મહેનતાણું ન આપવું એ કેવી વાત?

'ભલે. તારી ઇચ્છા ન હોય તો કાંઈ નૈ. આપણાં અંજળની વાત, પણ મારું એક વેણ રાખ.' એણે ભલમનસાઈથી ચતુરને જોયો. 'હું હમણાં ગુલાબના લગનના કામમાં રોકાવાનો છું ફક્ત એક માસ રહી જા. તને બધુંય મહેનતાણું અને ઉપરથી બક્ષીસ...'

અને લગનના ઉલ્લેખે, આ જ પળે નીચોવાઈ ગયેલી ગુલાબને ચતુરનું સામીપ્ય એક વિસામા જેવું લાગ્યું..આટલા દિવસ..ફક્ત આટલા જ દિવસ એ જો રહી જાય – પોતે ઘર છોડે ત્યાં લગી રહી જાય તો. પોતે વાડીએ જઈને શ્વાસ લઈ શકે, તેનાં ચિત્રો જોઈને, એને જોઈને..

બસ. પોતાને કંઈક મળે છે...અને એ મનોમન ચતુરને વિનવવા લાગી : 'રહી જા, ચતુર! જીદ કરમાં...જીદ કરમાં...'

ચતુરને કોઈના આવેગો સ્પર્શી ન શક્યા : 'મારે નથી રહેવું એ નક્કી છે.'

—શામજીભાઈને હવે ખાતરી થઈ કે ખરેખર આ માણસ રખડેલ છે, નકામો છે અને એને માટે હતી એટલી અને થઈ આવી એટલી – કૂણી બધી લાગણીઓને એણે ધક્કો મારી દીધો, તો પૈસા નહીં મળે.'

'ભલે' ચતુરે તરત જ પગરખાં પહેર્યાં અને ચાલતો થયો.

'ક્યાં જાય છે તું?' શામજીભાઈ વળી બોલ્યા.

'વાડીએ…અત્યારે રેઢી મૂકીને તો નહીં જાઉં ને? સવારે ત્યાંથી જ જતો રહીશ…'

'આને તે કેવો માણસ સમજવો?' શામજીભાઈએ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

*   *   *

સવાર થઈ. ચતુર જાગ્યો. પાકેલા લીંબુ જેવાં સૂરજનાં કિરણો આખીય વાડીમાં ઊભરાતાં હતાં. નવાં, લાલ પાનની ટોચો પર બેહાં બેહાં પંખીઓ પ્રભાત ગાતાં હતાં – થોડાંક ધોરીઆનાં પાણીમાં છબછબિયાં કરતાં હતાં.

'કોઈ આવે તો હું જાઉં' કહીને એ ઊભો થયો. લાંબે સુધી ફેલાઈને સૂરજનાં સોનામાં ઝળહળતી ક્ષિતિજને જોઈ રહ્યો. પછી એણે માથું ધુણાવ્યું : 'કોઈનું શું કામ છે?'

અને વળી પાછો એ "કોઈ"ની ડાળ પર બેસી ગયો, ઝૂલવા લાગ્યો.

સાચી વાત તો એ હતી કે એનું આ "કોઈ" ઘોડાના વછેરાની જેમ એક પડદામાં વીંટળાયેલું હતું – એને જો ચીરવામાં આવે તો, એ પડદામાંથી અકબંધ ગુલાબ જ નીકળે – ઇચ્છા અને અરમાનોનાં ટાંકણા વડે પોતે જે પ્રતિમા કંડારી હતી એની આબેહૂબ નકલ – ગુલાબ! – નાચતી, હર્ષાતી, ઊછળતી, ચમકદાર મોતી જેવી ગુલાબ!

ચતુરનું ચિદાકાશ એકાદ ક્ષણ ઝળાંહળાં થઈ ગયું. એમાં રંગો પણ પુરાઈ ગયા…પરંતુ ધિક્કાર હો સ્મૃતિને…!

સ્મૃતિના જૂનવાણી અને ઊંડામાં ઊંડા ભાગમાંથી ધસમસતો ધુંવાનો એક પહાડ ઊપસી આવ્યો – રેખાઓનો ધસારો થયો… રંગોએ એમાં હાથ મિલાવ્યા. થોડી વારમાં એ બધું જીવતું બની ગયું. વૃદ્ધ ચહેરાની આંસુના રંગે રંગાયેલી રેખાઓ, આગની કેસરી રંગની રેખાઓ, ધુમાડાની રાખોડી રંગની રેખાઓ.

'તું ત્યાં ગયો? ત્યાં?' આટલાં વરસો થવા છતાં, ઘસાયા વગરના શબ્દો એ સાંભળી રહ્યો.

'હું દૂર છું, મા!' ચતુરે હવામાં હાથ વીંઝયા અને માને ખાતરી આપી.

પણ 'દૂર છું'—એ શબ્દે એને બાવડે પકડયો, પકડયો અને ઘસડયો. ચતુરે 'મૂક! મૂક!'ની ચીસો નાખી. પણ એ શબ્દે એને એનાં કેન્દ્રમાં લાવીને જડી દીધો!

ચતુરે આંખો મટમટાવી એની કીકીઓમાં લીલો લીલો રંગ ઘૂસી ગયો હતો. એ લીલાશમાં જ એની ઝંખના હાંફતી હાંફતી સૂતી હતી...!

'મારે તો આવી વહુ જોઈએ' ગુલશનના બગીચામાં, જેઠ માસના 'દેદો કૂટવાના' દિવસોમાં એણે ગુલશનનો હાથ પકડીને કહ્યું હતું—એ રમત વહુ-વરની હતી. ત્રણચાર છોકરીઓ સાથે એ એકલો હતો. દેદો કૂટવા માટે ઘર જોઈએ, ઘરમાં વર જોઈએ, વરને વહુ જોઈએ.

'તું જ વહુ ગોતી લે ચતુર!' છોકરીઓએ એને કહ્યું હતું અને ત્યારે એણે ગુલનો હાથ પકડયો હતો...ગુલ તો નાચવા માંડેલી. એણે પેલી વર વગરની છોકરીઓ સામે હાથના અંગૂઠાનો ટિક્કો બતાવ્યો હતો...!

અને ચતુર અત્યારે ચમકી ગયો—ગુલાબ વાડીમાં દાખલ થઈ!

ગુલાબના વાળ ઓળેલા નહોતા, આંખો વિહ્વળ હતી. ઊંઘનું પડ જાણે એની ચમક ઉપર જડબેસલાક ચોંટી ગયું હતું...એણે ચારે બાજુ ઝડપથી જોયું અને એકદમ ચતુર પાસે આવી, પછી ધ્રૂજતો હાથ એણે ચોળીના ખિસ્સામાં નાખ્યો અને ઝડપથી બહાર કાઢીને ચતુર સામે લાંબો કર્યો: 'લે...'

લીલા વાદળી રંગની ઘણી બધી નોટો સાથે ચતુર આશ્ચર્યથી

જોઈ રહ્યો.

એ ફિક્કું છતાં મીઠું હસી : 'તારો મશ્કારો ચતુર !' અને પછી એની પાંપણો અને આંગળીનાં ટેરવાં એક જ તાલે ધ્રૂજવા લાગ્યાં. સવારનો તડકો એ કંપને સ્પષ્ટ કરતો હતો :

'લઈ લે. મેં તને ખૂબ હેરાન કર્યો, ચતુર !' ગુલાબ નીચે જોઈ ગઈ. તડકાનાં કિરણોનો આખોય સમૂહ ગુલાબના ગાલ ઉપર આવીને ખડકાઈ ગયો.

ચતુરે નિરાંતથી અત્યારે ત્યાં જોયું – એનું મન સંતોષના ઉભારે લચી પડ્યું. પેલો લચકો ફરી સક્રિય બન્યો !

કિંમતી મોતી જેવા પેલા કણો નવચેતનથી સળવળ્યા. બેઠા થયા, પછી કૂદીને ઊભા થયા. એક પળ – જુગો સમાય જાય એવા પોલાણવાળી એક પળનું એણે કવચ ઓઢ્યું અને મનોમન ગુલાબને ઊંચકીને ઉંડળમાં લીધી. ફેરફૂદડી ફરતો ફરતો એ ગાઈ ઊઠ્યો : 'મારે આવી વહુ જોઈએ...બસ આવી...'

ને, ભય અને આશંકાનાં સંદેશાં ફેંકતાં કરોડરજ્જૂનાં તમામે તમામ દોરડાંઓ એણે ફટાફટ કાપી નાખ્યાં. તાકતવર જમણો હાથ તીરની જેમ એણે ગુલાબ તરફ લાંબો કર્યો.

ગુલાબે એ હાથમાં નોટો મૂકી : 'મારા પોતાના આ પૈસા છે ચતુર, લઈ લે !' અને એનો સાદ ધીમો થઈ ગયો.

'ના ના !' પેલો ખોટવાયેલો સંદેશાવહેવાર પુનઃ ચાલુ થઈ ગયો હતો...એ ભારે સાદે બોલ્યો : 'મારે પૈસાને શું કરવા છે ?' અને પછી ગુલાબની આસપાસ, એટલામાં જ છલાંગો ભરીને ટહેલવા માંડ્યો અને કંઈ કેટલીય વાર એ એ જ શબ્દો લવ્યો : 'મારે પૈસાને શું કરવા છે ?'

'પૈસા આપીને હું તને હેરાન કરવા પાછળ નહીં આવું, ચતુર !' ગુલાબ હસી.

—ચતુરે માથું ઊંચકીને ગુલાબને તાકી...હાસ્યમી રેખાઓ

હજી અંકાયેલી હતી છતાં ત્યાં આંસુ ઊભરાયાં...!

હવાના, તેજનાં આવરણને ચીરતો ચતુર ગુલાબ પાસે ખસી ગયો. જરાય કંપ્યા વગર એણે ગુલાબની સાડીનો છેડો હાથમાં લીધો અને ચપોચપ કરતાં એણે ગુલાબનાં આંસુડાં લૂછ્યાં: ' તમે...' ચતુરે પોતાનો અવાજ પણ લૂછીને સાફ કર્યો: ' તમે મને ગમો છો, ગુલાબ !...મને આવી સ્રી જ ગમે છે એ તમે જાણો છો ? પણ હું મૂંજું છું. એ મુજારીઓએ મારાં પડોને તોડી નાખ્યાં છે. હું પાઈમાલ છું – એ ચીરાઓને સાંધવા માટે...હા સાંધવા માટે...' એણે આંચકા મારી મારીને માથાં સાથે આખો દેહ ખળભળાવી નાખ્યો: ' પણ કાંઈ નહીં...હા, ખરેખર કાંઈ નહીં !'

ચતુરે ઝડપથી ગુલાબનો હાથ હાથમાં લીધો. નોટો એમાં મૂકી અને તમામ શક્તિ એકત્ર કરીને એ હસ્યો: ' આ પૈસામાંથી ગુલાબ ! એક સુંદરમાં સુંદર સાડી લેજો, તમારાં લગન થાય અને પાનેતર ઊતરે કે તરત જ એ પહેરજો...!' અને પછી છલાંગ ભરીને એ ચાલતો થયો.

' હું આવું ચતુર ?' એક શબ્દ પંખી થઈને એની પાછળ ઊડતો ઊડતો આવતો હોય એવું એને લાગ્યું

—અને એ દોડવા જેવું ચાલવા માંડ્યો !

૧૩

આંબાનાં સુક્કાં, લીલા રંગનાં, ખખડતાં પાંદડાનાં તોરણોને ગડકીને ગુલાબે સાસરિયામાં પગ મૂક્યો...

બહાર, પોંખતી વેળાનો ઢોલ ત્રીતાલમાં ધ્રીસકતો હતો. જાનડીઓ ઉમંગથી ગાતી હતી: 'સીતાને તોરણુ રામ પધાર્યા...!'

પુરોહિતે વર અને કન્યા પરથી ક્રમશઃ ત્રાક, સાંબેલું, ધોંસરું અને રવાઈ ને ચક્કર ચક્કર ફેરવ્યાં અને આખરે ગૃહપ્રવેશની આજ્ઞા ઉચ્ચારી.

જયંતિએ વરમાંચી ઉપરથી જમણા પગનો બૂટ જોર કરીને સંપૂટિયાં પર દાબ્યો. ગુલાબે ત્યાં જોયું અને હસી. કદાચ એ વધારે હસત, પણ પતિ ઝડપથી ચાલ્યો. છેડાછેડી ખેંચાણી. ગુલાબ પાછળ ઘસડાણી અને વરરાજાના પગે ફૂટયાં વગર રહી ગયેલા સંપૂટિયાંના ઠોડિયાંનાં ઠોહા. ગુલાબનાં સોનેરી ગાદીવાળાં, મોરલા અને સ્વસ્તિક વડે ચિતરેલાં ચપ્પલો સાથે અથડાયાં.

ગુલાબી રંગે રંગેલા નખ છોલાયા !

પાનેતરમાં વીંટળાયેલી ગુલાબ છેવટે ઘરમાં, ગણપતિના સ્થાન સુધી ઘસડાઈ ગઈ.

એના નખ બળતા હતા. નળિયાંની કણીઓ હજી ય ત્યાં ચોંટી હતી. એ કંટાળી ગઈ હતી – હવે આ બધું ક્યારે પૂરું થશે ?

પાડોશની છોડીઓ ગામડાસાઈ નીકળી : 'પાનુમા ?' એ જયંતિની બાને કહેવા લાગી : '"વરવહુને કરડે" રમાડવાં છે.'

અને કંકુના પાણીવાળો ભરેલો તાંસડો વહુવર આગળ મૂકવામાં આવ્યો – અંદર વીંટી અને કરડો નાખવામાં આવ્યાં. વર અને વહુએ એ પાણી ડખોળવાનું હતું અને સૌથી પહેલાં એક જણે કરડો પકડીને બહાર કાઢવાનો હતો – એ જીત ગણાતી – વરની કે વહુની !

ત્રણેય વખત જયંતિ જીતી ગયો !

'પાનુમા !' છોકરીઓ તાળીઓ પાડવા માંડી : 'આપણા ભાઈ જીતી ગયા...વહુ તો બિચ્ચારી સાવ ભોળુડી છે. ત્રણ વારમાં એકેય વાર એ ન જીતી !'

જયંતિની બા, જે અત્યાર લગી સાવ શાંત બેઠી હતી. સાંભળીને નજીક આવી એણે પાણી ભરેલા ત્રાંસડામાં જોયું અને હસી : 'ત્રાંસડામાં આટલું બધું પાણી છે ને વહુ હારી ?' અને પછી એ ખડખડ હસતી રહી.

ગુલાબને હસવું આવી ગયું. કિંમતી, પારદર્શક વસ્ત્રને વીંધીને એની સીધી અણીદાર પાંપણો હાસ્યની લહેરે આસ્તે આસ્તે ધ્રૂજતી હતી : 'ત્રાંસડામાં પાણી જ નથી ! જાણો છો ?' એ છેક નીચેની સપાટીએથી હસતી હતી...જોયુંને ચતુર ! તું મને છેતરી ગયો... આ તો ત્રાંસડાના પાણીના આધારે મારા પતિદેવ જીતી ગયા !' અને એ સ્થિર બની ગઈ.

સપ્તપદીના બોલ એને કાને અથડાયા : 'હે, મારા સ્વામી !

આજથી હું તમારે સહારે છું. તમે મારું સર્વસ્વ છો. મારું રક્ષણ અને પોષણ તમારે કરવાનું છે. તમને જમાડીને હું જમીશ, સુવાડીને સૂઈશ. તમારો પડ્યો બોલ ઉપાડીશ. તમારે સુખે સુખી, દુઃખે દુઃખી' અને એ હસી રહી.

જયંતિના મિત્રો, જયંતિની જીતને બિરદાવવા ઓરડામાં આવી પહોંચ્યા.

જયંતિ પોરસમાં આવ્યો. એણે એક ધીમો ખોંખારો ખાધો. ગળાને સરખું કર્યું.

ગુલાબ પુરોહિતના કહેવા પ્રમાણે ગણપતિને હાથ જોડતી હતી. ઘીના દીવાનો તીવ્ર ધોળો પ્રકાશ રેલાતો હતો.

જયંતિએ તાજાં લોહીથી છલકતાં, ગંડી વગરની ચામડી-વાળાં બાવડાંઓ જોયાં. સહેજ કંપી ગયો એ !

એ બાવડાંઓ એકાંત ઝંખતાં હતાં...એકાંત ! ધીમા પ્રકાશનું, દીવાલોથી ઘેરાયેલું અબોલ એકાંત...રીંછ જેવું એકાંત !

જયંતિને અસુખ જેવું લાગવા માંડ્યું. ત્રાંસઠાની જીત ઓગળવા માંડી. પેલાં ચમકતાં બાવડાં ધીમે ધીમે લાંબા થતાં હતાં, પોતા તરફ આગળ વધતાં હતાં પછી પોતાને વીંટળાતાં હતાં. જયંતિની નસો થરકવા માંડી. લગ્નનો હાંસી હાંસીને ભરેલો કેફ ધળકે ધળકે જવા માંડ્યો.

'મારે એકી કરવા જવું છે, ગોરબાપા !' એ બોલ્યો અને ઝડપથી છેડાછેડીની ગાંઠ છોડી નાખી. અને પ્રકાશમાંથી નાસીને એ અંધકારમાં જતો રહ્યો.

કંપ શમ્યો ત્યારે ઓસરીમાં આવીને બેઠો. થોડી વારે બધું ઠામે ઠુકામે થવા માંડ્યું.

મિત્રોએ જયંતિની શુભરાત્રિ વાંછી : 'સવારે મળશું, જયંતિ !'

'એય !' જયંતિએ જમીન ઉપર હાથ થપથપાવ્યો : 'બેસો બેસો...જવાય છે. શી ઉતાવળ છે જવાની ?' અને એણે સિગરેટનું પાકીટ ખોલ્યું : 'લો, પીઓ પીઓ.' એ હસીને બોલ્યો : 'આડો

અમસ્તો દિવસ હોત તો તમને જવા દેત પણ આજ તો ' અને એણે બાકસ અંબાવ્યું : ' બેસો...બેસો તમતમારે...! '

' હવે રહેવા દે ને...! ' એક કટાક્ષ કર્યો.

' બોલીમાં બોલો ? ' જયંતિ હસ્યો.

' તો ચાલ, અમને કંપની આપ, લે ' બીજો મિત્ર બોલ્યો : ' અમે રામલીલા જોવા જવાના છીએ — અહીં જ રમે છે, પટેલ-વાસને નાકે...'

' ઓહો ! ' જયંતિ તરત જ ઊભો થયો અને સૌને સ્તબ્ધ કરી દેતો આગળ થયો : ' ચાલો ત્યારે, મઝા આવશે...'

' અરે...અરે જયંતિ...! '

' હું વહુઘેલો છું એમ ? ' જયંતિ વટથી બોલ્યો : ' ચાલો ચાલો...! '

મિત્રોને જયંતિ માટે, જયંતિના વર્તન અને સમજણ માટે આદર થયો.

સૌ આવીને રામલીલાના સ્થળે ગોઠવાઈ ગયાં.

—અને આ પછી, પડોશની છોકરીઓ ગુલાબને પણ ત્યાં ઘસડી ગઈ : ' હાલો ભાભી. હવે એકલાં ઘેર શું કરશો ?—અમારા ભાઈ તો ત્યાં છે. '

અને આ પછી ગુલાબને અનુકૂળતા રહે એ માટે એણે ગુલાબની સાસુનેય સાથે લીધાં : ' પાનુમા, એકલાં શું કરશો ઘેરે ? હાલોને રામનું નામ લેવાશે.'

ખેડુવાસ શહેરના ઉગમણા ભાગમાં હતો. આજુબાજુની વસ્તી ખેડૂતો અને ખેતમજૂરોની ગામઠાસાઈ હતી અને વળી જગ્યાની પણ સારી એવી સગવડ હતી. આ હિસાબે ત્યાં ભવાયા અને રામલીલાવાળા આવ્યા કરતા.

ખેલ હવે શરૂ થવામાં હતો. પરદા પરનાં ચિત્રો નેપથ્યમાં થતી હલચલને વારંવાર પ્રગટ કરતાં હતાં.

આગળના પરદા પરનું ચિત્ર રામ અને સીતા મિલનનું હતું. આથી પરદો જ્યારે સળવળતો ત્યારે રામ અને સીતા એકમેકને મળવા છલાંગો ભરતાં હોય એવું લાગવા માંડતું.

ગુલાબને એ ચિત્ર ખૂબ ગમી ગયું. પરદાની હલચલને કારણે જીવંત બનીને સળવળી ઊઠતી એ સુંદર જોડીને ગુલાબ અહોભાવથી જોઈ રહી.

થોડી વારે પડદા આડેથી 'કલ્યાણ' આલાપતા હારમોનિયમના સૂર રેલાયા...તારાઓના ટીમટીમાટ જેવાં મંજીરાં રણઝણ્યા. નેપથ્યના કલાકારોની પાયલ રૂમઝૂમ થઈ ઊઠી.

ઘંટડી થઈ...બધો જ કોલાહલ શાંત થઈ ગયો. ધીમે ધીમે આગળનો પરદો સરકવા લાગ્યો. પહેલા રામ અદૃશ્ય થયા, પછી એની પાછળ સીતા.

બીજો પરદો દેખાયો અને એ સાથે જ પ્રેક્ષકોમાં ખડખડાટ હાસ્ય ફેલાઈ ગયું.

એ પડદા પર, ધનુષ્ય ભાંગવા જતો રાવણ ચત્તોપાટ પડ્યો હતો. એની છાતી પર પડેલા ધનુષ્યના ભારથી એની આંખોના ડોળા બહાર નીકળી ગયા હતા. જીભ બહાર લટકતી હતી.

ગુલાબ એ જોઈને મુક્ત હસી પડી: 'રોયો!' અને પછી, આજુબાજુનું ભાન ભૂલીને હસી હસતી બોલવા લાગી: 'તેવડ તો જો! ધનુષ્ય ભાંગવા ગયો!' અને પછી એનાથી જોરથી હસી પડાયું...!

એની આજુબાજુમાં, જાણે આટલા જ વિભાગમાં વાઘ કૂદી પડ્યો હોય અને મોં સામે ધસી આવતા ચીસ પણ ન પાડી શકાય – એવા ભાવવાળી સૌની આંખો આ નવી, અજાણી, બોલકણી વહુ ઉપર મંડાઈ...સૌને ભાગે કટકો કટકો પણ માંડ આવે એ રીતે ગુલાબ વેતરાઈ ગઈ...!

પણ ગુલાબનું ધ્યાન જ ક્યાં હતું એ બાજુ? એ તો બસ, ચગદાયેલા રાવણને જોતી રહી અને હસતી રહી: 'અરે બાપ!'

'છાનીમાની બેસ વહુ ! છાનીમાની !' બેઠુવાસની કોઈ સ્ત્રીએ એને ટપારી.

'પણ તમે જુઓ તો ખરાં' ગુલાબે હસતાં હસતાં વળી કહ્યું : 'એ પીટયાને સીતા જોવે છે. ક્યાં મોઢે ઈ ભાંગવા ગયો !'

'ભાંગવા વા—' નવી વહુ માટે સાસુના મોંમાં એક ગાળ લસરતી લસરતી હોઠ લગી આવી ગઈ...પણ ત્યાં જ વળી બંદૂક ફૂટી. પડદો સરસરાટ કરતો ઊપડયો અને ખેલ શરૂ થઈ ગયો.

—જનકની હકડેઠઠ કચેરી...

—મોં, મૂછો, દાઢી-બાઢી રંગીને સીતાને પરણવા આવેલા રાજાઓ ખોખારા ખાતા હતા, મૂછો મરડતા હતા, નેણ હલાવતા હતા.

જનકે શિવ ધનુષ્ય વચમાં લાવીને મૂક્યું અને સૌનાં મોં વિલાઈ ગયાં...!

ગુલાબ અહીં વળી પાછી હસી પડી. એ કંઈક બોલવાની હતી પરંતુ તખ્તા ઉપર રાવણ ઊભો થયો...ખોંખારો માર્યો...મૂછ મરડી ગુલાબે એને રોષભર્યા તિરસ્કારથી તાક્યો.

ધનુષ્ય ઊંચકતા સાથે જ મોટા એક ઉંહકારાથી રાવણ ઢળી પડયો ! પ્રેક્ષકો હસીહસીને લોથ થઈ ગયા.

'ફટચ બાયલા !' ગુલાબ બોલી.

—હવે કોઈ ગુલાબને સાંભળતાં નહોતાં. તખ્તા પર એક પછી એક રાજાઓના પડવાના ધબ્બાકા સંભળાતા હતા – ધનુષ્ય ઉપાડનારો બહુ ભૂંડાઈથી પટકાતો હતો. સભા હસીહસીને લોથ થઈ રહી હતી.

—એકાએક શાંતિ છવાઈ ગઈ.

દરેક પ્રેક્ષકના મોં પર અહોભાવની ઝલક છવાઈ ગઈ – રામ ધનુષ્યધારી રામ ઊભા થયા.

સભાજનોની આંખો એનાં હલનચલન સાથે તાલ મેળવતી

હતી...રામે જમણો પગ ધનુષ્ય તરફ ધર્યો. સૌ જમણા પગને જોઈ રહ્યાં. ન તો રામે ખોંખારો ખાધો ન મૂછ મરડી.

'બસ...બસ...એ જ...' ગુલાબ હર્ષથી બોલી : 'એ જ ભાંગશે ધનુષ્ય એ જ પરણશે સીતાને...બાકી બધા નમાલા, નમાલા શું બાયલા !'

ગુલાબના આ પ્રગટ શબ્દોથી સાસુનું માથું ભમી ગયું – પણ શું કરે ? તખ્તા પર જુએ કે વહુને વારે ?

અને કડકડ કરતું ધનુષ્ય ભાંગીને કટકા થયું. નેપથ્યમાંથી જયઘોષ થયો.

સભામાંથી જયકાર બોલાયો : 'રામચંદ્ર ભગવાનની જય !'

—જયંતિના મિત્રોએ પણ જયમાં સાથ પુરાવ્યો.

—જયંતિ એકદમ ઝંખવાઈ ગયો. એણે એક દૃષ્ટિપાતથી ગુલાબને જોઈ અને પછી બધી સ્ત્રીઓને જોઈ...રામનાં પરાક્રમી-પણાને લળી લળીને વંદતાં હજારો બાવડાંઓ જોયાં. તાળીઓનો ગડગડાટ સાંભળ્યો અને એ આખેઆખો ખળભળી ઊઠયો અને ઝડપથી ઊભો થઈ ગયો.

'અરે, જયંતિ ? ક્યાં...ક્યાં જાઉ તું ?' મિત્રોએ એને પકડી લીધો.

ક્રોધમાં એ બોલ્યો : 'શું તમે લોકોય જંગલીની જેમ...' એણે તખ્તા તરફ દાંત ભીંસ્યા : 'એ ધનુષ્ય વાંસડાનું હતું...શું હતું એમાં પરાક્રમ ?' અને પછી પત્ની તરફ સૂચક જોઈને એ તાણીથી બોલ્યો : 'ખેલ છે ખેલ...બધા દબાયા અને પડ્યા એ પણ ખેલના આધારે. ધનુષ્ય ભાંગ્યું એ પણ ખેલના આધારે...શું છે આમાં પરાક્રમ ? શું છે આમાં મર્દાનગી, કે શું છે આમાં "જે" બોલાવવા જેવું ?'

'મારા પ્રિય શ્રોતાજનો !' ઝડપથી એક પડદો ઊંચકાયો અને નાટકનો મેનેજર હાથ જોડીને મંચ પર ઊભો રહ્યો.

જયંતિના મિત્રોએ જયંતિને પરાણે બેસાડયો : 'લે બેસ, ગાંડો થયા વગર...સાંભળ તો ખરો !'

'ભગવાન રામે અદ્ભુત પરાક્રમ કરીને મહાન શિવ ધનુષ્યને તોડયું – જનક દુલારી, કુમારી સીતા કે જેનાં રૂપ માટે જગત મુગ્ધ છે...એ રૂપ મુગ્ધા જાનકી હવે એમના સુંદર હાથો વડે ભગવાન રામની ગ્રીવામાં વરમાળ આરોપશે.'

જયંતિએ હાથની મુઠ્ઠીઓ વાળી.

મેનેજરે ચાલુ રાખ્યું : 'મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામની ગ્રીવામાં મહાસ્વરૂપા સીતા વરમાળ પહેરાવશે. જગતનો મહાન સ્ત્રી અને મહાપુરુષનો આ મેળાપ છે, મારા શ્રોતાજનો ! આ સમયે, મને ખાતરી છે તમારી છાતીમાં હર્ષનો સાગર ઊમટશે...જેમને આ જુગલજોડીની આરતી ઉતારવી હોય એ બોલ કરી શકે છે.'

અને પડદો પડયો. મેનેજર જતો રહ્યો.

'વેપારી મારા બેટા !' જયંતિ હસ્યો : 'લો ભાઈ ! માંડા આપવા પૈસા...મોટું પરાક્રમ થઈ ગયું છે ખેડુવાસના નાકે, ખપાટ ભાંગીને !'

પણ જયંતિને કોઈએ સાંભળ્યો હોય એવું ન લાગ્યું.

—ફરી પડદો ઊંચકાયો.

રામ મંદ મંદ હસતા ઊભા હતા. એના વસ્ત્રપરિધાનમાં, એની પ્રત્યેક સ્થિર મુદ્રાઓમાં, એની દૃષ્ટિમાં ગૌરવ ઝરમર ઝરમર વરસતું હતું

એની બાજુમાં ઊભેલ વૈદેહીના ઝળાંહળાં વસ્ત્રોમાંથી રૂપના ફુવારા બહાર નીકળીને રામ પર વરસતા હતા.

'મારા શ્રોતાજનો !' નેપથ્યમાંથી મેનેજરનો અવાજ સંભળાયો : 'છેલ્લો બોલ પૂરો થતાં જ સીતાજી વરમાળ આરોપશે.'

જયંતિ ખીખી કરતો હસી પડયો.

સભા આખી સાવ શાંત હતી...જયંતિએ સિગરેટ કાઢીને સળગાવી અને ધુમાડાના ગૂંચળાં ફેંકવા લાગ્યો.

'આપણા સવા પચ્ચીશ...!' પ્રથમ બોલ થયો.

'આપણા સવા પચ્ચાસ!'

'આપણા પચોતેર રૂપિયા.'

'આપણા એકસો એક...'

'મારા શ્રોતાજનો!' મેનેજરનો જાદુભર્યો અવાજ સંભળાયો: 'આ અવસર ધન્ય છે. તમારી આંખો ઠરે છે...જુઓ...જુઓ આ જુગલજોડી. જેમણે એકમેકને માટે જ જન્મ લીધો છે.'

જયંતિનો હાથ થોડી થોડી વારે કંપતો હતો. એ જોરજોરથી સિગરેટ ફૂંકતો હતો.

ગુલાબ તો બસ સીતાને અને રામને...સીતાને અને રામને જોઈ જ રહી હતી. એનું અંતર અનવદ્ય આનંદથી છલકાઈ રહ્યું હતું કેવી જોડી...!

'કેવાં એનાં રૂપ! આનો મેળાપ કરાવવાનો—' અને એણે પાકીટ કાઢ્યું.

'ફક્ત સો રૂપિયામાં જ' મેનેજરનો અવાજ આવ્યો: 'સો જ રૂપિયામાં આ લહાવો લેવો એ ઘણું સસ્તું છે મારા શ્રોતાજનો!'

—ગુલાબ નોટો ગણતી હતી.

જયંતિ બબડતો હતો: 'મારા બેટા! સો રૂપિયા તફડાવી લેવાના છે...અરે, સો રૂપિયામાં તો...તો...'

'માથું ખા મા યાર!' જયંતિના મિત્રો એને ચૂપ કરતા હતા: 'મારી જાય છે હોં!'

'પણ છે શું એ સીતામાં?' જયંતિ બોલ્યો: 'મૂછો મૂંડાવીને, પાવડર ચોપડેલો આદમી છે એ તો!'

'મારા એકસો ને એકાવન!' એક તીણો છતાં વ્યાપક, શરમાતો છતાં પ્રચંડ અવાજ—સૌની વચ્ચે, છતાં સૌથી અળગો

અવાજ ઊઠ્યો.

આખી સભાનું ધ્યાન એ બાજુ ગયું

'આહાહા...એકસો એકાવન!' જયંતિનું ધ્યાન પણ એ બાજુ ગયું.

—થોડી ચણભણ થઈ, થોડા ઠારાઠારા થયા અને આખરે વાત સાફ થઈને બહાર આવી : 'જયંતિલાલ મશીનવાળાની આજ જ પરણીને આવેલી વહુ...'

'ગુલાબબેનના એકસો ને એકાવન!' મેનેજરે નામ જાહેર કર્યું અને પછી બોલ બંધ કર્યો : 'સાડા ત્રણ વાર!'

પાનુ ડોશી ઊભાં થયાં અને ગુલાબનું બાવડું પકડ્યું : 'તેં તો કુટુંબનું નાક કાપ્યું નાક...વહુ!

'અરે, આ તો વહુ છે કે ઘોડો!' બીજી ડોશીઓ પાનુની મદદે આવી : 'એણે હજી તો પૂરો પગેય સાસરીમાં નથી મૂક્યો અને પરબારો આ બોલ?'

બે-ચાર ડોશીઓએ માથાં ધુણાવ્યાં : 'જુઓ તો બાઈ! પડખે સાસુ જેવી સાસુ બેઠી છે, પૂછ્યુંય ખરું, ભડની દીકરીએ!'

'વવ! આમ ન કરાય બાપા!'

ગુલાબ ઉપર હવે તડાપટ બોલી – સાસુ કે વગર સાસુ – સૌએ એને ઊધડી લીધી :

'તારી માએ મીઠું નાખ્યું છે કે બેડચે પડ્યું રિયું?'

'છે ને સાવ નગટી!'

'શરમા, જરાક શરમા!'

જયંતિના મિત્રોને તક મળી ગઈ : 'લે, ક્યારનો કૂદતો હતો – પગ નીચે જ રેલો આવ્યો!'

'સભામાં ધણી જેવો ધણી બેઠો છે, સમજી?' સાસુ વહુને ધમખવા માંડી.

જયંતિએ સિગરેટને ખાટલાના પાયા સાથે ઘસી નાખી અને

ટદ્દાર થયો.

'ધણીનેય મલાજો ને ?' જયંતિને કાને શબ્દો અથડાયા... એણે બૂટમાં પગ હલાવ્યા.

'એકસો ને એકાવન ત્રણ વાર...!' નાટકવાળાઓ જોરથી બોલ્યા.

ગુલાબે પૈસા તૈયાર કર્યા.

જયંતિ ચડપ દઈ ને ઊભો થયો. મિત્રોએ એને રોક્યો: ક્યાં જાય છે ? ક્યાંક ગાંડો થતો ના, ધોળ્યા દોઢસો રૂપિયા... જવા દે...બિચ્ચારી ગામડામાંથી આવે છે, સમજ્યો ?'

'જોજ્યે ક્યાંક નાઈટ બગાડતો !'

'નાઈટની એસીતેસી...' જયંતિએ જવા માટે પગ ઉપાડ્યા. મિત્રોએ એને પકડી રાખ્યો.

—નાટકવાળાનો એક છોકરો થાળી લઈ ને ગુલાબ પાસે આવ્યો.

'હાલતો થા હલતો !' ગુલાબની સાસુએ છોકરાને ધધડાવ્યો : 'હૃદિયાં કાંઈ કૂતરાં હંગે છે ? રહી તારી સીતા અને રહ્યો તારો રામ...ઈ બોલને નકામો ગણી લેવાનો સમજ્યો ને ?' અને ગુલાબને બાવડે પકડીને એણે ઘર તરફ ઘસડી.

જતાં જતાં ગુલાબે બસો રૂપિયાનું આખું પાકીટ થાળીમાં મૂકી દીધું !

—છોકરો દોડીને જતો રહ્યો.

—ગુલાબે અપાર ભાવથી વંદનીય રામ અને સીતાને પ્રણામ કર્યો.

—પછી પાછલી રાતે, ગુલાબના સૂવાના ઓરડામાં ચારપાંચ જેટલા ફડાકા થયા.

હજીય જાગતી પડેલી ડોશી રાજી થઈ: 'આટલો દાબ રાખે તો હાંઉ છે, બાકીનું હું સંભાળી લઈશ !'

૧૪

ગુલાબે પશ્ચિમ તરફની બારી ઉઘાડી. કાર્બનની ગંધવાળો, મેલો, માંદલો શહેરી પવન, બારીમાંથી, લાકડી ઠબકારીને દાખલ થતા અંધ માણસની જેમ ગુલાબના ખંડમાં આવ્યો.

ગુલાબની રસવૃત્તિની નસો જો કપાઈ ગઈ ન હોત તો એ આવા સડેલાં કૂતરાં જેવાં લેરખાંઓને પાછા કાઢવા ધડામ કરીને બારી વાસી દેત

પણ ગુલાબ ઊભી રહી – જાણે જયંતિલાલ મશીનવાળાની આથમણી અગાશીએ રાતોરાત કોઈએ પૂતળું ઊભું કર્યું ન હોય !

એ તો ઊભી હતી – સવાર થવામાં હતું એનીય એને સમજ નહોતી !

ઘરથી થોડે દૂર આવેલી ઓઈલ મિલોનો રગડ રગડ અવાજ, સ્ટેશનમાં વારંવાર આવ-જા કરતી ગાડીઓની હવા ચીરતી ચીસો, મસ્જિદની બાંગો, વાહનોના ગાજતા પંખાનો ઘરઘરાટ, શેરીઓમાં

ભસી ઊઠતાં કૂતરાંઓના મોટી મોટી દીવાલોમાં મોટા બનતા, ધ્રૂજતા ત્રાસજનક પડછંદાઓ – એના કાનને વીંધતા હતા...!

બારીને થોડો ઝુલાપ આપીને એણે એક લાંબો શ્વાસ લીધો અને સતત ખખડ્યા કરતી દુનિયાને એ જોઈ રહી. કારખાનાનાં ભૂંગળાં કાળાં વાદળાં બનાવી બનાવીને અધ્ધર ફેંકતાં હતાં. રેલ્વેના ડબ્બાઓ પાટાઓની પીઠ છોલી છોલીને આયાત-નિકાસ કર્યા કરતા હતા, રિક્ષાવાળા અને ટાંગાવાળા ગળાં તોડતા હતા...!

અને એકાએક એની ચિત્ત શૂન્યતાનો ધાગો તૂટ્યો – દાદર પર કોઈનાં પગલાં સંભળાયાં...શાતાદાયક શૂન્યતાના બિન્દુમાંથી એ ખટ દઈને એ ખડી પડી...થાક અને હતાશાથી એનું મન ભરાઈ ગયું...દહીંની જેમ સૂમસામ થઈને જામી ગયેલ એનું જ્ઞાનતંત્ર ડાહ્યું બનીને બોલકણું થઈ ઊઠ્યું.

સાવ શાંત એની દુનિયામાં એક શબ્દ, મકાન પર કોઈ જબ્બરું પંખી પડે એમ ધબ્બ દઈને પડ્યો : 'બેન !'

ગુલાબે દાદર પર ઊભીને અકારણ હસતી, પરિચય વગર ઓળખીતી થવાની તરકીબ રચતી એક સ્ત્રીને જોઈ.

ગુલાબ પીડાવા લાગી. હતાશા અને નિરસતાથી ભરી દીધેલા અંતરમાં એ કોઈનેય દાખલ થવા દેવા માગતી નહોતી. એનું અંતર કોચવાઈ ઊઠ્યું. એ પીઠ ફરી ગઈ.

'બેન !' પેલી સ્ત્રીનો હસતો અવાજ એની પીઠ પર અથડાયો : 'હુ પથારી ઉપાડવા આવી છું બેન !' એ હવે પથારી પાસે આવીને ઊભી હતી.

'મારી પથારી ?' અતિ થાકેલા અવાજે ગુલાબ બોલી : 'મારી પથારી હું જ ઉપાડી લેશ...હજી ખાસ મોડું નથી થયું.'

પેલી સ્ત્રીએ આંખો પહોળી કરી : 'તમે?' અને એ જોરથી હસી : 'તમે ઉપાડી લેશો ?' અને એ એકદમ ગુલાબ સામે આવીને ઊભી રહી. એની સાંકડી સળવળતી આંખો ગુલાબને, ગુલાબનાં

કપડાંને, માથાની પેંથીને, કપાળના લાલચટક ચાંદલાને — ઝીણવટથી જોઈ રહી.

'તમારે હાથે પથારી ઉપાડીને મારાં જેવી ગરીબ બાઈના નસીબમાંથી પાંચ-દશ રૂપિયાની રકમ આંચકી લેવી છે કે શું બેન!' અને પછી, કોઈ ડૉક્ટર દર્દીની પાસે બેધડક જઈને ઊભો રહે, એમ એ પથારી પાસે જઈને ઊભી રહી. પથારીને એણે એકીટશે જોઈ અને પછી ગર્વથી એ બોલી : 'હું આ ઘરની, અરે આખા ખેડુવાસની વસવાયણ છું, સમજ્યાંને બેન!

અને આટલું બોલીને એ ગાદલાં ઉપર હાથ ફેરવવા લાગી અને એમ કરતાં કરતાં ત્રાંસી આંખે ગુલાબને જોતી જોતી હસવા લાગી : 'બહુ સાચવ્યું. હં....અં....! તે કહું છું ને....ઘણું સાચવ્યું !'

ગુલાબ આ અકારણ હસતી અને કલ્પના બહારનો હક્ક લઈને મોંસૂઝણામાં શયનખંડમાં ઘૂસી જતી સ્ત્રી સામે જોઈ રહી — ગુલાબને આનાથી મોટો ગેરલાભ એ થયો — એ પાછી વહેવા માંડી!

'પિસ્તાળી વરસની થઈ બેન! આટલાં વરસમાં સો જેટલી પથારીઓ — પરણ્યાની પ્રથમ રાતની સો પથારીઓ ઉપાડી ચૂકી છું...' કહીને એણે ગાદલાના એક ખૂણેથી ઓછાડનો છેડો ઊંચક્યો અને મર્મભર્યું હસી : 'મને ખબર્ય પડી જાય બેન! — રજેરજ ખબર પડી જાય...રાત કેવી ગઈ છે...'

ગુલાબ હવામાં તોળાઈ રહી.

લગ્નરાત્રિઓની મઘમઘતી પથારીઓમાંથી પોતાને શું શું મળ્યું એ પેલી ગણાવવા માંડી : 'મોંઘામાં મોંઘું સો શીશી અત્તર. વેસેલીનના પાર વગરના ડબ્બા, જરાક સાંધીએ તો પાંચ રૂપિયાની થાય એવી ત્રીશ વેણીઓ — ચડ્ડિયુંનો તો પાર જ નૈ બેન! — બધાંય જોડાંને ખ્યાલ કે સવારે ગમુ આવવાની છે. અને આ ગમુને આડખે પડખેમાં એવો તો હક્ક મળ્યો છે કે ન પૂછો વાત. પચ્ચાસ

જેટલાં વરઘોડિયાંને તો મેં જ જઈને જગાડ્યાં છે બેન ! મારી હિંમતનાં બધાંય વખાણ કરે...મને બધાંય હજીય સંભારે છે !' અને પછી અતિ ધીમા સાદે, જાણે કાનમાં કહેતી હોય એમ બોલી : 'સુધરેલાં લોક – તમારી જેવાં સુધરેલાં લોક, કહું છું બેન બાલોશિયાં —' અને એણે નેણ ગુલાબ સામે ઉલાળ્યાં : ધોવા લઈ જાઉં – પણ કોઈ પાછાં ન માગે.'

બારીમાંથી ઠંડા પવનનો એક સૂસવાટો આવ્યો અને ગુલાબે ધડામ કરતીને બારી વાસી દીધી.

અને મારી પાંહે તો બેન, મીટર – માપનું મીટર...ઘડનારાની ખબર્ય પડે...સવારે વહુરાણીનું પાકીટ ઊઘડે ને નોટ નીકળે, કે ઘડ દઈ ને ખબર્ય – રાત કેવી વીતી છે એની ખબર્ય, હોં બેન !'

ગુલાબ એકાએક ખડખડાટ હસી પડી. ગમુ ચમકી ગઈ...અર્ધાં ગાદલાંને વાળેલું રાખીને એ ગુલાબને જોઈ રહી.

ગુલાબે બેગ ખોલી અને કડકડતી બે નોટો ગમુના હાથમાં મૂકી : 'લે, કહેતો ?' ગુલાબ હસી : 'કેવી વીતી રાત ?'

'હાંઉ બાવા હાંઉ...! વીશ રૂપિયા તો મારે વીશ હજાર... ભગવાન તમને આવી જ રાતો વિતાવે – મારા આશિષ છે બેન !'

ગુલાબે જોરથી બેગનું ઢાંકણું વાસ્યું – અત્તરની શીશીઓ, પોમેડના ડબ્બાઓ, કાજળની ડાબલીઓ – આપસ આપસમાં અથડાઈ ને ફૂટી ગયાં..!

ગમુએ પથારી ઉપાડી લીધી અને ગુલાબના કાનમાં કહ્યું : 'બાલોશિયાં કે એવું કાંઈ ?'

'કશો ગંદવાડ નહીં – તું તારે જા !'

અને વીશ રૂપિયા જેવી માતબર રકમ લઈને દાદર ઊતરેલી ગમુ ઓસરીની પાળે દાંત ઘસતા જયંતિ સામે હાસ્ય કરતી ગઈ : 'ભારે સાચવેત છો હોં ભાઈ – બધુંય ચોકખું ચણાક...' અને ડેલીએ પહોંચતાં ઉમેરતી ગઈ : 'વેપારી કોનું નામ ?'

જયંતિ માથું હલાવીને જોરથી હસ્યો.

'માસો!' બારણે ટકોરા પડ્યા.

જયંતિની બાએ સાંકળ ખોલી અને એ સાથે જ હર્ષથી બોલી ઊઠ્યાં: 'ભગો...!' એણે જયંતિ તરફ મોં ફેરવ્યું: 'કહું છું જયંતિ! તારી માસીનો દીકરો ભગુ!' અને પછી માસી ભગુ ઉપર મીઠું ખિજાયાં: 'લગનમાં આવ્યો નહીં...તારી કેટલી વાટ જોઈ?'

ભગુએ ગોઠણ સુધી કાળાં બાંડીશ બાંધ્યાં હતાં. માથા પરની "મંકી ટોપી" ઉતારીને એણે બાંડીશ ઝાપટ્યાં અને પાણીઆરે જતો બોલ્યો: 'જુમ્મો રાખ્યો છે માસી!' કળશો ભરીને બબ્બે ઈંચના દાઢીના કાતરાને પલાળતો એ કહેવા લાગ્યો: 'ત્રણ ગામનો જુમ્મો...જયંતિના લગનંના દિવસે ચાર હરામ હલાલીને જબ્બે કર્યો.'

'ભડનો દીકરો' માસી-ભાણેજનું આ પરાક્રમ છેક મેડી ઉપર સંભળાય એ રીતે ગજવતાં બોલ્યાં: 'કાંઈ જેવી તેવી વાત!' ભાણેજ મોંમાં પાણી ભરીને ઊંડું હસ્યો: 'હું...હું...હું!'

—ગુલાબે લાંબા લાંબા વાળનો ભારો બાંધીને એકઠો કર્યો, અંબોડો બાંધ્યો, અરીસા સામે જોતાં રેળાયા વગરનો ચાંદલો દેખાયો. એણે હોઠ બીડ્યા.

'કહું છું હેઠાં આવો વહુ!' સાસુનો સાદ આવ્યો.

ગુલાબે, ચોમાસામાં પલળતાં મોઢવા ઉપર શેરડીની પતરી ઢાંકે એમ સાડીથી દેહ ઢાંક્યો અને લાજ કાઢીને હડબડતી નીચે આવી.

ગુલાબની લાજ જોઈને સાસુએ જીભ કાઢી: 'અરરરર! આ શું વહુ? ભગાની લાજ?' અને એ ઝડપથી ઊભી થઈ વહુનો ઘૂમટો પકડીને ઊંચો કરતાં બોલી: 'ઉઘાડી નાખ્ય...ઉઘાડી નાખ્ય! જેંતી ત્રણ વરસે મોટો છે ભગાથી અને સગા માસિયાઈ ભઈયું છે બેઉ, સમજી?'

ગુલાબે લાજ ખોલીને અધો કપાળે રાખી દીધી.

ભગો ઊભો થઈને મોં લૂછતા હતા. દાઢીના વાળને ચોળતાં ચોળતાં એણે ગુલાબના અર્ધા ખુલ્લા મોં સામે જોયું :

સરખા ઢબે બિડાયેલા લાલ લાલ હોઠ ઉપરથી સીધું અણીદાર નાક, ઉપર આવેલી રળિયામણી આંખો તરફ જતું હતું – સફેદ બાટલીઓમાં પૂરેલી માછલીઓ જેવા લોચન શાંત હતાં.

'આમ લાજ ઊઘડે ભાભી!' દોડીને ભગુએ ચંદ્રને ઢાંકેલી વાદળીને ફગવા નાખી.

ચાસ નાખવા માટે ગુલાબના હોઠ ખુલ્લી ગયા. એણે ભગુની આંખો જોઈ – ડોળાના પીળા આવરણુની વચમાં, ચીપિયામાં પકડેલ નાનું એવું પટઠકું વળ ખાતું હોય એમ એની ટાંકીવાળી કીકીઓ સળવળતી હતી. એના જાડા જાડા હોઠ પર ડોડાના જેવી ઘાટી મૂછો ફરફરતી હતી. શીળીનાં ચાઠાંથી ચિતરાયેલો એના ચહેરાનો ધોબાધડિયાવાળો પ્રત્યેક ભાગ જાણે કે ગુલાબને ડોકાઈ ડોકાઈને જોતો હતો…!

ગુલાબે એને ઊંડા તિરસ્કારથી જોઈ લીધો અને પછી ઝડપથી ઘરમાં જતી રહી.

જયંતિ પાણીનો લોટો ભરીને જંગલ જવા ઊપડ્યો.

બિલાડી દરમાં ગયેલા ઉંદરને જોઈ રહે એ રીતે ભગુ હજીય ઘરમાં જોઈ રહ્યો હતો.

તું ઘરમાં જઈને બેસ ભગુ!' ડોશી દાતણ કૂટતી કૂટતી બોલી : 'તારે શું વાઘો છે?'

ભગુએ ઉંબરમાં થઈને ઘરમાં પગ મૂક્યો : 'ભાભી' અને ત્રીજે ડગલે તો એ ગુલાબ પાસે પહોંચી પણ ગયો.

—ભગુના પરસેવાની ગંધ છેક ગુલાબના નાકા પાસેથી વહેવા લાગી. એ અકળાઈને ચારે બાજુ જોતાં બોલી : 'હજી તો ભગુભાઈ!' અને પછી કંઈક બહાનું મળતાં એ ઝડપથી ઊભી થઈ. તપેલી અને રકાબીઓ હાથમાં લીધાં અને ઉંબર તરફ પગ

મૂકતાં બોલી : ' આ બધાં માંજવાં છે ' અને ઝપાટાબંધ ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

' લ્યો એમાં શું ! ભગુ પણ પગલાં દબાવતો પાછળ, બહાર આવ્યો અને તપેલી લેવા એણે ગુલાબની લાંબી લાલ લાલ આંગળીઓ દબાવી લીધી : ' માંજી લો, સમજ્યાં ? ' અને એ વિચિત્ર રીતે હસવા માંડ્યો.

ગુલાબના દેહમાં ભયની એક કંપારી આવી ગઈ. એણે સાસુ તરફ જોયું – બરાબર એ જ વખતે સાસુ ઝડપથી નાહવાની ઓરડીમાં જતી રહી.

' ઠણણણણ ! ' ગુલાબના હાથમાંથી રકાબીઓ અને તપેલી નીચે પડ્યાં.

ભગુએ નિર્ભય રીતે આંખોના ફરી વાર ચાળા કર્યા – ભગુની આંખો, મૂછો, હોઠ, ભવાં બધું જ, કોઈ કબૂતરને ચણતું જોઈને બિલાડીનું પૂછડું સળવળે એ રીતે સળવળતાં હતાં.

ભગુના એ બધાં અંગોને જાણે સાપની જેવી પાંખડાવાળી જીભો હતી અને એ જીભો ગુલાબના સમગ્ર દેહને લબરકા લઈને ચાટતી હતી !

ગુલાબ સંકોચાઈને કોકડું વળી ગઈ. એનો ચહેરો પૂણી જેવો બની ગયો. એના હોઠ કંપવા માંડ્યા. ભગુએ વાસણ વીણીને ધોઈ નાખ્યાં.

' લ્યો હવે, હાલો માલીપા ! ' રકાબીઓ તપેલી ધોઈને, ભીના હાથ ચોરણાના જોળે ઘસતો ભગુ ઊભો થયો, આંખોને ગુલાબના ચહેરામાં ઘોંચી અને બોલ્યો : ' ચા તો તમારે જ પાવો પડશે.'

' બા ! ' ગુલાબે સાસુને સાદ કર્યો અને સાસુના બારણાની સાંકળ અંદરથી બંધ થતી સંભળાઈ – ગુલાબે પરવશ નજર ચારે બાજુ દોડાવી હાથ, પગ કે આંખ, કાન વગરનું. મોટાં લાલ, ભયાનક રૂંવાડાંવાળા એક હિંસક જાનવરને આ બધાંએ મળીને અહીં તેડાવ્યું

હતું અને પછી પોતાની તરફ ઝૂળદાવી મૂક્યું હતું.

'હ્યો હાલો હવે હાલો – ચાવળાં થાતાં' ભગુ હસ્યો : 'આ તો તમારે મને હનરોજ પાવાનો છે...હનરોજ, શું સમજ્યાં?' અને પછી એ જેવો ગુલાબ તરફ આગળ વધ્યો કે એ જ વખતે જયંતિ ખડકીમાં દાખલ થયો.

'એ આવ્યા!' કહીને ગુલાબ પોતાની જાતને ખેંચતી, ફગાવતી પગથિયાં ઊતરીને ફાળ સાંધીને પતિ પાસે પહોંચી ગઈ.

'જેંતી!' ભગુ આજ્ઞાવાહી, કંઈક કડક એવા સ્વરમાં બોલ્યો : 'મારે ચા પીવી છે.'

'જા!' જયંતિ તુલસીના ક્યારા પાસે બેસીને ઊંચે જોયા વગર જ બોલ્યો : 'ઘરમાં જા!'

'અરેરે...' ગુલાબે મૂંગો ચિત્કાર કર્યો : 'તમે બેઠા છો, મારા પતિ બેઠા છો' અને અહીં એના અવાજમાં સ્વાભાવિક રીતે જ પરિણીતાનો ઉમળકો આવી ગયો : 'એને થયું પતિના ખોળામાં માથું નાખીને પોતે ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડી પડે : 'આપણે અગ્નિની સાક્ષીએ પરણ્યાં છીએ...આપણે પરસ્પરનાં સુખદુઃખનાં સાથી છીએ...તમે – તમે મારા પતિ બેઠા છો અને મારી આ દશા? રીંછ જેવો આ ભગુ મારી સામે શું કરે છે જાણો છો? – કહું છું તમે જાણો છો?'

'જાને કહું છું!' જયંતિ ફરી વાર કંટાળીને બોલ્યો.

'પણ' ગુલાબ પતિની ઓથે લપાવા મથી : 'તમે...તમે શું કરશો અહીં?' અને લાડમાં એ બોલી : 'ચાલોને...મારી સાથે ચાલોને?'

'અહીં હું રામ-સીતાના મેળાપની આરતી કરીશ' જયંતિએ પ્રહાર કર્યો.

—ગુલાબ પતિની સામે જઈને લગોલગ બેસી ગઈ. જેટલી લવાય એટલી ઢીલાશ એ અવાજમાં લાવી. અંદર રોતલપણું,

ગરીબાઈ, લાચારીભર્યાં અને બોલવા મથી: ‘હજીય...?’ એનો અવાજ બંધ થઈ ગયો.

જયંતિએ એના સામે રોષથી જોયું. ગુલાબે મીઠાશથી કહ્યું: ‘હજીય તમારી રીસ નથી ઊતરી? – નુકસાન તો મને થયું છે.’

ગુલાબ – સાંજની થનગનતી, ઊછળતી, ઉભરાતી, બેલગામ ગુલાબ – અત્યારે એકાએક પીઢ, શાંત ગૃહિણી બની ગઈ!

તુલસીના પાનને આંગળીમાં ચોળતાં એ બોલી: ‘રીસ ઉતારી નાખો...હું તમારી દુશ્મન નથી, પત્ની છું, સમજ્યા?’ ચોળેલું પાન મોંમાં મૂકીને શ્રદ્ધાભરી સચ્ચાઈથી એણે વાક્યને દોહરાવ્યું: ‘તમારી પત્ની!’

‘રમત રાળાં મેલ’ જયંતિએ એને ધધડાવી નાખી: ‘મહેમાનને હાથે ચા કરવી પડે છે જો’ એણે ઘરમાં આંગળી ચીંધી: ‘જરાક આંખો ફાડીને જો...હુ તને પરણીને લાવ્યો છું સમજીને!’

‘એ તો ઘણુંબધું એની મેળે કરવા માંડ્યા છે – જબરા છે તમારો માસીના દીકરા...’ અને પતિને પીગળાવવા એણે એની આખોમાં પોતાની આંખો માંડી અને હસાવી: ‘કરવા દોને! આપણે એની કરેલી પીશું!’

‘પીશું બીશું કાંઈ નહીં...તું જા...એ ખિજાળ માણસ છે – ફરીવાર પછી એ કદિ’ આવશે નહીં.’

‘તમારી કરતાંય ખિજાળ?’ ગુલાબે ધ્રૂજતી પાંપણો વચ્ચે કીકીઓને તોફાની બનાવી અને જયંતિની આંગળીઓને પકડી.

જયંતિનો હાથ સહસા ધ્રૂજી ગયો!

‘આ એ જ આંગળીઓ છે કાં?’ ગુલાબે એના પર પોતાની આંગળીઓ પસવારી અને પછી કટાક્ષભર્યું હસી: ‘રાતે મારા ગાલ પર—’ અને પતિનો પોંચો ઉપાડીને એણે પોતાના ગાલ સાથે ધર્યો!

‘તું ભલી થઈને જા! એને ચા કરી દે.’ જયંતિ ગભરાઈ

ગયો હતો. ઘરમાંથી ગોટે ગોટે ધુમાડો નીકળતો હતો – જયંતિની આંખો એ બાજુ કાંપતી કાંપતી જાણે જોઈ રહી હતી.

ગુલાબે એના આ ગભરાટને ચોકખો વાંચ્યો અને એણે પતિનો પોંચો તરછોડી નાખ્યો. એક ઝટકા સાથે ઊભી થઈ ગઈ. ડોક ટટ્ટાર કરી અને મક્કમ ડગલાં ભરતી એ ઓસરીમાં આવી અને લાકડીની જેમ બારણામાં પ્રવેશી : ‘ તમે બહાર નીકળો ’ જોરથી એણે શ્વાસ લીધો : ‘ તમને નહીં ફાવે.’

‘ હ્યો હવે રાખો ’ ભગુ તપેલી પાસેથી ઊભો થઈ ગયો : ‘ આવીને જુઓ તો ખરાં…ત્યાર કાંટે…કંપલેટ ! ’

‘ કહું છું તમે નહીં ફાવો ! ’ ગુલાબે ભાલા જેવી અણીદાર બનાવેલી આંખો ભગુની ડહોળી આંખોમાં ઘોંચી દીધી.

—ભગુ ક્ષણાર્ધ ખળભળી ઊઠ્યો !

ગુલાબે જમણા હાથની આંગળી સીધી કરીને બારણા તરફ લાંબી કરી : ‘ ઓસરીમાં જતા રહો ! ’

‘ એટલે ? ’ ભગુના ચહેરા પર ભાવોના લોચા ઊડવા માંડ્યા. એણે ઝડપથી ગુલાબ સામે બે-ચાર વાર જોયું અને પછી હુંકારમાં માથું ધુણાવ્યું અને ઊભો થયો. જયંતિને એણે ક્રોધથી તાક્યો.

ગુલાબ સમજી ગઈ – એ પોતાની આકરામાં આકરી ચાડી કરીને જયંતિને કંઈક કહી નાખવા માગતો હતો.

ગુલાબે મામલો સંભાળી લીધો : ‘ રસોડું તો ભગુભાઈ, બૈરીઓનું…તમે આદમીઓ રસોડાને ન ફાવો, સમજ્યાને ? ’

‘ હં તો ઠીક ’ ભગુ ઢીલો પડ્યો : ‘ નકર આ ઘરમાં મને બધા હક્ક છે – બધા એટલે, ફૂલ હોલ…! ’

ગુલાબ હસવા માંડી : ‘ મને ખબર છે ને ! ’

ભગુએ હોઠ પર જીભ ફેરવી. ફરી વાર ભૂખી નજરે એણે ગુલાબને તાકી—

ગુલાબ હિંમતથી ઊભી રહી. એ જોતી હતી. જયંતિ ફળીમાં

નહોતો; સાસુ હજીય નાહવાની ઓરડીમાં હતી.

'લ્યો હાલોને હવે?' ભગુએ ચૂલા સામે જોઈને તપેલી બતાવીઃ 'ઊભરાઈ જાય છે છતાં તમે કાંઈ સમજતાં હો એવું નથી લાગતું!'

'સમજુ છું ને!' ગુલાબ હસી : 'સમજું કેમ નહિ? ઊભરાઈ જાય છે. મારી આંખે ચોકખું દેખાય છે, ભગુભાઈ!' અને એ હળવે રહીને બહાર નીકળી. ધીમે રહીને દાદરો ચડી.

ભગુ એની પાછળ આવ્યો : 'ભાભી...'

'ખમો તો ખરા? કાંક મસાલો બસાલો નાખવો જોશે ને?—ઉપર છે' અને આમ કહીને છલાંગો ભરતી એ દાદરો ચડી ગઈ. ઉપર પહોંચીને દાદરનું બારણું વાસી દીધું. સાંકળ બીડી ભગુની છાતીમાં હુલાવતી હોય એમ એક સળિયો નકૂચામાં પરોવી દીધો અને પછી સંકેલેલાં ગાદલામાં માથું પછાડીને ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રોઈ પડી!

૧૫

ચતુરે મામીને ત્યાં ટૂંકી વિશ્રાંતિ લેવાનું નક્કી કરેલું. ટૂંકી વિશ્રાંતિ એટલે એને મન એકાદ ટંક; કાં તો ટંક બપોર.

અલબત્ત, એની માન્યતા મુજબ ભાગ્યરેખા જો પાંસરી હોત તો એ ત્યાં આખે આખી જિંદગી કાઢી નાખત—સારાપણાથી જીવ્યાનો લાંબામાં લાંબો અને અંતિમ ઓડકાર એ ત્યાં જ ખાત. એ ભૂમિ એને મા કરતાં ય માસીના ખોળા જેવી વહાલી હતી—યાદ કરવાં જેવાં અને રાખવા જેવાં સંસ્મરણો અહીં જ હતાં.

અહીં જ એ ઊછર્યો હતો. અહીં એણે માર ખાધો હતો અને અહીંથી જ એ ભાગ્યો હતો. અહીંના છોકરાંએ એને ડુબાડ્યો હતો. ચીરાટીઓ ભરીને જામઠાં ઉપસાવવાની રમત અહીં રમાણી હતી—આટલું બધું વેઠ્યા પછી એનું સ્થાન અહીં કોતરાયું હતું—એ સ્થાન હવે સાવ સલામત હતું. ભૂતકાળની કનડગત અને

પરેશાનીઓનાં મૂળમાં ધડસા જેવી મજબૂત ઓળખાણ હતી.

પરંતુ સંજોગો બે ડગલાં આગળ હતા – ધૂળ કચરો કાઢીને ચોખવાળી કરેલ જગ્યા પર હવે દિવાળી આવીને બેસી ગઈ હતી. મામીને ત્યાં એ હોવાની, પોતાને જોઈ ને હરખાવાની, આંખો નચાવાની, હોઠ કાઢવાની, વાઈડાઈ અને ચાવળાઈ પણ કરવાની અને છેવટે !

ચતુર મનોમન હસતો હતો – હસવા જેવું જ હતું એ. પોતાને એથી મઝા પણ ક્યાં નહોતી પડતી ? કોઈ ગલુડિયું ચીંથરા સાથે પોતાની સ્પર્ધા કરતું હોય અને જોવાની મઝા આવે એવી મઝા !

પરંતુ વધારે સમય આ બધું – પરપીડનવાળું સહન કરી શકે એવું એનું પોત, જ ક્યાં હતું ? એનું માયલાપણું આવા સંજોગોમાં દુભાઈ જતું – શા માટે એ દિવાળી જેવી મૂર્ખ છોકરીને બનાવ્યા કરે ? શું લેવા ? આવું કરતાં કરતાં ગુલાબ યાદ આવી જાય એ ? એ ?

'ના ના !' ચતુરે પોતાના લીરા લીરા થઈ ગયેલા પડને સાંધવા માટે બખિયા લીધા : 'એકાદ ટંક જ રોકાઈશ. નિરાંતથી થોડુંક વિચારો લઈશ અને ચાલતો થઈશ – આઘે આઘે – જ્યાં ઓળખાણનું કોઈ જણ બચ્યું જ ન હોય...!' અને છેવટે એણે આ વિચારને ખીલે બાંધ્યો : 'બસ. હડકવડક રોટલો ખાધો ન ખાધો ને આમ ચપટી વગાડતામાં' અને એણે મામીના ગામ તરફ લાંબી ડાંફો ભરી.

'આ જુવાન છોડીનું શું ?' મામી દિવાળીને બાવડે પકડીને સામે આવીને ઊભી રહી : 'કહું છું તેં કાંઈ વિચાર કર્યો ? તને કાંઈ ભાનબાન છે ? પહેલાં પીળા હાથ કરી લ્યો અને પછી બેઉ જાઓ.'

'તમે બેઉ પડો કૂવામાં' ચતુર ચોખવટને પગથિયે ઊભો રહીને બોલ્યો : 'મારે પીળા હાથ કરવા જ નથી – તમે જાણો છો ! કાળા હાથ કરીને તો ચાલ્યો આવું છું. તમને શું કહું ! તમને

કહું શું મામી ? મને...મને...' અને એ 'મને સપનાના મહોર જેવી ગુલાબ મળી'તી' જેવાં કિંમતી વાક્યને સંતાડી ગયો અને ચાલવા માંડ્યો.

'મારે અહીં ક્યાંય રહેવું જ નથી પછી ક્યાં વાત?' ગામનો ઝાંપો આવ્યો ત્યારે નિર્ણય કરીને એણે પગ મૂક્યો : 'મને રોટલો આપો એટલે ખાઈને પાછો વળુ – કોગળો પણ ઝાંપામાં નાખું...'

અને એ મામીને ત્યાં પહોંચ્યો. ખડકી, ફળિયું, ઓસરી, પાણિયારું – બધું જ આવી ગયું હતું. ઘરમાં ચૂલો અને ચૂલા પાસે લોટની માટલી બધું જ દેખાતું હતું, પણ દિવાળી નહોતી.

'ક્યાં છે દિવાળી?' હાથપગ ધોઈને એ ઘરમાં પણ ડોકાઈ આવ્યો. અને ઘણી વાર થઈ પછી એણે મામીને પૂછ્યું : 'મામી, દિવાળી ક્યાં છે?'

મામી પહેલાં હસી અને પછી જમણા હાથનો અંગૂઠો દેખાડ્યો :

'માયા લાગી ખરું ને? દિવાળી એમ ભોથે નથી લાગી.'

'હાશ...' ચતુર રાજી થયો.

'શાની હાશ કર છે, પિટ્યા?

'ભોથે નથી લાગી એની!'

અને મામી પણ દિવાળીમાંથી ક્યાં જાય એવી હતી? ચતુરે એને બોલાવવી જ માંડી વાળી.

અને ચતુરની એ હાશ ઘણી લાંબી ચાલી. અઠવાડિયું અઠવાડિયાં, મહિનો પછી મહિનાઓ.

ચતુર આરામથી રોકાઈ ગયો – દિવાળીમાની ખાલી પડેલી જગા પર.

મનની ખાલાશના કોથળામાં એણે સંતોષ, આનંદ, ખુશી અને ઉલ્લાસના ચોસલાં ભરી દીધાં અને ઉપર જાતા ગુલાબના નામનું

લેમક સીલ...!

ગજબ માટીનો હતો ને આ માણસ! – નહીં નિસાસો, નહીં અરેરાટી, નહીં વલોપાત – પ્રત્યેક ક્ષણને એણે ભૂતકાળના સદ્-અંશથી માતી-વાતી કરી દીધી : 'મને ગુલાબ મળી'તી – ફુવારાની જેમ ઝરમર વરસતી, તેજ અને રક્તથી ધબકતી ગુલાબ...બસ, મારા માટે બહુ થયું. કાંઈ ઓછું કહેવાય ? – એ મારા માટે આંસુ સારતી હતી...હા...મારા માટે. મેં મારી સગી આંખોએ જોયું છે. અરે, મારા માટે એ બધું કરવા તૈયાર હતી – દુઃખ વેઠવા, રઝળપાટ કરવા ..એક રખડુ અને હરાયા ઢોર જેવા અસ્થિર માણસ માટે...વાહ ! વાહ !'

બસ આ ક્ષણિક પળોને એણે કેઈમ કરી લીધી અને પછી એ ચોકઠામાં પોતે પણ પુરાઈ ગયો. રાત-દિવસ એ સ્ફૂર્તિને એણે ફૂંકો મારી મારીને પ્રજ્વલિત રાખી.

આ અણમૂલ ચેતના ક્યાંય ખોવાઈ ન જાય, એમાં કોઈનો ઓછાયો પડી ન જાય એ માટે ચતુરે શ્રમયોગ આરંભ્યો.

રાત-દિવસ ગણ્યા વગર એ અથાક મહેનત કરતો રહ્યો. બધામાં બધાંની સાથે એકાકાર થતો રહ્યો.

હવે એને બજાર ગમતી હતી, માણસો ગમતાં હતાં, મિત્રો ગમતા હતા. દિવસે મજૂરી કરતાં કરતાંય એનામાં ચેતના ઉભરાવા કરતી અને એ રાતે પણ કામ કરતો – કોઈનો પાળો બાંધવો, પડું બાંધવું, પાણી વાળવું, શેરડી કાપવી.

ગામ આખામાં એની મહેનત ફૂલ જેમ ખીલી નીકળી : 'આનું નામ જુવાન !'

'બીજા જુવાનો શું કામ કરશે ? થાક તો એની પાસે જ નથી ઢળતો.'

હરખપદુડી મામી એનાં ફાળકા જેવાં હૈયાને જ્યાં ને ત્યાં હાલવ્યા જ કરતી: 'ચતુર તો હીરલો છે...જ્યાં જેનું નસીબ...બાકી

•

મારી ભત્રીજી છે નસીબદાર...જોજ્યોને તમે ! એ દિવાળી માટે શું નહીં કરે ? દિવાળી સોનું ઉપાડી શકે તો સારું – સોનાની ખાણ છે મારો ભાણેજ...!'

અને એ સોનાની ખાણ જ હતોને – મામીને આંગણે એની મહેનતનું સોનું વરસતું હતું – ચીજ-વસ્તુઓ અને પૈસાનો ઢગલો થઈ રહ્યો હતો. ચતુરને ખબર પણ નહોતી એ કેટલા બધા પૈસા કમાયો છે – મામી ન્યાલ થઈ ગઈ હતી. ક્યાંકથી ઘઉં, ક્યાંકથી ગોળ, ક્યાંકથી પૈસા – આવ્યા જ કરતા : 'લ્યો લ્યો...એણે અમારું કેટલું બધું કામ કર્યું છે !'

અને થોડા જ વખતમાં ચતુરની આ શ્રમકીર્તિએ શિરટોપ સમો એક બનાવ સર્જી દીધો.

જેની કોઈને કલ્પના આવવી પણ મુશ્કેલ હતી એ, બે વરસથી વૈધવ્ય પાળતી અને એક છોકરી ઉપર જિંદગી ગાળતી સમજુ, ચતુર ઉપર મોહી પડી !

સમજુએ એકલા પંડ્યે સો વીઘા જમીનનો વહીવટી બોજ ઉપાડીને ભલભલા મર્દોને મોંમાં આંગળાં નંખાવ્યાં હતાં અને એના રૂપ માટે 'સ્વર્ગમાંથી શાપ પામેલી અપસરા ખેતી કરવા આવી છે' એવું બોલાતું એ સમજુ – ચતુર ઉપર વારી ગઈ...!

સમજુએ એના કાકાને તેડાવીને વહટી કરાવી : 'ચતુર જો માને તો...મારે સો વીઘા જમીન છે. એની જેવા આદમીની મને ઓથ મળતી હોય તો કાકા, મારે લૂગડાં નાખવાં છે.'

અને એક રાતે ચતુરના મિત્રોએ એને સમજુની ડેલીમાં હાંક્યો : 'જા, એનો બચ્ચારીનો પાળો તૂટી ગયો છે. તને એ બાંધવા આપવાની છે.'

ચતુર જવા લાગ્યો. ત્યારે પેલા હસવા લાગ્યા.

'તારા નસીબ આડેથી પાંદડું ખસી ગયું દોસ્ત !' એકે એનો ખુલાસો કર્યો : 'સો વીઘા જમીન અને સમજુ જેવી સ્ત્રી...લ્યા

હસ ગાઉમાં એવા રૂપ દેખાડ તો તારા પગ નીચેથી ગડકી જાઈ...'

બીજો બોલ્યો : ' ના માન્ય તો એને બાવડે જરાક આડી જોજ્યે, જો છાપ ન પડે તો આવીને ખાસડું મારજે.'

ચતુર પળભર અટક્યો અને મિત્રોએ એને પરાણે ડેલીમાં હાંસ્યો.

અને અરધી કલાક પછી ચતુર જ્યારે બહાર આવ્યો ત્યારે એ આનંદમાં હતો.

' પેંડા ક્યારે ખવરાવ છ, બોલ ! '

' સવારમાં જ ' અને પછી એ ઘેર આવ્યો. એ રાતે એ ક્યાંય કામે ન ગયો. રાતે એને ઊંઘ પણ ન આવી – એણે ગૂંથી ભરીને તૈયાર કરેલ આંશાના ચાકળાના ચિતરમાંથી કોઈક તાર ખેંચી રહ્યું હતું અને તાર ખેંચાતાં વાર જ એ બધાં ચિત્રો સર સર કરતાં ઊખળી રહ્યાં હતાં – મોર, મેના, પોપટ, ફૂલ વેલો – બધું જ.

છેવટે એણે એ તારને પકડ્યો – અહીંથી જતું રહેવું...ને એ સૂઈ ગયો.

સવારે મામીએ એને જગાડ્યો ત્યારે એ હબકી ગયો. દિવાળી પાણીનો લોટો ભરીને ઊભી હતી !

ચતુરને હસવું આવી ગયું – એની સાથે દિવાળી પણ હસી.

' એના બાપા આવીને મૂકી ગયા. હજી હમણાં જ ગયા ! ' મામી બોલી.

' આવ્યાં ત્યારે દિવાળીબા ! ' ચતુર મનોમન હસ્યો. રાતે પોતે સમજુ આગળ આ દિવાળીબા માટે બોલ્યો હતો : ' તમે ત્યારે કાંઈ જાણતાં જ નથી...' ભેંશના દૂધની ધાટી આ ગાળતાં ગાળતાં સમજુનાં ચમકતાં બાવડાંઓ સામે જોઈને એ બોલ્યો'તો : ' મારું તો દિવાળી સાથે નક્કી થઈ ગયું છે. મામીની એ ભત્રીજી છે. પાછું રહેવું છે મારે આ ગામમાં.'

અને પછી ચતુરે શું જોયું ! — આશાભરી સમજુના મળામાંથી

નીકળેલો એક નિશ્વાસ ભફ કરતો ને ચાની તપેલીમાં પડેલો અને ડૂબી ગયેલો !

સમજુ એકદમ હતાશ થઈ ને નંખાઈ ગઈ. બોલવાની હોંશ આવી ત્યારે એ આજીજી કરીને બોલી : 'તમે આ વાત હવે ભલા થઈને કોઈને કહેતા નહીં અને જો કહેવાના હો તો—' સમજુ કંઈક સંભારી રહી. પળ પછી સંભારીને બોલી : 'તો કહેજો કે મારું વેશવાળ સમજુની બેન જોડચે કરવાનું હતું માટે એણે મને બોલાવ્યો હતો.' અને એકાદ પળ પછી એ ભલી બાઈ આનંદમાં આવી : 'જમીન સમજુ એની બેનને દેવા માગતી હતી. બસ બધું પતી જશે.'

એ મનોમન હસ્યો : 'સવારે ઊભા થઈને મારે પોતાને જ ભાગવાનું છે ત્યાં તમારી વાત ક્યાં કરો છો !'

અને ઊભા થઈ ને જતાં જતાં એણે સમજુને આશ્વાસન દીધું : 'તમને તમતમારે જરીકેય વાંધો નહીં આવે.'

અને આ રીતે, દિવાળીબાને આડાં ધરીને, સવારે ચાલતા થવાનાં પરિયાણને પડખામાં લઈ ને સૂઈ ગયેલો ચતુર સવારે જાગ્યો ત્યારે દિવાળીબા હાજર થઈ ગયાં હતાં – ચતુર હસે નહીં તો બીજું શું કરે ?

ચતુરે દાતણ કરી લીધું અને દિવાળીએ સાદ પાડ્યો : 'ચા થઈ ગ્યો છે.'

ચતુર મોં લૂછીને ખાટલે બેઠો.

'સાંભળો છો ?' દિવાળીનો ઊંચો અવાજ આવ્યો.

'આવવા દો ત્યારે' બેઠો બેઠો એ બોલ્યો : 'તૈયાર જ છું.'

'ચા કણે કોઈ ને આવે. પીવો હોય તો આવતા રો' માલીપા.'

'ભલે હયો' ચતુર ઊભો થયો અને ઘરમાં જતાં જતાં

થંભી ગયો – મામી અંદર નહોતી !

—એ ઊભો રહી ગયો.

'હ્યો, હવે વગદ્યાં કરતા...વયા આવો માલીપા – કોઈ બટકું નહીં ભરી જાય.' દિવાળીએ આંખો નચાવતો મીઠો સોનેરી છણકો કર્યો.

'લાવો ત્યારે ' ચતુર આખરે બેસી ગયો.

'એમ કોઈ નો લાવે, ઓરા આવો – કાંઈ આણું વળીને આવ્યા છો ?'

'તમે તો બહુ બોલકણાં છો !' ચતુર હસ્યો.

'તે હોય જ ને ? તમે ઈ વગર પાંસર્યા જ ક્યાં થાવ એમ છો ?'

'કરો ત્યારે પાંસર્યા.' ચતુરને ગમ્મત પડી.

દિવાળીઆ જરાક વધારે ચગ્યાં, ઊભાં થયાં અને ઝાંઝરીઓ ખમકાવતાં ઢુકડાં આવ્યાં.

ચતુર એને જોઈ રહ્યો...અને જોતજોતામાં દિવાળીએ એનું બાવડું પકડ્યું : 'આવો જરાક આમના. નકર બારણું બંધ કરવું પડશે.'

'તે કરોને બંધ ? કોણ ના પાડે છે ?' ચતુર બોલવા ખાતર જ બોલ્યો. અને એ સાથે જ દિવાળીએ બારણું બંધ કર્યું.

ચતુર ચોંક્યો : 'અરે, અરે...આવું તે હોય ?'

'હવે હોવો ને ખાધાં...' દિવાળી ચતુરને ચીટકી પડી : 'કાંઈ ભાન જ નથી કે શું ? માએ નાખ્યું છે કે બેટ્ચે પડ્યું રિયું ?'

ચતુરે પોતાના બન્ને હાથ દિવાળીની પક્કડમાંથી ખચ ખચ કરતા ખેંચી લીધા અને અદબ વાળી લીધી. પછી એણે દિવાળીની ઘેલછાભરી આંખોમાં સીધી નજર માંડી.

અબુદ્ધ દિવાળી એક ક્ષણ હબકી ગઈ, પરંતુ વળતાં એણે મરણીઓ પ્રયાસ કર્યો—ચતુરના ગાલે ચુંબન કરવા એ પગના

પોંચા ઉપર લાંબી થઈ.

ચતુર ઝટપથી પાછો હટ્યો અને આ સાથે જ દિવાળી મોં ભેર પડી...! ચતુર એ જ પળે સલુકાઈથી નમ્યો. એણે દિવાળીને ઊભી કરી એનાં બાવડાંની રજ લૂછી અને બોલ્યો : 'આવું ન કરાય સમજ્યાં? તમે કુંવારાં છો...' અને પછી ઝટપથી એ ઓસરીમાં જતો રહ્યો.

થોડી વાર પછી દિવાળી ઓસરીમાં આવી અને ચતુર સામે જોઈને હસી : 'ખોટું તો નથી લાગ્યું ને?'

'ના રે...' ચતુરે તર્જનીના વેઢા ઉપર અંગૂઠો માંડ્યો અને બોલ્યો : 'આટલુંય નહીં.'

દિવાળીએ ફરી વાર ચતુર સામે જોયું, ધારી ધારીને, ટીકી ટીકીને જોયું. ચતુરના ચહેરા પરની બધી જ રેખાઓ અકબંધ હતી – જાણે કશું બન્યું નથી.

'હું તમને ગમું છું?' દિવાળીએ આંખો જમીન પર માંડીને કંઈક અસ્વસ્થ એવા અવાજે કહ્યું : 'સાચું બોલજો હોં કેવીક ગમું?'

'સાચું કહું ને?' ચતુર હસ્યો : 'ગમો છો...તમારો સ્વભાવ બહુ જ સારો છે – ગમી જાય એવો.'

અને કોણ જાણે શું થયું – દિવાળીની આંખો છલક છલક થતાં નીતરવા માંડી!

ચતુર એની સામે જોઈ રહ્યો. દિવાળીનાં આંસુ ધીમે ધીમે વધતાં ચાલ્યાં.

'પણ તમે રડો છો શા માટે?' ચતુરને આ મૂર્ખ છોકરીના લાગણીવેડા ઉપર હસવું આવ્યું, છતાં એ ઊભો થયો. પોતાનો ટૂવાલ દિવાળીના હાથમાં આપતાં એ બોલ્યો : 'લો, આનાથી આંસુ લૂછી નાખો.' અને લાંબા કરેલા હાથમાં ટૂવાલ લટકતો રાખીને એ જમીન સામે જોઈ રહ્યો અને પછી બોલ્યો : 'મારાથી કશી ભૂલ

નથી થઈ...થઈ છે ?'

અને આ સાથે દિવાળીના બંધ છૂટી ગયા – એનાથી એક મોટું હીબકું ભરાઈ ગયું : 'ના ના !' એણે સીસકતાં સીસકતાં જમણો હાથ નકારમાં હલાવ્યો : 'ભૂલ તો મારી થઈ છે' અને એણે ખડકી સામે આંગળી ચીંધી : 'તમે ભાગી જાવ...કહું છું ભાગી જાવ' અને પછી એ છૂટા સાદે રડી પડી.

આંસુ અને ડૂસકાંની ગમગીન આબોહવા ચતુરને વીંટળાઈ વળી.

ન સમજાય એવા દિવાળીના શબ્દો એને કંઈક સમજણ આપતા હતા, કંઈક ચેતવતા હતા, સજાગ કરતા હતા...બહુ કહેવાય આ તો...!

અને એ સ્થિરતાભરી પ્રજ્ઞાના કેન્દ્રમાંથી વછૂટી ગયો... પરિસ્થિતિ એને જળોની જેમ ચોંટી ગઈ...ચતુરનો ચહેરો સાવ નિસ્તેજ થઈ ગયો !

'તમને પગે લાગું' વરસતી આંખોએ દિવાળીએ હાથ જોડ્યા : 'મારે તમને ફાંસલામાં નથી નાખવા – તમે ભોળા છો...કશું જાણતા ાથી. કશું નહીં.'

ચતુર વધારે ગભરાયો. એના હોઠ કાંપવા લાગ્યા. કશી જ ચોકખી સમજ વગર એ દિવાળી તરફ આગળ વધ્યો.

'છેટા રહો...હું...હું' દિવાળી એકદમ પાછી હટી ગઈ : 'મારાથી બોલાઈ જશે...મારા પેટમાં તમારું બાળક છે !'

'મારું ?' એ ઊંચો થઈ ગયો.

'મારું' શબ્દ હતો તો ચતુરનો પોતાનો, પણ એણે ચતુરને છેક ઊંચે મોભાર સુધી ઉછાળ્યો. એના હોઠ દાંતમાં પેસી ગયા. આંખોમાંથી ત્રાસના ધોધ વહેવા લાગ્યા. ખડી જાય એવા આંચકા સાથે એણે માથું ધુણાવ્યું અને પછી દિવાળી સુધી ધસી ગયો. દિવાળીનો ચહેરો એણે હથેળીમાં લીધો : 'શું કહો છો !...માર બાળક ?'

'હા, મારે એમ કહેવાનું છે – તમે સમજતા કેમ નથી!' દિવાળીની આંખમાં વળી આંસુ ધસી આવ્યાં: 'મામીએ...મને મામીએ શીખવ્યું છે...હું આફતમાં છું. મને એ આ રીતે ઉગારી લેવા ધારે છે...પણ તમે નિર્દોષ છો...મારાથી એવું પાપ...!—એ પાપ છે.'

ચતુરની સરળતા આથી છોલાણી...એની આંતરચેતના ધારદાર બનીને હવામાં તોળાણી અને ક્ષણાર્ધમાં એણે સારાસારનું નિરીક્ષણ કરી લીધું. એણે જોસથી પગ ઊપાડ્યો. ઓસરી, પગથિયું, ફળી, ખડકી...

અને આખા અવકાશને ભીંજવી નાખે એવું વ્યાપક એક ડૂસકું વળી સંભળાયું.

ફડાક કરતો એ પાછો વળ્યો—

'જતા રહો...' દીવાળી બોલી: 'જિંદગીમાં મામીને ઘેર ન આવશો.'

'તું શે નહીં દિવાળી!' અને એણે ખિસ્સામાં હાથ નાખ્યો. હતી એટલી પૂંજી એણે કાઢી: 'લે...' એણે દિવાળીનો હાથ પકડીને નોટો અંદર મૂકી: 'આનાથી ઇલાજ કરજે. અને જીવજે દીવાળી! દુનિયા જીવવા જેવી છે. હું તને જીવતી જોવા ઇચ્છું છું સમજી? બોલ તો તને મારા સમ છે' અને એ ઝપાટાબંધ બહાર નીકળી ગયો.

જિંદગીની ગરમ પળોમાં ચતુર જીવને ક્યારેક નિરાંતવો કરવા કુટુંબ કે સ્વજનપણાની લીલાશભરી આ રેખા પર ઠેરવતો – એ રેખાને એણે અત્યારે કશાય આવેશ વગર ભાર દઈને ભૂંસી નાખી: 'પત્યું!'

અને ચતુરનો "પત્યું" શબ્દ પછી કપાયેલી પતંગ જેવો બનીને મામીના ફળીમાં, શેરીમાં, ગામમાં અને છેવટે સીમમાં રખડતો રહ્યો, ભટકાતો રહ્યો!

એ ચાલતો રહ્યો...સૂર્ય ઢળતો રહ્યો...ઝૂણો થતો રહ્યો અને આખરે ઓલવાઈ ગયો – અંધકારના અગાધ સાગરમાં જાણે એક ચોકસ્ટીક તરતી હતી!

અંધકાર પીને કાળાં રીંછ જેવાં બનેલાં ઝાળાંઓ વચ્ચેથી માત્ર એ જમીન શોધીને આગળ જઈ રહ્યો હતો. દૂર દૂર કૂતરાંઓ ભસતાં હતાં. અવાજની દિશા નોંધીને એ એ બાજુ વળ્યો. એક ઊંચા ઢોળાવને એણે પાર કર્યો. અને નીચે ઊતર્યો એ સાથે જ એ સ્થંભી ગયો!

પોતાનાથી થોડે જ દૂર, છએક ફૂટ લાંબો આગથી ધખતો એક પાળો દેખાયો!

સળગતાં છાણામાંથી પવનની કોક કોક લેરખી સોસરવી નીકળતી અને અગ્નિના લીલા-પીળા લીરા હવામાં લહેરાઈ ઊઠતા.

આગની પાસે એક ઉત્રાડા શરીરવાળો, અંગે ધોળાં ટપકાં અને માથા પર મોટું ઝૂંડ ઝુલાવતો એક ઓળો આંટા મારતો હતો. આગ અને અંધકારના ત્રિભેટામાં એની ચામડી ભયંકર રીતે ચમકતી હતી!

એકાએક એ ઓળો પૂરઝડપે ચતુર સામે ધસ્યો. ચતુર આશ્ચર્યથી એને જોઈ રહ્યો – એના પગમાં મોટા મોટા ઘૂઘરા હતા અને ચાલતી વેળા પગના તાલે કર્કશ અવાજ કરતા હતા.

સંજોગો સાથે એકરૂપ થતું ચતુરનું સબળ વ્યક્તિત્વ આ બિહામણા લાગતાં દૃશ્યને જોઈને જરા પણ ધ્રૂજ્યું નહીં – બલ્કે અણીયાળું બનીને અચળ ઊભું રહ્યું

પેલો ઓળો કંઈક ઓજપાયો...સંભવ હતો એની આંખો અને કાન – દોડ અને ચીસ સાંભળવાં આતુર હતાં.

એ નજીક આવ્યો કે ચતુર એની સામે બે ડગલાં ચાલ્યો. હવે ગભરાટ એ ઓળાને થયો! કદાચ એ નાસી છૂટવાની તરકીબ પણ કરતો હતો!

'કહું છું આ બધું જાવા દો' ચતુર શાંતિથી બોલ્યો: 'અહીંથી ગામ કેટલે દૂર છે? — હું થાકી ગયો છું.'

પેલાને નિરાંત થઈ. એ ધીરે ધીરે એની પાસે આવ્યો. ચતુરને એણે પગથી માથા સુધી જોયો અને પછી જીવમાં જીવ લાવીને એ બોલ્યો: 'તમને કોઈ મહાન દેવતા સહાય છે.'

ચતુરે એની વાતનો પડઘો પાડ્યો: 'હા, મહાન દેવતા સહાય છે.'

'શું કરો છો?'

'ધંધાની વાત પૂછો છો?'

'હાસ્તો!'

'કોઈ પણ ધંધો' એ આત્મવિશ્વાસથી બોલ્યો: 'મને કોઈ પણ ધંધો આવડે છે.'

'ઓહોહો!' પેલો ઓળો ખુશ થઈ ઊઠ્યો. ખભાની ઝોળીમાંથી કપડું કાઢીને એણે કપાળ લૂછ્યું. એના વડે જ થોડી હવા ખાધી અને પૂછ્યું: 'મારી ઝૂંપડીએ આવશો?' અને હસ્યો: 'બીક તો નહીં લાગેને? મારે ભૂત જગાડવાં પડે છે. ભૂતને બોલાવવાં પડે છે અને લોકોના દુઃખદર્દ દૂર કરવા માટે એની સાથે ઝઘડવુંય પડે છે.' એ લાંબી ચાલે ચાલતો ચાલતો એની શક્તિનાં વખાણ કરતો હતો: 'તમે જોયુંને? મારી આસપાસ કેટલાં બધાં ભૂત હતાં? તમે કઠણ કાળજાના છો. જેવો તેવો હોય તો ફાટી પડે!'

—ચતુર માત્ર હસ્યો.

'હા હા...ખોટું નથી કહેતો...મારી જગ્યામાં ગાયો અને બીજાં પશુઓ છે. એને ચરાવવા હું માણસ રાખું છું, પણ કોઈ ટકતો નથી. કેમ કે ઘણીવાર તો હું જગ્યામાં ભૂતને બોલાવું છું અને એ જોઈને બાપડો સવારે જીવ લઈને નાસી જાય છે.'

અને આખે રસ્તે એણે આવી જ બહાદુરીની વાતો કર્યા કરી.

ચતુરને તો આમાં પણ મઝા પડી. ધીરે ધીરે એ પણ બોલતો થયો અને જગ્યાએ પહોંચતાં પહોંચતાં વાત પાકી થઈ – ચતુરે ભગતની જગ્યામાં સાથીપણું કરવું.

શું ખોટું હતું આમાં? કોઈ પણ કનડગતની સંભવિતતા વગરની, કૂતુહલ જગાડતી આ એકાંત સારી ન કહેવાય?

એ ગોઠવાઈ ગયો.

૧૬

આથમતા સૂરજના લાંબા કેસરી દોરીઆ ઝૂંપડીની આસપાસ ઊભેલી નાની નાની ટેકરીઓની ટોચ ઉપર ફર ફર ધ્રૂજતા હતા – ઝૂંપડીથી દખણાદો ઢોળાવ પીળા ફૂણા તેજથી રંગાઈને ચમકતો હતો.

ઝૂંપડીના ભગત એક મોટાં ચોરસ ધૂપિયામાં ગૂગળ હલાવતા હતા. ધૂપનો ધુમાડો છાપરાના નેવાંને ધૂંધળું બનાવતો ચારે બાજુ સુગંધ ફેલાવતો હતો.

આસોપાલવના બાંધેલાં બામણાની પાળી ઉપર બેઉ પગ લટકતા રાખીને ચતુર બેઠો બેઠો આકડાનાં ફૂલની માળા ગૂંથતો હતો અને પ્રત્યેક ક્ષણે એના ચિત્તમાં ભગતનું પ્રતાપીપણું રમ્યા કરતું હતું.

—કેવી નવાઈ!

પ્રથમ વાર એણે ભગતને સ્મશાનની ચિતા પાસે જોયા હતા ત્યારે એને ભગતનાં દંભીપણા માટે એક જાતની તરસ ઊપજી હતી. ભગત એને ભૂવા-ભારાડીની તિરસ્કૃત પંક્તિના સભ્ય જેવા અસભ્ય લાગ્યા હતા.

અને જ્યારે એ આ જગ્યામાં આવ્યો ત્યારે પણ એને આ સૂખોઈભરી દુનિયા જોઈને હસવાનો ખોરાક મળી રહેશે એવી એક વૃત્તિ ઊગી હતી. પરંતુ દિવસો વીતતા ગયા એમ એમ એના મનનું પોલાણ ખૂલતું ગયું અને એ પોલાણમાં જગ્યા ભરાતી ગઈ.

ચતુરના કુતૂહલે હવે અહોભાવ ધારણ કર્યો હતો..." અહાહા " બોલાવે એવો અહોભાવ !

—ભગત આ બધું કઈ રીતે સિદ્ધ કરી શક્યા ? — જગ્યાના પશુ, પંખી, વૃક્ષો. જગ્યાનો ઝીણામાં ઝીણો ભાગ – બધું જ બધું – જાણે ભગતની સાથે જ શ્વાસ લેતું હતું.

પગે ઝાંઝર બાંધેલી હરણી, ધોળી બે બિલાડીઓ, ધોળાં સસલાંઓ, ધોળાં પારેવાં, લાલ રંગનો પોપટ – ભગતને જોતાંવેંત બધાં જ શિસ્તબદ્ધ થઈ જતાં અને શારીરિક હલનચલન દ્વારા ભગત પ્રત્યેનો આદર વ્યક્ત કરતાં...ભગત એને ' બેસી જાવ ' કહેતાં કે એ બેસી જતાં અને ' ચલ જાવ ' બોલતાં દરેક પોતાની જગ્યાએ ચાલ્યું જતું.

આ તો હતી જીવતા જીવોની વાત...પણ ભગત જ્યારે પોતાના આસન પર હોય ત્યારે ધૂણાનો દેવતા પણ એની ઇચ્છા મુજબ જલતો – તાપ થવો, ધુમાડો થવો કે ધૂંધવાવું.

—ભગત ચતુરને મન એક આવડતદાર પ્રભાવશાળી પુરુષ લાગ્યા. ક્યારેક એ પોતાની સામે જોતા, ક્યારે પોતે પણ સંકોચાઈ જતો – કેવી ધારદાર, વેધક, સીધાં કિરણોવાળી એની આંખો !

છેલ્લે છેલ્લે ભગત એને ઓલિયા જેવા લાગ્યા. એને ભગતને માટે શંકારહિત પૂજ્ય ભાવ જાગ્યો.

ચતુરને થયું, ભગત જો એ વખતે હાજર હોત – પોતાનું બળતું ઘર બચી જાત, મા બચી જાત – પોતે ગુમાવેલું બીજું ઘણું ઘણું બચી જાત.

ચતુરને અહીં ગુલશન યાદ આવી. ભગત થોડાં વરસો પહેલાં

સાંપડ્યા હોત.. ગુલશનનો બડેભાઈ...અશરફ...હા, અશરફ અપંગ બની જાત. એનો હાથ ચાબખો ઉપાડી ન શકત અને પોતે નિર્ભયતાથી ગુલશનને ઊંચકી લેત. પછી એનું કોઈ નામ જ ન લઈ શકતને !

'ભગત કેટલું બધું જાણે છે ! એની પાસે કેવી અજબ વિદ્યાઓ છે! એ વિદ્યાઓ પોતાને આવડી જાય તો ? તો ?'

ચતુરના ચિત્તમાં એક લીલી ટશર ફૂટી, ડાળી બની અને પછી એ ઘેઘૂર ઘટાદાર બની. ચતુર એ ઘટાની છાંયમાં ઘેરાઈ ગયો. એના હાથમાં જાણે પાણીની અંજલિ ભરી હતી. એ મંત્ર ગણગણતો હતો અને મંત્રેલું પાણી જમીન પર છાંટતો હતો. અને પાણી જમીન પર પડતાં જ ત્યાં એક સુંદર ઘર બની જતું – ઘરનાં આંગણામાં ગુલશનને હતો એવો બગીચો સરસરાટ કરતો ઊગી નીકળતો.

'અમીર માણસ છે...ખૂબ પૈસાદાર માણસ છે.' ચતુરને કાને સંભળાવા લાગતું : 'આવું સારું ઠેકાણું...આટલા બધા પૈસા ગુલશનને કશું દુઃખ નથી...' ચતુર માથું હલાવતો. બીજો અવાજ સંભળાતો : 'ગુલાબ અહીં સુખી છે.'

'બાદશા !' ગુલનો સાદ સંભળાય છે : 'ત્યાં આવવા માટે પાસપોર્ટ – મને પાસપોર્ટ !'

અને એક જ મંત્રને ઝટકે ચતુર પાસપોર્ટ ઉત્પન્ન કરે છે !

ગુલાબ જયંતિની મેડીએથી હાથ હલાવે છે : 'ચતુર ! તને વિદ્યા આવડે છે ? હાથ લાંબો કર...હું તારા હાથ પર બેસીને આવતી રહુ.'

ચતુર છાકમછોળ થઈ ઊઠ્યો. એક દિવસ એણે ભગતના પગને હાથ અડાડ્યો : 'મારે વિદ્યા શીખવી છે...દયા કરો...'

'સેવા કરો બચ્ચા !' ભગતે ગર્વમાં માથું ઊંચું કરીને કહેતું : 'ખૂબ ખૂબ સેવા કરો...'

અને એણે સાચા દિલથી સેવા આદરી હતી.

જગ્યામાં રોગિયાં દુઃખિયાની કતારો જામતી – કેવાં કેવાં દુખિયાં!

એક બાઈ માથાં પછાડીને ધૂણતી હતી – ભગતે ધૂણામાંથી રાખની ચપટી લઈને એની ટચલી આંગળીએ ચોળી – ધૂણવાનું બંધ... !

એક બાઈના બેઉ પગ વાએ હરાઈ ગયા હતા. ભગતે એના સાથળ પર સાંહીના ટકોરા માર્યા અને એ કડકડાટ ચાલવા માંડી.

એકને નડતર હતી – ભગતે એના ઘરમાં ઈશાન ખૂણામાં ચાર ફૂટ ઊંડે એક ખોપરી દટાઈ છે એવું અહીં બેઠે બેઠે દેખાડ્યું !

બેને ભભૂતિ આપી, ત્રણને દોરા આપ્યા, પાંચને ફૂંક મારીને પાણી આપ્યું.

ચતુરે પછી તો ભગતને કહ્યું: 'મારે પગાર-બગાર નથી જોતો, બાપુ ! હું તો બસ સેવા કરીશ...તમે જે કહેશો તે સેવા !'

અત્યારે ભગતે એને આકડાનાં ફૂલની માળા ગૂંથવાનું કહ્યું હતું અને એનું રહસ્ય સમજાવ્યું : 'કેસરી નામનો એક ભૂત છે. માળા પહેરવાનો શોખીન છે, સારીથી ગૂંથજે. એક દિવસ તારી એની સાથે ઓળખાણ કરાવી આપીશ.'

અત્યારે માળા ગૂંથતો ગૂંથતો ચતુર, એ કેસરી નામના ભૂત સાથે વાત કરતો હતો : 'તમને મારી ઓળખાણ થાય પછી વાત કેસરીભાઈ ! ખરું કહું છું – મને બીજો કશોય મોહ નથી...પૈસા નહીં, જમીન નહીં – કશું નહીં – બસ એક જ ચીજ. કઈ ચીજ કહું ?' અને પછી ગુલાબ અને હીના જ્યાં સમાઈ હતી એ ક્ષિતિજ તરફ એ જોવા લાગ્યો અને એની કલ્પનાનો દોર એકાએક કપાઈ ગયો.

જગ્યાના દરવાજામાંથી આથમતા સૂરજના કિરણોને લોપ કરતો એક પડછાયો એના મોં પર પડ્યો – ચતુરે એ બાજુ જોયું – એ એક સ્ત્રી હતી.

શરીરના વધી જવા સાથે જ ઉંમરના આધેડપણાનો ખ્યાલ

આવતો હતો નહીંતર એને આધેડ ન કહેવાય – મોં જોવું ગમે એવું અને કરચલીઓ વગરનું હતું. સાડલાના કાળા આવરણમાંથી એના શરીરના દેખાતા દરેક ભાગમાં હજીય તાજું લોહી ફરતુ હતું.

આ આગંતુક સ્ત્રી આ સ્થળની ખૂબ જાણકાર લાગી. એ જરાય અચકાયા વગર ભગતની બેઠક તરફ વળી.

ચતુર વળી પાછો માળા ગૂંથવા લાગ્યો અને ભૂત સાથેની અધૂરી વાત એણે સાંધી: 'તમે મોટા ભૂત છો એવું ભગત કહે છે. હવે હું તમને પેલી ચીજની વાત કરું. નાનપણમાં હું એક છોકરી સાથે રમ્યો છું. ગુલશન એનું નામ...એક વાર અમે વહુ-વરની રમત રમ્યાં હતાં. બસ, એ વાત મારા મનમાંથી ખસતી નથી. આમ જુઓ તો મારામાં કશું નથી.. છે! મને એ કેવી રીતે મળે? ગુલશનની તો ખબર નથી પણ ગુલાબ મને મળતી હતી. પણ હું એને માટે લાયક નહીંને...સાચું કહું ? હું ડરી જાઉં છું. મને માર પડવાની બીક લાગે છે...નહીંતર ગુલાબ...'

'ગુલાબ!' ભગતની બેઠકમાં એ જ વેળા ગુલાબ નામનો ઉચ્ચાર થયો અને ચતુર ચોંકી ગયો!

પેલી હમણાં જ જગ્યામાં દાખલ થયેલી સ્ત્રીએ એ નામ ઉચ્ચાર્યું હતું અને પછી ભગતનો સવાલ: 'કેટલી ઉંમરની?'

ચતુરે માળા હાથમાં ટીંગાડી રાખી અને એ બાજુ કાન માંડ્યા.

'પૂરા અઢારની' સ્ત્રી કહેવા લાગી: 'પૈસાદાર બાપની એકની એક છે. બહુ લાડકોડમાં ઊછરી છે – શરીરે પણ હવે જોરાવા લાગી છે.'

'તમારા જેવી ને?' ભગતે નિઃસંકોચ કહ્યું.

પેલી આધેડ સ્ત્રી હસી. પળ રહીને ચતુર પણ હસ્યો!

'છોકરો થોડોક' આધેડ સ્ત્રીનો અવાજ આટલું બોલીને દબાયો, થોડોક ઘૂંટાણો અને ધીમેકથી ભગતના કાન પાસે અથડાયો. પછી કશું ન સંભળાયું.

'પહેલાંથી વિચારવું હતું' ભગત બોલ્યા.

'હવે, એમાં વળી શું વિચારવું'તું? વિચારીને તો આ કર્યું છે.' સ્ત્રીના આ વખતના અવાજ ઉપરથી લાગતું હતું કે એમાં સંકોચ કે પશ્ચાતાપનો અંશ પણ નહોતો. ઊલટાની એ આંખો નચાવતી હોય એવું લાગ્યું. બોલી: 'તમારી ઉપર આધાર છે. ખરો આધાર...' હવે એ ભગત તરફ ખસતી લાગી: 'તમે દોરો મંતરીને જડમેસલ્લાક કરી દોને...બોલી જ નાહકે પછે હું છું ને ઈ છે..'

ચતુર અહીં થોડોક ઉભડક થઈ ગયો. અને અંદર જવા તૈયારી કરતો હતો, ભગતને પૂછવા: 'આ સ્ત્રી કોણ છે? અત્યારે, સાવ સાંજે કેમ આવી છે? એ શાની વાત કરે છે?'

પણ ત્યાં જ ભગત બહાર આવ્યા. ચતુરે ભગત સામે જોયું— ભગતની આંખો ચમકતી હતી. એનું કપાળ પહોળું લાગતું હતું.

'ચતુર!' એ સહેજ કંપતા અવાજે બોલ્યા: 'તું જા...બરોબર સંધ્યા થઈ છે. અને છે પણ મંગળવાર...એક બહુ જ દુઃખિયારી બાઈ આવી છે.' ભગતે અંદર તરફ આંગળી ચીંધી અને અવાજને ખિન્ન કરી નાખ્યો: 'એકનો એક છોકરો છે...છોકરાની વહુ જોરાવર છે...પણ તું એમાં બહુ ન સમજે...પૈસાદારની છોકરી... પાછું નામ છે ગુલાબ...' ભગત હસ્યા: 'ગુલાબને કાંટા પણ હોયને!'

'ગુલાબ?!' ચતુર હાથમાંની માળા, સોઈ, દોરો– બધું જ ખોચો વાળીને ઊભો થઈ ગયો.

ભગતે એની સામે એક ચિકિત્સક નજરથી જોયું અને પછી બોલ્યા: 'કેમ તું એને જાણે છે કે શું?'

'હું?' ચતુરે પેલા માળાના ખોચામાં આંગળીઓ ઘાલી અને પછી ઝડપથી માથું ધુણાવતો બોલ્યો: 'ના ના! હું એને ક્યાંથી ઓળખું?...ના રે ના...!'

'તો જા, ઝટ કર...'

ચતુરે પગ ઉપાડ્યા અને ભગતે કહ્યું : 'જો, પેલી ધાર દેખાય જોઈ? ત્યાં ધોળો આકડો છે...ધોળા આકડાના પાન, બરાબર ગણીને – સાત પાન લાવવાનાં છે...મૂંગા મૂંગા હોં' અને ભગત બેઠકમાં ગયા.

ચતુરે દોટ મૂકી : 'અરે આમ...' અને પછી ચપટી વગાડી.

'અરેરે બિચારી! જયંતિ સાવ એવો નીકળ્યો?' અને પછી એને જાણે કંઈક સાંધો મળ્યો. એણે માથું હલાવ્યું : 'સાચું...ખૂબ સાચું...ગુલાબ તો એ પહેલેથી જાણી ગઈ હતી...શાબાશ...!' એ છલાંગો ભરવા માંડ્યો : 'કેવી બુદ્ધિશાળી! જયંતિની નબળાઈ પહેલેથી પામી ગઈ. જરાય વાર લાગી? એ જરાય ખોટી પડી?' અને ધોળા આકડા પાસે પહોંચી ગયો. ટપ ટપ ટપ સાત પાન તોડ્યાં.

પાછો વળ્યો ત્યારે એ ખૂબ આનંદમાં હતો. સામે જાણે ગુલાબ ઊભી હતી : 'લે, છેવટે તું ફાવી. સારું કર્યું તારી સાસુ અહીં સમયસર આવી. ભગત ઓલિયા માણસ છે સમજી? તને હવે બોલવાની ટેવ જતી રહેશે...અને થોડા દિવસમાં, થોડુંક સહન કરીશ તો – આ ધોળો આકડો...અરે આમ ચપટી વગાડતામાં તારું નાવડું તારી દેશે...હવે તને વાંધો નથી ગુલાબ!'

અને એ પૂર ઝડપે જગ્યામાં આવી પહોંચ્યો.

જગ્યામાં બધું શાંત હતું. ચતુરને કુતૂહલ થયું : 'કાં તો ભગતે કેસર ભૂતને બોલાવ્યો હશે...એ ભગત આગળ ઊભો ઊભો હાંફતો હશે...એના સફેદ અણીદાર લાંબા દાંત દેખાતા હશે...ભગત એની લાંબી ચોટલી પકડીને ધમકાવતા હશે : 'નહીં કરી દે? ઊભો રહે, આવવા દે ધોળા આકડાનાં પાન...એમાંથી એક પાનને ચીરું એટલે તું જોઈ લે...ઊભો ચિરાય જાય કે ને? આવવા દે પાન...'

અને ભગતના હાથમાં એ પાન ઝટ ઝટ પહોંચાડવા માટે ચતુર બેઠક તરફ દોડ્યો...અને?

—અને બહાવરો બનેલો ચતુર કોઈ કાળોતરા સાપ પર પડ્યો!

—એના મોંમાંથી એક ચીસ નીકળી ગઈ: 'ભગત!' અને એના હાથમાંથી સાતેય પાન ટપોટપ ભોંય પર પડી ગયાં.

'અરરર!' એણે આંખો પર હાથ દાબી દીધા અને દોડીને બહાર જતો રહ્યો.

એના મગજમાંથી એક જ સપાટે ભગત નીકળી ગયા. એની પરોપકારી વિદ્યા, મંતર, જંતર, દોરા, ધાગા, પાણી – બધું જ ચોપટ થઈ ગયું!

જયંતિ એવો ને એવો હતો. ગુલાબ રિબાઈ રહી હતી – ધોળો આકડો ઊભો ઊભો હસતો હતો.

'ભગત!...ભગત!' એ ફરપીણુ અવાજે બોલ્યો. અને હોઠ બંધ થઈ ગયા. મુઠ્ઠી વાળીને એ ઊભો થયો અને પાછો ગોઠણે હાથ દઈ ને બેસી ગયો. વળી ઊભો થયો અને મુઠ્ઠીઓ વાળીને બારણા તરફ આવ્યો. 'ભગત! હરામખોર માણસ!' અને તુરત પાછો વળ્યો. એની આંખો ત્રાસી ગઈ હતી.

થોડી વારે પેલી સ્ત્રી મોઢા પર ઓઢીને બહાર આવી. ચતુરને થયું. પોતે એની શ્વાસનળી ભાંગી નાખે અને લોચો પોચો કરીને જબ્બરો ઘા કરે, છેક જયંતિ પાસે: 'લે, આ તારી મા!'

પણ એ ખામોશ થઈ ગયો...એક પળ...અને એના સ્વભાવની વિશેષતાએ એનું કામ કર્યું. અને એ જ્ઞાની માણસની જેમ હસ્યો: 'વાહ રે વાહ!'

અરધો કલાક એ જ સ્થિતિમાં વીત્યો. અંધકાર ખૂબ જાડો થઈ ગયો.

ચતુર હજીય શાંત બેઠો હતો.

'તું રહેવા દેજે' ભગત પરસાળમાં આંટા મારતા મારતા સ્વગત પણ ઊંચા અવાજે બોલ્યા: 'એને રહેવા દેજે કેસર!'

ચતુર હવે ઊભો થયો.

'એનો એક ગુનો માફ કર!' ભગત વળી બોલ્યા.

અને ચતુરે ભગત તરફ લાંબી લાંબી ડાંફો ભરી. ભગત ધીરે ધીરે ચતુર પાસે આવ્યા.

ચતુરે એને સીધી નજરે તાકયા. ચતુરની આંખમાં આગ ઝગતી હતી એ ભગતે અંધારામાં જોઈ. ભગતને એક કંપારી આવી ગઈ.

'તને બચાવવાની મહેનત કરું છું, બચ્ચા! ધ્રૂજતા સાદે ભગત બોલ્યા.

'હા, કરો મહેનત!' ચતુર કડવાશથી બોલ્યો: 'કોનાથી મને બચાવવો છે?' એણે ભગતના કાન પાસે કહ્યું.

'કેસર ભૂતથી...એ કહે છે ચતુરને મારી નાખું...એનું લોહી ચૂસી લઉં...'

'અને તમે શું કહો છો એને?' ચતુરે ભવાંમાંથી ભગતને તાકયા.

'હુ એને કહું છું કે ચતુરને ન મરાય. આપણી ગાયોનો એ ગોવાળ છે.'

'ગાયોનો નહીં' ચતુરે ડોક ટટ્ટાર કરી: 'ભેંશોનો...એને કહો, ચતુર ભેંશોનો ગોવાળ છે.'

'જીદ ન કર બચ્ચા!' ભગતે માથું ધુણાવ્યું: 'એના સાથે જીદ ન કર. એ જોરાવર ભૂત છે, ન છોડે એવો. આપણે રહ્યા માણુસ!'

'માણુસ પણ કેવા જોરાવર હોય છે એની ખાતરી થવા દો એને.' અને પછી પરસાળમાંથી ખાટલો લઈને એ મેદાનમાં આવ્યો અને ઢાળીને એના પર લાંબો થતાં એ બોલ્યો: 'અહીં સૂતો છું. આવે ત્યારે એને બતાવજો' અને પછી ગોદડું ખાચ્યું: 'કાં તો હું નથી અને કાં તો આ બધું નથી.'

'તારાં નસીબ! કાં તો તું કોળિયો થવા જ...' ભગતે પરસેવો લૂછ્યો.

રાત અબોલ બની ગઈ હતી. ચતુર હજી ખાટલામાં જાગતો હતો. એનો સ્વભાવ આમ તો કાચની સપાટી જેવો લિસ્સો હતો એટલે ત્યાં કોઈ ઘટના વધારે વાર ચીટકી રહીને એને સતાવી ન શકતી.

પરંતુ અત્યારે જે કાંઈ બન્યું એના કેન્દ્રમાં ગુલાબ હતી... કોઈ પણ કારણ વગર કેવળ આવેગો અને માન્યતાઓના હજાર હજાર સાણસાઓ વડે પકડાઈને એ અગ્નિમાં હોમાઈ રહી હતી. સારાં, કૂણાં રીંગણાની જેમ!

એ કેવા માણસોના હાથમાં જઈ પડી! પતિ તો નપાણિયો હતો પરંતુ સાસુ? કેટલી અધમ કક્ષાની સ્ત્રી! ગુલાબ હવે એના હાથમાં હતી, એના ઘરમાં હતી, એના તાબામાં હતી – ગુલાબ જેવી છોકરી એના તાબામાં!

એનાં હરીયાળાં વ્યક્તિત્વની લીલીછમ ઝાંય પાથરતી મુલાયમ કૂંપળો ઢોર જેવાં આ માણસો ખચોખચ ખેંચી રહ્યાં હતાં!

'પોતે શું કાંઈ નહીં કરે?' આ વિચારે એ તરફડતો હતો!

આકાશમાંથી તેજદાર તારો સર સર કરતો સળગ્યો, વછૂટ્યો અને ધબ દઈને ક્યાંક પડ્યો.

ચતુર પથારીમાંથી બેઠો થઈ ગયો. પરસેવાથી એ રસબોળ થઈ ગયો હતો!

ઝાડના પાન એકાએક ખખડ્યાં. એકાદ કૂતરું વસમું ભસી ઊઠ્યું. પાંજરાના પોપટે જાગીને એક ચીસ નાખી.

ચતુરને થયું – પોતે અત્યારે જ વેણીનગર જાય. એક મોટી છલાંગ મારીને જયંતિની મેડીએ ચડે અને ગુલાબને ખંધોલે મારીને પછી જયંતિને કહે: 'લઈ જાઉં છું ...મારું હતું આ, સમજ્યો? તમને મેં છેક આવાં નોં'તાં ધાર્યાં. તું બાયલો છો અને તારી મા ...જા...જા..., મને કહેતાં શરમ આવે છે.'

અને ખરેખર એ ઊભો થયો. જોડામાં પગ નાખ્યા અને અટકી ગયો.

'આ…' એણે ભગતની દિશામાં કોઈ સડેલા કૂતરાને જોતો હોય એમ જોયું : 'આ શું ધારશે ? ના ના…' અને એ જોડા કાઢીને બેસી ગયો : 'આવ્યો છું તો એક વાર એને, એનાં પાખંડને ઠમઠોકતો જાઉં' અને લાંબા થઈને ગોદડું ઓઢ્યું. ગોદડામાં એણે માથું હલાવ્યું : 'હવે ગુલાબ પાસે જવાનું ? હવે ? એને દુઃખી કરવા ? માર ખવડાવવા ? એ શું હવે પોતાની સાથે આવી શકે ?' અને અંગો બધાં પથારીમાં પાથરીને એણે આંખો મીંચી : 'રાંડ્યા પછીનું આ ડા'પણ છે, ભાઈ ચતુર !'

અને ત્યાં જ એનો ખાટલો ઓશીકા બાજુથી સહેજ ઊંચકાયો !

ચતુરને નવાઈ લાગી…પોતાને ઊંઘ આવી ગઈ છે ? એક જ પળમાં ? તો શું આ સપનું છે ? સપનું આવું હોય ? આ ખાટલો અધ્ધર થાય છે…ધીમે ધીમે અધ્ધર થતો જ જાય છે.

ચતુરે સૂતાં સૂતાં માપ લેવા જમીન તરફ હાથ નાખ્યા. હાથ જમીને ન આંબ્યો. જમીન ઘણે નીચે રહી ગઈ.

ખાટલો ઊંચો ચડતો રહ્યો…વેંત ..હાથ…બે હાથ !

ચતુરે ઓઢેલું ગોદડું સરર કરતું નીચે જઈ પડ્યું. એક પળને માટે એ બધિર બની ગયો.

'એ ભયાનક ભૂત છે…તારું લોહી એ ચૂસવા માગે છે.' ભગતના શબ્દો યાદ આવ્યા.

'ઓહો ! એમ છે ત્યારે !' એકાએક એનામાં પડ્યો રહેતો હિંમત અને તાકાતનો મોટો બધો ઢગલો સળવળ્યો.

પ્રથમ તો એ ઊંધો થયો. પછી સંકોડાયો અને એક જોરદાર આંચકો લગાવ્યો. આંચકા સાથે ભૂસ કરતો ને ખાટલો જમીન પર પછડાયો – ખાટલાના બેઉ પાયા કડોકડ ભાંગી ગયા !

અંધારામાં લાલ રંગનો એક ઓળો ખાટલાના ઉંપળાં નીચે

દબાઈને કરાંઝતો હતો.

ચતુર ઠેકડો મારીને નીચે ઊતર્યો. નીચેના ઓળાને એણે ચોટીએ પકડીને બહાર કાઢ્યો અને એના ગાલ ઉપર એક લાફો ખેંચી લીધો. અને ગર્જ્યો : 'અવાજ કાઢ જોઉં !' અને ફરી વાર બીજો દીધો : 'જીવવું હોય તો અવાજ કાઢ – હું ઓળખી શકું કે તું કયો ભૂત છે !' અને વળી ત્રીજો તમાચો !

હવાને ચીરતી એક જોરદાર ચીસ દૂર દૂર જતી રહી.

ચતુર વાંકો વળ્યો અને અંધારાના આવરણ વચ્ચે જાણીતી રેખાઓ પકડી લીધી : 'ભૂત !' એણે પોતાના બેય હાથ ભેગા કરીને ધર્યા અને પછી ખડખડાટ હસી પડ્યો : 'વાહ રે ભૂત !

અને પછી ધીમે ધીમે જઈને જગ્યાની પરસાળમાં એ ઊંઘી ગયો.

સવારે જાગ્યો ત્યારે ભગત નહોતા. એ ભાગી ગયા હતા.. એનાં ઘણાં નિશાનો ત્યાં હતાં !

૧૭

ચતુર હજી ય તે પગ પર ગોદડું ઢાંકીને પથારીમાં બેઠો હતો. તડકો સારી પેઠે ચડીને રેલાતો હતો. પ્રકાશમાં જગ્યાની ચારે બાજુના થોરનાં ફૂલો વધારે લાલ દેખાતાં હતાં. ઝાડનાં ગોળ ગોળ છાંયડાઓનાં ધાબાં જગ્યાની સફેદ દીવાલો પરથી ધ્રૂજતા ધ્રૂજતા નીચે ઊતરતાં હતાં. ધૂળમાં ચીરોડીના સફેદ કણો ચમકી ઊઠ્યા હતા.

ચતુરની આંખો પોપચાંઓના ભાર વચ્ચેથી ધીમે ધીમે બહાર નીકળીને વિસ્તરતી હતી.

'ભગત જે સીતારામ !' નેવા સામેની પીપરની ડાળ્યેથી અવાજ આવ્યો.

ચતુરે એકદમ ત્યાં જોયું. અવાજ ફરી વાર આવ્યો : 'જે સીતારામ, ભગત ! લીલું મરચું ભગત !'

'ભગત તો ગયા, તારે જવું છે એની પાસે ?' ચતુર પોપટના પાંજરા તરફ જોઈને કંટાળીને બોલ્યો.

ત્યાં તો વળી બાજુના કોઢિયામાંથી

ધડિંગ ધડિંગ અવાજ આવ્યો. અને પછી એ જ ગતિએ ચાલુ રહ્યો.

થોડી વારે સફેદ બિલાડીઓ ઘૂરકવા લાગી... પછી સસલાંઓના સીસકારા આવ્યા.

અને જોતજોતામાં જગ્યાની પશુ-પંખીની સૃષ્ટિએ જાતજાતના અવાજોથી આખા વાતાવરણને ભરી દીધું.

ચતુર ફંગાળા સાથે ઊભો થયો: 'તમે બધાં' અને રોષથી એ પાળ ઊતર્યો.

'ભગત! જે સીતારામ!' પેલો પોપટ બોલ્યો. ચતુર એ બાજુ ગયો અને પાંજરાની બારી ખોલી નાખી – અંદર હાથ નાખ્યો અને પોપટને પકડ્યો... ધ્રૂજતો બીતો પોપટ તોયે બોલ્યો: 'જે સીતારામ ભગત!'

'હું ભગત નથી સમજ્યો?' ચતુર ઊંચા અવાજે બોલ્યો અને પોપટનો એણે હવામાં ઘા કર્યો: 'હું ભગત છું? માગી ખાનારો, ઢોંગી ભગત છું!'

હવામાં એક ચક્કર ખાઈને પોપટ વળી પાછો પાંજરા પર આવીને બેસી ગયો!

ચતુર ખિજાયો. એણે ઝડપથી સસલાની બારીઓ ખોલી, પછી બિલાડીઓની, પછી કબૂતરોની અને છેવટે હરણની અને ગાયોની સાંકળો પણ એણે છોડી નાખી અને હાથમાં ઇંધણાનો એક બડીકો લઈને, હાથ ઊંચા કરીને, ધાંટા પાડીને એ બધાંને તગડવા માંડ્યો: 'નીકળો બહાર! ભાગી જાવ... અહીં તમારું કામ નથી... શું કામ છે તમારું? જેલ શું કામે ભોગવો છો? મારે પણ નથી રહેવું... શું કામે રહેવું? અહીં રહેવાય?' અને બધાંયનું ટોળું કરીને એ તગડવા માંડ્યો કે ઊથલપાથલ શરૂ થઈ ગઈ.

ધોળી એક બિલાડીએ કૂદકો મારીને પોપટનું પાંજરું પકડ્યું. પોપટે ચીસ નાખી: 'ભગત જે સીતારામ!'

ચતુર પોપટની નિરર્થક વાણી પર ખડખડાટ હસી પડ્યો. અને

દોડીને પાંજરા પાસે પહોંચ્યો. બિલાડીને નીચે કુદાવી અને પોપટને પાંજરામાં ઠાંસ્યો.

ત્યાં વળી સફેદ કબૂતરોની ચીચીયારી ઊઠી – બિલાડીએ હવે એને ઝપટમાં લીધાં હતાં.

એ શ્વાસભેર ત્યાં ગયો – બિલાડીઓને પકડીને એણે પૂરી દીધી અને શ્વાસ ખાવા અટક્યો. ત્યાં ધડબડ શરૂ થયું – પેલી હરણી સસલાંઓ પાછળ પડી હતી અને હરણી પાછળ ગાયો – દોડાદોડ, ચીસાચીસ – અબુદ્ધ એવાં પશુઓએ મોકળાશનો પૂરો લાભ લીધો.

'અરે રામ રામ!' એ મુઠ્ઠીઓ વાળીને વળી દોડ્યો. અને પછી સતત અરધા કલાકની દોડાદોડને અંતે આ બંખિયાર દુનિયાને માંડ ઠામે મુકામે પાડી.

સૌને સ્વસ્થાને ગોઠવ્યાં અને એ હાંફી ગયો. નિરાંતે શ્વાસ ખાઈ શકે, કે પરસેવો લૂછી શકે એવો વખત એ દુનિયાએ તોય મળવા ન દીધો

એ બધાંએ સાથે મળીને દિવસના પ્રથમ પહોરનું ખાણું માગવાનું શરૂ કરી દીધું.

હરણી વળી પાછી તગારું વગાડવા માંડી. બિલાડીઓ વળી ઘૂરકવા લાગી. સસલાં, પોપટ વળી પાછાં ચિલ્લાવા માંડ્યાં.

'આવો ભરાણા આ તો' ચતુર ઊભો થયો અને સૌની જરૂરત ખૂણે-ખાંચરેથી શોધીખોળીને એક પછી એકને ધરી.

અને એ સ્તબ્ધ બની ગયો. ખોરાક માટે વલખતાં આ પ્રાણીઓ ચતુર સામે જોઈ રહ્યાં.

ખોરાક એની આગળ ઠલવાયો ત્યારે માત્ર એક જ વાર એને જોયો પછી એને સૂંઘ્યો પણ નહીં!

પશુજીવન પર દયા ખાતો એ ખૂબ મથ્યો – છેવટે દરેકને મોમાં આપવા સુધ્ધાં એણે મહેનત કરી – પણ કોઈ મોં ખોલવાય તૈયાર નહોતું!

'મેં કેવું ખરાબ કર્યું !' એના ભલા જીવે એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો. થોડી વાર એ સૌની સામે મૂઢ જેવો થઈને બેઠો રહ્યો.

બધાં એને કોઈ ગુનેગારને જોતાં હોય એમ સંદેહથી જોઈ રહ્યાં હતાં.

આખરે એને એ જડ દુનિયા માટે એક ઉપાય સૂઝ્યો. એણે જઈને ભગતનાં ભગવાં કપડાં શોધ્યાં અને ધારણ કર્યાં !

બસ, ભયો ભયો . એણે બધાંની ઉપર એક એક હાથ ફેરવ્યો અને ખાવા માંડ્યા. ગાયોએ દોહવા દીધું.

'વાહ રે વાહ !' ચતુર પોતાની જાતની જ ખિલ્લી ઉડાવી રહ્યો : 'વાહ ભગત ! ન કામ ન કાજ...ગોપીચંદનને ગેરૂ ભાંગ્યાના ભેરૂ ! એ આનું જ નામ. બસ હવે કશી આશા નહીં, આકાંક્ષા પ નહીં...પેલી સુંદર એવી કલ્પના ! બસ એના પર ગેરૂઆ રંગનો રગડો છંટાઈ ગયો !

'ના ના હોં' એણે રોસમાં માથું ધુણાવ્યું : 'ન ખાય તો મારે શું ? હું ભગવાં પહેરું ? હું ?' અને ભગવી કફનીને ફફડાવતો એ ધૂણા પાસે પહોંચ્યો અને કફનીને જેવો એ ધૂણામાં નાખવા જતો હતો કે એક સ્ત્રી દોડીને આવી અને ચતુરના પગમાં સવા રૂપિયો મૂક્યો. સાલ્લાનો છેડો પાથરીને એણે પ્રણામ કર્યાં.

ચતુરે કફનીને થોડીક ઠીક કરી – પળભર એમ કરવામાં શો વાંધો ?

'એ મૈનાથી મારી દીકરીને' પેલી બાઈ ધર્મભાવનાથી બોલવા લાગી : 'મારો જમાઈ તેડતો નહોતો...તમારાં દર્શનની બાધા લીધી અને દીવામાં દીવેલ પુરાણું બાપુ !' સ્ત્રી હવે લાંબી થઈને દંડવત કરવા લાગી : 'તમે તો દેવતાઈ પુરુષ છો, બાપુ !'

ચતુર મનોમન લજવાઈ ગયો. એ કહેવા માગતો હતો કે હું ભગત નથી પવિતર નથી, અરે કશું નથી. બધું ખોટું છે, ધુત છે. તમે અહીં ક્યાં આવ્યાં...જતાં રહો, જતાં રહો.

પરંતુ હવે પેલી સ્ત્રીના મોં પર હર્ષનાં આંસુ હતાં

અકળાઈને બેસી પડ્યો.

'અમારું ગરીબનું ગાડું પાટે ચડી ગયું બાપુ. હવે આશીર્વાદ દ્યો બાપુ કે મારી દીકરી સુખી થાય.'

આત્મા અને બુદ્ધિ સાથેના સંઘર્ષથી ચતુરનું માથું નકારમાં હલી ગયું અને આફત ઊભી થઈ!

'મને ખબર્ય છે બાપુ!' પેલી સ્ત્રી કરગરવા લાગી: 'બાધા લીધેલી એમાં એક વાર ભૂલ થઈ છે...પણ અમે તો હંહારી માણાહ પામર ગણાઈ બાપુ! એક ગનો માફ કરો...'

હસવું ખાળીને આ લપમાંથી છૂટવા ચતુરે એને કહ્યું: 'તમારી દીકરી સુખી થાશે જાવ!'

'હં બાપુ!' બાઈએ આંસુ લૂછયાં: 'તમારાં મોઢાના વેણ બાપુ!' કહી એ જતી રહી.

ચતુરે એક નિરાંતનો શ્વાસ લઈને કફની કાઢી કે બે બીજાં આવ્યા.

'બોલો, શું છે?' રોષમાં એ તાડૂક્યો.

'આને બાપુ! હેડકી બંધ નથી થાતી, ભભૂતિ આપો.' એકે કહ્યું.

'ભભૂતિથી હેડકી બંધ ન થાય, જરાક સમજો!'

'એમ કરોમાં બાપુ! દયા કરો...અમે સાંભળ્યું છે કે બાપુ પ્રથમ તો ના જ પાડે છે—' એણે માથું ધુણાવ્યું અને રડમસ અવાજે કહ્યું: 'અમારી કસોટી શીદ કરો છો બાપુ? અમે ખોટા નથી...' અને એની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

ચતુરે ધૂણામાંથી ભભૂતિ આપી: 'સાંજ લગીમાં હેડકી બંધ ન થાય તો જાણજો કે...' એ ઉમેરવા માગતો હતો: 'આ બધું તૂત છે.'

પણ ત્યાં તો પેલાઓ કકળવા માંડ્યાં: 'તમે સત પુરુષ છો બાપુ!'

અને પછી ચતુરે બીજાને પણ ભભૂતિ આપી. પણ એ મૂંઝાતાં બોલ્યાં : ' પણ બાપુ ! આ ભાઈ ને એક દીકરો છે. એ દીકરો આ એના બાપને દુશ્મનની જેમ જોયા કરે છે બાપુ ! '

ચતુર પ્રથમ તો પોતાની ભૂલ માટે હસ્યો પણ પછી ભગવાંની મોટપને ઢાંકવા એણે કહ્યું : 'હા, તે શું થયું ? આ ભભૂતિને કપડાંમાં બાંધીને બાપ-દીકરાના બેસવાના સ્થળની વચમાં રાખજો ! '

અને આમ એક પછી એકને, છેક બપોર સુધી ભભૂતિ ચતુરે આપ્યા જ કરી – કોઈ ને વા ઉપર, કોઈના માથાના દુ:ખાવા ઉપર, પેટના દુ:ખાવા ઉપર કે પછી ગડગૂમડ ઉપર... ગમે તે ઉપર...એ ઇચ્છતો હતો કે આનાથી કોઈ ને સારું નહીં થાય અને સારું નહીં થાય એટલે દંભનો આ ભડો ફૂટશે અને લોકોમાં અશ્રદ્ધા પેદા થશે એટલે છાંડી જશે અને કાં તો રોષમાં બધાં ભેગાં મળીને આ જગ્યાને જ નેસ્તનાબૂદ કરી નાખશે અને તો પોતે છૂટકારો મેળવશે !

—પરંતુ આથી તો એ ઊલટાનો ફસાયો !

પેલાઓની આતુર શ્રદ્ધાનું ફળ હોય કે પછી સંજોગોનો સુમેળ હોય – સૌ કોઈ ને ભભૂતિથી ધાર્યો લાભ મળ્યો અને એ કારણે આ જુવાન સાધુનો બહોળો પ્રચાર થયો...અને એ પ્રચાર છેક છાપાંઓનાં પાનિયામાં વખાણ રૂપે પ્રગટ થયો !

અને મનખો ઊમટી પડ્યો. સવારથી સાંજ સુધી દોરા-ધાગા અને ભભૂતિનો મારો ચાલ્યો.

ઇન્દ્રધનુષ્ય જેટલા વિશાળ અને રંગીન એક શબ્દે ચતુરને મઢી લીધો : 'સતપુરુષ.'

' પોતે સતપુરુષ છે'ની લાગણી દિવસમાં બે ચાર વાર એના ચિત્તમાં બટિ મારી જતી. પેલા કાવતરાખોર કેદીની જેમ મક્કમતાના એના લોખંડી સળિયામાં કાપો કરી જતી અને આખરે

એણે એ સળિયાને કાપીને અલગ કર્યો.

હીંગના દાણાની આસપાસ ચડતી ખાંડની ચાસણી જેમ સતપુરુષનું પડ એને ઘેરી વળ્યું. જમાતના સહવાસના પૂર્વજ્ઞાને એને સતપુરુષ બનવામાં સહાય કરી.

લોકો આવીને પગે લાગે, પૈસા ધરે, દુઃખનાં એ આંસુ નિતારે—એ એને ગમવા માંડ્યું. દિવસો જતાં આ બધું એની ઝંખના બની ગયું. જે દિવસે દીનદુખિયાં ન આવે, બાપુ શબ્દ સાંભળવા ન મળે, એ દિવસ એનો ગમગીનીનો બની જતો.

વધીને લાંબી થયેલી દાઢીએ એની આગળ અનુકૂળતાઓનું લાંબું લિસ્ટ મૂકી દીધું.

ઝીણા મલમલના કેસરી રંગનાં ભગવાં, હાથમાં ચાંદીનાં કડાં, પગમાં લાકડાની પાવડીઓ, સોનાના વાળાથી બાંધેલી રુદ્રાક્ષની માળાઓ, કાનમાં કિંમતી કુંડળો...જગ્યામાં સતત ટેલ કર્યા કરતા એ પાંચ ચેલકાઓ.

આસ્તે આસ્તે વાસણ-કુસણ, પથારી-પાગરણ આવ્યાં. એ બધાંએ રહેવા માટે અલાયદા મકાનો ચણાવ્યાં!

'ખાઓ પીઓ અને રામધૂન બોલો'—સારામાં સારા મહંતો પોતાના મઠોને લોકાભિમુખ કરવા જે યુક્તિઓ અજમાવતા એ આણે પણ અજમાવી.

મહંતની મહંતાઈ કેવી હોય અને કઈ પેરે શોભે એનોય આને ખ્યાલ હતો...તદુપરાંત, સંજોગો સાથે સુમેળ સાધવાનું એનામાં જે એક તત્ત્વ પડેલું હતું એ તત્ત્વે સાધુતાનું રૂપ લઈ લીધું અને એ ઝડપથી પ્રગતિ કરીને મહંત બની ગયો!

પછી બધું વ્યવસ્થિત ગોઠવાયું – અમુક સમય દીનદુખિયાંની મુલાકાત, અમુક સમય સત્સંગ, અમુક સમય ભજનો, અમુક સમય સ્મરણ અને આ સ્મરણ માટે જગાના એક અલાયદા ખૂણે ઊંડા ભોંયરામાં ઈંટ-ચૂનાથી બેઠક બાંધવામાં આવી.

એક દિવસ સાયંકાળે એ સ્મરણગૃહમાં જતો હતો, એ જ વખતે ત્યાં એક ઘોડાગાડી આવી લાગી.

અંદરથી સરખા ઉમરની સુંદર એવી બે સ્ત્રીઓ ઊતરી. ગાડીવાળો ઝડપથી ચાલીને બાપુ પાસે આવ્યો અને હાથ જોડીને ઊભો રહ્યો પછી એણે ઇશારો કરીને એક સ્ત્રીને બોલાવી...સ્ત્રી ઝડપથી ત્યાં આવી અને નમસ્કાર કર્યાં અને ગાડી તરફ ઊભેલી એક બીજી સ્ત્રીને બતાવીને એ બોલી : 'એ બહુ દુઃખી છે, મારી એ સહિયર છે...બાપુ!'

'હા હા બોલો...'

'એ તમને એકાંતમાં...' એ સહેજ થોથવાણી : 'એકાંતમાં મળવા માગે છે સંસારની વાત છે બાપુ – એના સંસારની!'

'અચ્છા!' બાપુ મોટાઈથી હસ્યા : 'અંદર મોકલો' અને ચાખડીઓ ખટખટાવતા બાપુ સ્મરણગૃહમાં ઊતરી ગયા.

સૌ પહેલાં દોરી જઈને ઘોડાગાડીવાળાએ પેલી સ્ત્રીને ખુશ-ખબર આપ્યા : 'તમે બહુ ભાગ્યશાળી છો બેન! તમારાં નસીબ તો જુઓ! બાપુ ધ્યાનમાં બેસવાના છે પણ તોય તમને મુલાકાત આપશે!'

પેલી સ્ત્રી સહેજ અચકાણી કે એના સહિયરે એને ધક્કો માર્યો 'જા .. કહી દે બધું નામ-ઠામ બધું જ કહેજે. છુપાવીશમાં સમજી! સાસુની દાનત બીજા પુરુષ જોડ્યે વ્યભિચાર કરાવવાની છે. પતિમાં કશી ભલીવાર નથી!'

'ઈલાબેન! આપણે જતાં રહીએ' એ ગભરાઈને બોલી : 'બીજા કોઈ અજાણ્યા પુરુષ આગળ આપણું દુઃખ રડવું?'

બોલમાં બોલ! સોમવારનું વ્રત મેં આ સારુ જ લીધેલું, મહાદેવના દર્શનને બહાને તને ઘર બહાર કાઢી, અહીં તો ભલભલા માણસો આવે છે. તેં આ મા'રાજની ખ્યાતિ નથી સાંભળી? રોગિયાનાં રોગ મટ્યા, કલેશિયાનાં કલેશ મટ્યાં. એના આશીર્વાદથી

માડી, બધું ભલુ થઈ જાય' અને સહિયરને એણે ધક્કાવી : 'બાપુનાં ચરણો પકડી લે બેન...આટલો બધો લાંબો અવતાર મારી બાઈ— હજી તો તને અઢાર જ થયાં છે—કેમ કાઢીશ ?' અને એનો સાદ પછી લાગણીથી ભરાઈ ગયો : 'તને મારા સોગંદ છે ગુલાબ... જા...' અને પોતે જ પછી ગુલાબને બાવડે પકડીને છેક સ્મરણ-ગૃહ સુધી ધકેલી આવ્યાં.

ધીરે રહીને ગુલાબે બારણું ખસેડ્યું. અંદરના ભાગમાંથી વાસી હવાની એક ટાઢી લહેર એને સહેજ કંપાવી ગઈ.

ઠંડા પાણીવાળી નદીમાં ઊતરતી હોય એ રીતે કપડે અને શરીરે સંકોચાતી ગુલાબે અંદર પગ મૂક્યો અને દૃષ્ટિને સીધી સામેની ભીંતે ચોંટાડી.

ભીંતપરની પીળાશમાં કરોળિયાનાં જાળાંની નકશી વચ્ચે રામસાગર, માળાના હારડા, બે ઝોળી અને એક પાવડી લટકતાં હતાં. સામેના ખૂણામાં ચલમ હતી અને બારણા પાસે જ 'મારા'જની લીલી પટ્ટીઓથી ઓપતી પીળા રંગના લાકડાની ચાખડીઓ પડી હતી – ગુલાબે એના પર પગનો અંગૂઠો ઘસ્યો.

'બોલો' દીન-દુખિયા પર પ્રભાવ જમાવવાની ટેવવાળો અવાજ જેટલો તોછડો હતો એટલો કૃત્રિમ અને બેસૂરો હતો. એ અવાજને સાંભળવા ગુલાબે ડાબો કાન એ બાજુ ઢળતો રહે એમ માથું ત્રાંસું કર્યું.

'તમે ?...મેં સાંભળ્યું છે કે તમે –' 'મારા'જ હજીય માથું નીચે રાખીને, છેક પાતાળમાંથી બોલતા હોય એમ બોલ્યા.

ગુલાબે હવે એ નીચે નમેલા ચહેરાને જોયો. ભ્રમરોનો વળાંક એને અચંબામાં નાખી રહ્યો હતો અને એ અચંબાની માત્રા ગુણાકારે વધવા માંડી.

પળવારમાં ગુલાબની નજરે દાઢીના લાંબા ભીંછા રંગાવી દીધાં અને ઓળખાણને ચોકખી કરીને ચળકતી બનાવી લીધી

'અહીં દુઃખિયાના દુઃખ દૂર થાય છે.' મા'રાજ બોલ્યા.

'પણ' ગુલાબનો સાદ એકદમ ધગી ઊઠ્યો. મોં પરની કુમાશ જતી રહી અને અણગમાથી એની આંખો ફાટ ફાટ થઈ ઊઠી. પછી એ તિરસ્કારથી બોલી: 'પણ હું તો દુઃખી નથી.' અને વેતરી નાખતી નજર એણે મારા'જ સામે નાખી અને પીઠ ફેરવતી બોલી: 'તમારા જેટલી દુઃખી નથી સમજ્યા? તમે કેટલા બધા દુઃખી છો?'

ગુલાબના આ શબ્દો માં'રાજને માટે અણધાર્યા, ખુલ્લા માથા પર કાગડો ચાંચ મારી જાય, એટલા અણધાર્યા હતા.'

માં'રાજે એકદમ ઊંચે જોયું અને જોયા પછી ચીસ પાડી: 'ગુ...લા...બ!'

ગુલાબ પાછી ફરી: 'હું તો ગુલાબ જ છું – તું ચતુર છો? આવો હોય ચતુર?'

'મારી વાત સાંભળ ગુલાબ!' ચતુર એકદમ ઊભો થયો: 'સાંભળ તો ખરી ગુલાબ!'

'ના ના!' ગુલાબનો અવાજ ભારે થઈ ગયો: 'તને બીજું કશું ન સૂઝયું ચતુર!' અને એની આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં: 'મેં તને' એ વળ ખાઈ ગઈ: 'મેં તને આવો નો'તો ધાર્યો...' અને છલાંગ ભરીને એ બહાર જતી રહી: 'માગીને ખાનારો!'

'ગુલાબ!' ચતુરે બન્ને હાથ હવામાં વીંઝયા: 'તું મને એક વાર સાંભળ...એક વાર...' અને એ બે ડગલાં ગુલાબ પાછળ ચાલ્યો...પણ પછી ઊભો રહી ગયો – સામે જ ઘોડાગાડીવાળો હતો...એની સાથે પેલી સ્ત્રી હતી...જગ્યાનાં માણસો હતાં...સાધુ-પુરુષને આ કઈ રીતે છાજે!

ગેરૂઆ રંગે એને અત્યારે પાઈમાલ કરી નાખ્યો. એણે ઘેરા નિઃશ્વાસ મૂકીને ભગવાં સામે જોયું: 'આ જો ન હોત તો હું

બેધડક ગુલાબ પાછળ જઈ શકત.'

ઊપડી ચૂકેલી ઘોડાગાડીના ઘોડાના ડાબલા એના મગજમાં વાગતા રહ્યા...વાગતા જ રહ્યા.

'હા...' એણે સ્વગત ડોક ધુણાવી અને ઝડપથી અંદર આવ્યો.

ધ્રૂજતા આવેશમય હાથો વડે એણે ભગવી ચાદર અને કફ-નીના લીરા ઉતારી નાખ્યા પછી બેસવાની ગાદીની સફેદ ચાદર કાઢી ફાડી કરી.

અને પછી અંધારું જામ્યું ત્યારે જગ્યાનો એ વિરાટ માનવી ઝપાટાબંધ ચાલતો ચાલતો આખરે ક્ષિતિજોમાં ટપકું બનીને ઓગળી ગયો!

૧૮

—કોઈ અક્કલવાળું માણસ પોતાને હાથે, પોતાની ટચલી આંગળી પર બ્લેડ મારે અને લોહી ન નીકળે તો? વેદના પણ ન થાય તો? એના મનની સ્થિતિ કેવી બને?

—ચતુરની સ્થિતિ આ જાતની હતી? —આ બધું બન્યું કઈ રીતે? પોતે આવું કાંઈ બનાવવા ધારતો હતો? આવી કોઈ કલ્પના પણ હતી? – પાગલખાનામાં બેસાડેલ કોઈ પાગલની હાલત જેવી કલ્પના!

એણે અસ્વસ્થ બનીને દાઢીમાં આંગળીઓ ઘોંચી. દાઢીના વાળ ખેંચીને એણે પોતાની જાગૃત અવસ્થાની કસોટી કરી જોઈ...હા, પોતે ખરેખર જાગતો હતો – તદ્દન અજાણ્યા આ સ્થળમાં, પાછલી રાતે ઊંઘીને પોતે અત્યારે જાગ્યો હતો.

એ બધું યાદ કરવા માંડ્યો...જાગીને એણે પોતાના નવા ભાઈબંધને સૌ પહેલાં, પોતાની દાઢી પડાવી નાખવાની વાત કરી હતી.

પોતાનો નવો ભાઈબંધ આ સાંભળીને એના પર ચિડાયો : 'અરે, રેવા દેજે ભાઈસાબ! તારો આખો દેખાવ...આખો દેખાવ મારી જાય...' અને પછી એ દાઢીના વખાણ કરવા માંડ્યો : તારી દાઢી તો ખબર છે?' એણે એની સામે અરીસો ધર્યો : આવી દાઢી માટે તો ભલભલા મથે છે અને એણે એળે એળે ઉછેરેલી આવી ઉમદા દાઢી તું પડાવવાની વાત કરછ?' અને એ ક્યાંય સુધી માથું ધુણાવતો રહ્યો.

ચતુરે અરીસામાં પોતાની દાઢી જોઈ. પોતાનો આવો કરપીણ ચહેરો જોઈને એ કંપી ઊઠ્યો : 'ચતુર આવો હોય?'

'ભલો થઈને રહેવા દે...' પેલો નવો ભાઈબંધ બોલ્યો : 'એ આપણને બહુ ઉપયોગી થશે.'

ચતુરે દાઢી પર પ્રેમથી હાથ ફેરવ્યો હાસ્તો...પોતાનો નવો ભેરૂ એને કેવો સાચવતો હતો? એણે કશીય શરતો વગર નાની એવી એક ખોલી કાઢી આપી હતી. પોતાને સૂઈ રહેવા સિવાય કશું જ કરવાનું નહોતું.

હા, આજ બે વાર એનો નવો ભેરૂ એને બોલાવી ગયો હતો. પોતાના હાથમાં હોકી સ્ટીક પકડાવી હતી.

થોડે દૂર બે ચાર માણસો કશીક ધમાલ કરતા હતા. એકાદ બે જણે પોતાના તરફ આંગળી ચીંધી હતી અને તરત જ ધમાલ શાંત થઈ ગઈ હતી.

'આપણે ત્યાં નથી જવું ચાલ' કહીને નવો ભેરૂ વળી એને ખોલીમાં બેસાડીને ગયો હતો.

બે કલાક પછી વળી પાછો એ જ રીતે એ બોલાવી ગયો હતો. આ વેળા એક ઉજળિયાત માણસે એને જોઈને પ્રસન્નતા દેખાતી હતી અને હસીને હાથ મિલાવ્યો હતો.

'આ બધો પ્રતાપ તારી દાઢીનો સમજ્યો? ભેરૂએ એને સમજણ પાડી : 'અહીં દાઢીની કિંમત બહુ ઊંચી અંકાય છે.'

ચતુર આ બધું નિરાંતે મગજમાં બેસાડતો હતો.

—થોડી વારે એની ખોલી પાસેથી એક માણસ નીકળીને હસતો ગયો હતો – ચતુરે એને ઓળખ્યો. એ ખટારાનો ડ્રાઇવર હતો – રાતે જ એનો પરિચય થયો હતો.

જગ્યામાંથી પરબારો ભાગેલો ચતુર અંધારાં ચીરતો જઈ રહ્યો હતો અને ત્યાં જ એના કાને દસ-બાર જેટલા માણસોને ચૂપચાપ કશુંક ઢકેલતા જોયા. એ પાસે ગયો.

કતલખાનામાં રહેંસાતાં કોઈ લોહિયાળ પશુ જેમ એક ટ્રકનું મશીન બાંબરડા પાડતું હતું. એકાદ બે મિનિટ પૂરતું યંત્ર દેડકાની જેમ ઠેકડો મારતું હતું. અને પાછળથી ધકાવતા દસ-બાર જણને વળી પાછું વેકરામાં પછાડતું હતું!

ધૂળ ખંખેરીને એ બધાં તરત જ ઊભાં થતાં હતાં. થોડી ગાળાગાળી કરીને વળી પાછા ધકાવવાના કામમાં લાગી જતાં હતાં.

ચતુર એની લગોલગ જઈને ઊભો રહ્યો. પેલાઓ બળ કરવાનું માંડી વાળીને એને ટગર ટગર જોઈ રહ્યા. એકાદ જણ ડ્રાઇવર પાસે દોડી ગયો. ડ્રાઇવર વળી એકાદ બે જણને જુદા બોલાવી ગયો.

ચતુર આ બધું નાટકના ખેલની જેમ જોતો શાંત ઊભો હતો.

—મજબૂત લાગતો એક જણ આવીને ચતુરની પાછળ ગોઠવાઈ ગયો અને વળી બધા બળ કરવામાં લાગી ગયા.

આ વેળા મશીન તૂટી જાય એટલી તાકાતમાં ડ્રાઇવરે ચલાવ્યું. પાછળવાળાએ આંખો નીકળી પડે એટલા બળથી ધક્કો માર્યો. ભારખાનું થોડું સળવળ્યું, પણ સામેના ઊંચાણથી એ લસરતું પાછું આવ્યું. અને ભસ દઈને પાછું વેકરામાં ખૂંચી ગયું! અને આ વખતે ઘાસના પૂળા નીચે કંઈ કેટલીય ચીજો અથડાવાનો અવાજ આવ્યો:

પેલાઓ ભયભીત નજરે, પ્રથમ ચતુરને પછી પોતપોતાને

આમને સામને જોવા લાગ્યાં.

ચતુરને આ બધું જોવામાં ખૂબ મઝા પડતી હતી. એ ધીમું ધીમું હસતો હતો.

પેલા હવે અરસપરસનો દોષ કાઢીને એકબીજાને ગાળો દેતા હતા.

તમે બધા હવે મરવાના છો ' ડ્રાઇવર બહાર આવ્યો : ' દિવસ ઊગ્યા પછી આપણું શું થશે એ મારે તમને કહેવાનું છે કે ? ' અને આટલું બોલીને ઝડપથી ચતુર પાસે આવ્યો : ' તું કોણ છો ? બોલ તો ખરો ? અત્યારે આમ અમારી પાછળ શું કામે આવ્યો ? ' એણે પોતાના પેટ પર હાથ પછાડ્યો : ' ભૂખ્યા છીએ. ભૂખ્યા પેટે ચાર કલાકથી મથીએ છીએ, સમજ્યો ? અમારી જિંદગી – આ જાતની જિંદગી તપાસવા જેવી, શંકા કરવા જેવી કિંમતી છે ? બોલ તો ખરો ? ' અને એણે જોર કરીને ચતુરને બાવડે પકડ્યો; પછી ટ્રકના મોઢા આગળ લઈ ગયો. અંદર જઈને લાઈટ ચાલુ કરી અને પાછો વળીને ચતુરને લાઈટના અજવાળામાં ઊભો રાખ્યો.

પેલા બધા જ માણસો હવે સાવધાન બનીને ચતુરની ચારે બાજુ ગોઠવાઈ ગયા હતા.

' વેશ તો સારો ભજવવો છે ' ડ્રાઇવર એને ઉપહાસથી જોઈ રહ્યો અને જોતાં જોતાં વર્ણવતો ગયો : ' પેન્ટ નથી, બુશર્ટ નથી, થેલી નથી, ડાયરી પણ નથી. આ બધું ક્યાં સંતાડીને આવ્યો ? કહું છું તારી ઑફિસ ક્યાં છે ? '

ચતુર અવાક્ બનીને આ બધું સાંભળી રહ્યો.

' અને આ દાઢી ' ડ્રાઇવર ચતુરની દાઢી પસવારવા લાગ્યો : ક્યાંથી લીધી આ દાઢી ? વાળ શાના છે ? માણસના છે ? જોઉં...' કહીને એણે એક આંચકો માર્યો અને પછી ભોંઠો પડ્યો. ચતુરની દાઢી બનાવટી નહોતી...છતાં, એને વળી પાછો લાઈટ પાસે લઈ

ગયો. આંગળીઓ જોઈ, બાવડાં જોયાં, પગ પણ જોયા.

ચતુર બળતી દાઢીમાં આંગળીઓ ફેરવતો હજી ય શાંત હતો.

ડ્રાઇવર થોડે દૂર ગયો અને એકને સાદ કર્યો : 'વાઘા !'

મજૂરોના ટોળામાંથી એક ઊંચો કરડો અને પાતળો માણસ ડ્રાઇવર પાસે ગયો. ડ્રાઇવરે ધીમેથી એના કાનમાં કંઈક કહ્યું અને વાઘો હસતો હસતો પાછો આવ્યો : 'બાવાજી છો ને ?' ચતુરને એણે પૂછ્યું.

ચતુરના મોં પર હવે નફરત અને રોષ ઉભરાઈ ગયાં. એણે તિરસ્કારથી માથું ધુણાવ્યુ : 'ના ના ! હું બાવો નથી. ભગત નથી... એવો કોઈ જ નથી !'

એકીસાથે જોરથી બોલાયેલા ચતુરના ઉત્તરથી પેલાં બધાં હસી પડ્યાં

'પણ તમે બધાં કોણ છો ?' ચતુર અકળાઈને બોલ્યો.

વાઘો એની સામે આવ્યો : 'મજૂર...આવી કાળી મજૂરી રનારાં મજૂર...!'

'મને તમારી સાથે લઈ જાઓ' ચતુર સંતોષથી બોલ્યો : 'હું કાળી મજૂરી કરીશ...' અને પછી એ ઝડપથી ટ્રકની પાછળ ગયો : 'જુઓ હું મહેનત કરી શકું છું.' ચતુરે અખાડાનો એક મુદ્દા યાદ કરીને બાવડાં ઝાપટ્યાં.. છાતી ફુલાવી, પગ પહોળા કરીને વેકરામાં ખૂંપાડ્યા અને બોલ્યો : 'આને બહાર કાઢવું છે ને...ખસી જાઓ બધા...' અને પછી ટ્રકની બૉડીને એણે પીઠ આપી : 'મશીન કરો ચાલુ.'

અને એક જ મિનિટમાં એણે ભારખાનાને રોડ ચડાવી દીધું.

રણમાં ગંગાજી પ્રગટ થયાં હોય એમ બધાં ડ્રાઇવર સહિત ચતુરને પ્રેમથી પંપાળવા માંડ્યાં: 'વાહ ફુલ્લા...કાળા ગજબનો...!'

'હેં ભાઈ, ખરું કે'જ્યે હોં...તું મજૂરી કરવાનો ? ગમે તેવી મજૂરી ? અમારી જેવી મજૂરી ?'

'મને મજૂરી સિવાય કશુંય નથી આવડતું!' ચતુર બોલ્યો.

એક જણ દોડ્યો દોડ્યો ડ્રાઇવરની કેબિનમાંથી એક લાલ રંગની કોથળી લઈ આવ્યો: 'જો તું અમને છેતરવાનો ન હો, મૂક તારા ખભા પર આ!'

ચતુર એ કોથળીને જોઈ રહ્યો.

બીજાએ ખુલાસો કર્યો: 'એમાં શિકોતર માતાના ફૂલાં છે. દગો રમનારને રગત કોઢ કાઢે – જો તું દગાખોર ન હો તો મૂક તારા કાંધ ઉપર.'

ચતુરે એ કોથળીને કાંધ મૂકી.

'વાહ...! તું હવે અમારો ભાઈ!' એ બધાં ચારે બાજુથી ચતુરને પંપાળવા માંડ્યાં. ચતુર જાણે હવે રેશમી પીંછાવાળું પંખી હતો!

પછી એ બધાંએ રાજીપામાં અરસપરસના હાથ દબાવ્યા. એનાં આંગળાંઓને વાચા ફૂટી.

'માલ રાખવા જેવો!'

'અરે, આટલું બધું બળ...ત્રિકોણીયા મેદાનમાં પડેલા પેલાં ભૂંગળાઓ...'

'રેલના પાટાનો આખો ટુકડો આ એકલો જ ઉપાડી લેશે!'

'વીજળીનો પેલો પડેલો થાંભલો, ખબર છે ને, એ રાતે ચાર જણથી પણ ઊંચો નહોતો થયો...હવે એનો વટાવ!'

'અને વીજળીના તારના રીલ?'

અને આમ ખુશખુશાલ થઈને સૌએ તેડીને ચતુરને ભાર-ખાનામાં નાખ્યો.

આખી રાતની દોડધામ અને સોદાઓ પછી, મોડી રાતે ચતુર શહેરના એક છેવાડા ભાગમાં આવી પહોંચ્યો.

ચીંથરે હાલ બનીને ગોટમોટ પડેલી આ દુનિયા!

—જૂના ફાટેલા ડબ્બાના પતરાં, ખજૂરીનાં સાદરાં, ગુણીઆઓ

અને ગોદડાંના ગાભાથી છાયેલી ઝૂંપડાંવાળી લાંબી એક વસાહત !

ઉઘાડાં, કાળાં ભૂલકાંઓ અને એવા જ કાળા ગલૂડિયાંથી, અસંખ્ય બીજા કાળા ઓળાઓથી સળવળતી આ દુનિયા !

' અહીં તો ' ભૂખ્યા પેટને હાથ વડે દબાવતો ચતુર નિઃશ્વસી રહ્યો : ' રામ રામ ! – બિચ્ચારાંને રોટલોય શાનો મળતો હશે ? '

ચતુર એકાએક ચમક્યો. એના કાન પાસે વાઘાનો અવાજ સંભળાયો : ' લે ચાલ, થોડુંક જઈએ.'

' હા હા...' એણે વિચારોને ગડી કરી લીધા.

દિવસના અજવાળામાં એણે વાઘાના વસ્ત્રોનું નિરીક્ષણ કર્યુ ઠેકઠેકાણેથી લટકતા લીરાઓ જાણે હમણાં જ નીચે પડી જશે અને વાઘાને નિર્વસ્ત્ર કરી મૂકશે !

' થોડો નાસ્તો-પાણી કરશું ચાલ. '

' ના રે કશું નહીં ' ચતુરે ના પાડી : ' કશું જ નહીં... થોડી મજૂરી મળવા દો પછી વાત...' અને વાઘાની હાલત પર એને દયા ઊપજી : ' મને ભૂખ પણ નથી.'

' રાખ હવે...ઊભો થા ' વાઘાએ એને બાવડે પકડ્યો અને પછી ઘસડતો લઈ ચાલ્યો.

બંને એક સુંદર એવી હોટેલમાં પ્રવેશ્યા.

' કેમ શેઠજી ! ' વાઘો હોટલના માલિક સામે હસ્યો.

સમચોરસ ચહેરાવાળો હોટલ-માલિક વાઘાના સાથીદારને જોઈને સૂચક હસ્યો : ' હં.. હવે બરોબર...! '

અને પછી હોટલ-બોયને એણે સૂચના આપી : ' અંદરના ઘરાક છે.'

અને પછી અંદર જતાં, વાઘાની આર્થિક સભીરાઈ ઊપર ઓછી ઓછી થતી ચતુરની આંખો બેને બદલે ચાર થઈ ગઈ !

વાઘાએ દસ દસની બે નોટો છોકરાના હાથમાં મૂકી.

થોડી વારમાં પેંડા, ડુંગળી અને બે બાટલીઓ ટેબલ પર આવી ગઈ. વાઘાએ બૂચ ખોલ્યું.

ચતુરના નાક પાસે એક અજાણી તીવ્ર ગંધ પસાર થઈ.

'આખી રાતની રખડપટ્ટી' વાઘાએ ચમકતી આંખો ચતુર પર માંડીને કહ્યું : 'લાવ દોસ્ત !'

ચતુરને હવે ખ્યાલ આવ્યો – આ દારૂ છે. અને એ સડેડાટ ઊભો થઈ ગયો : 'ના ના !' કહીને એણે બાટલીઓ ઉપાડી અને ટેબલ નીચે મૂકવા માંડ્યો.

સામેની બાજૂએ પીધેલા બે ચાર જણ ડોલતા હતા – એમાંનો એક જણ બાજુવાળાની મૂછો પંપાળતો હતો.

—બીજો ખુરશી પર ઘોડો પલાંગીને અવળે મોઢે બેઠો હતો. ત્રીજો છાપું ઊંધું ગખીને એકત્રીસ એકાનો ઘડિયો બોલતો હતો : 'એકવીસ દુ પચાણું. એકવી તેરી અઢીસો !'

'તો રહેવા દે ચતુર !' વાઘાએ બન્ને બાટલીઓ લીધી અને એક સાથે ખલાસ કરી.

છોકરાને બક્ષીસમાં પાંચની નોટ આપી અને ચતુરને લઈને પાછો વળ્યો.

ચતુર વળી પાછો પોતાની બેઠકમાં આવ્યો. પછી આ દુનિયાનો કયાસ કાઢવા મગજને કસી કસીને એ અધમૂઓ થઈ ગયો !

એક અઠવાડિયું વિતવા છતાં એ આનો પાર ન પામી શક્યો.

'મારે તમારે ઘેર આવવું છે.' વાઘાને એણે કહ્યું : 'તમારે ઘર છે ને ?'— હસીને વાઘાએ હા પાડી.

'બસ તો... તમારે ઘેર મને લઈ જાઓ. મને ત્યાં મઝા રહેશે.'

'એક શરત ચતુર !' વાઘાએ એને લલચાવ્યો : 'ઘર જોવા માટે' અને પછી વાઘાએ જમણા હાથનો અંગૂઠો સીધો કરીને

હોઠ તરફ લંબાવ્યો.

'એમ કે ?' ચતુર હસ્યો.

ઢળતાં અંધારામાં ચતુર વાઘાને ઘેર જવા ઊપડ્યો.

—રસ્તામાં એને કશું દેખાતું નહોતું. વાહનોના અવાજ પણ ઘડીભર ક્યાંક ચાલ્યા જતા હતા, તો ઘડીમાં બમણા વેગથી સંભળાતા હતા. ડામર રોડ એને ખાડા-ટેકરા જેવો લાગતો હતો. એ માત્ર આગળ ચાલતા વાઘાના લીરા લીરા કપડાં સામે આંખો ખોડી રાખીને ચાલતો હતો.

ધીમે ધીમે એણે એનું સઘળુંય વજન ગુમાવી દીધું હતું.

ચતુરના હાથમાં વાઘાએ જ્યારે પાંચની નોટ પકડાવી ત્યારે એ ખડખડાટ હસતો હતો. બારણું ખોલીને એને અંદર ધકેલવામાં આવ્યો ત્યારે પણ એ એવું જ હસતો હતો!

આખરે એ બંધ થયેલાં બારણાના ટેકે, ટેકો લઈને પીળા પ્રકાશમાં જોવા લાગ્યો. અને પછી તરત જ પીઠ ફેરીને એણે બંધ બારણા ઉપર મૂઠીઓ મારી : 'વાઘા! વાઘા...! ખોલી નાખ... અંદર તો સ્ત્રી છે. અરે ખોલ! કહું છું આ બારણાં ખોલ...'

ખાટલામાં એકાએક બધા જ ગાભાઓ સળવળ્યા. થોડી વારે એમાંથી એક સ્ત્રીની આકૃતિ ખાટલામાં બેઠી થઈ. એણે છુટ્ટા વાળના તોરણો વચ્ચેથી આ ચીસો પાડતા નવતરને રોષથી જોયો.

ચતુર હજીય સાંકળ ખખડાવતો હતો : 'ખોલ...ખોલ...!'

'જો ત્યાં ખાટલો પડ્યો' પેલીએ કહ્યું : 'ઘોંટાઈ જા. રાડ્યો પાડ્યા વગર.'

'અરે પણ' ચતુર લોચા વાળવા માંડ્યો : 'તમે એકલાં છો, બાઈ માણસ છો પાછાં!'

'તારા બાપનું શું જાય છે એમાં?' કહીને સ્ત્રી પુનઃ પથારીમાં પડી. માથા પર ગોદડું ઓઢી લેતાં બોલી : 'કહું છુ : ગાંગો ખાધા વગર ત્યાં સુઈ જાશ?'

ચતુર લાંબો શ્વાસ લઈ ને ભક્ કરતો ખાટલા પર પડ્યો અને વરાળો છોડતાં ધુમ્મસમાં એની આંખો ભારે થઈ ને મીંચાઈ ગઈ!

અને જાગ્યો ત્યારે "ઓ બાપ" નામનો એક ચીસ જેવો શબ્દ આખી ખોલીમાં પછડાતો હતો :

ચતુરે આંખો ચોળી – બારણામાંથી માંડ માંડ નીકળી શકે એવું એક ભરાવદાર કલેવર ઝટ ઝટ બહાર નીકળી ગયું.

ચતુરે ત્યાંથી આંખો હટાવી લીધી અને પછી પેલી સ્ત્રી સામે જોયું.

એ હવે કપાળ પર હાથ પછાડતી હતી. એનાં બન્ને પગ–ખાટલાના ઉંપળા સાથે પછડાતા હતા. ખાટલો આખો કડકડી જાય, એવા જોરથી એ વળખાતી હતી!

એનું મોં જ્યારે ચતું થતું ત્યારે 'પાણી' શબ્દ બહાર નીકળતો!

—ચતુર પાણીનો ગ્લાસ ભરી આવ્યો, દીવો સહેજ સતેજ કર્યો અને ઓશીકા પાસે ગયો. અજવાળામાં એણે ચહેરો જોયો અને મોંમાંથી એક ચીસ કાઢી બેઠો : 'તું?'

'હા...પાણી લાવ પહેલાં' સ્ત્રી જાણે એને ઓળખતી જ હતી!

ચતુરે ગ્લાસ એના હાથમાં પકડાવ્યો. સૂતાં સૂતાં જ એ ગટગટાવી ગઈ. ગ્લાસ પાછો આપ્યો અને હસી :

'પણ તું આ...' ચતુર ચારે બાજુ બાઘાની જેમ જોવા માંડ્યો.

'મારે એનો ઉપકાર માનવો જોઈ, સમજ્યો?' પાણીવાળા હોઠ ઉપર જીભ ફેરવતી બોલી : 'મને એણે હા-ના કર્યા વગર રાખી લીધી.'

'પણ તારી આ અવસ્થામાં?' ચતુર એના ફૂલેલા દેહને જોઈ ને કમકમી ઊઠ્યો.

'આ અવસ્થા?' એ પોતાના પેટ તરફ જોઈને હસી: 'મારે તો હજી વાર છે...બાજુની ખોલીઓમાં સયા મહિના...'

'તું બદલાઈ ગઈ દીવાળી!' ક્રુદ્ધ સ્વરે એ બોલ્યો: 'તું ઘણી બદલાઈ ગઈ—તને શહેરનો ચેપ લાગ્યો!'

'કાનમાં કહું...' દીવાળીએ કાન પાસે મોં લાવવા ચતુરને ઇશારો કર્યો. ચતુર નમ્યો કે દીવાળીએ એને બે હાથથી પકડ્યો, ખેંચ્યો અને હસવા માંડી.

'અરે રાખ.' ચતુર ઉકળી ઊઠ્યો: તું મરવાની છો. તને શું થઈ ગયું છે આ? આ કહું છું મૂક...મૂકી દે મને!'

'જા...જા... બાયલા!' દીવાળી તિરસ્કારથી બોલી અને ચતુરને ધક્કો માર્યો: 'તારાથી કંઈ જ ન થાય. શું કરતો'તો તું? મારા જેવો તો છો!'

અને એ પછી એકાએક રડવા માંડી: 'તુ અહીં ખેંડાણો શીદને કમૂળ? તને કોણ લાવ્યું? કોણ?'

અને ચતુર એ પળેથી ખળભળી ઊઠ્યો...સળંગ, લાંબી, ચોક્કસ આકાર વાળી શીલા જેવું એનું વ્યક્તિત્વ તૂટીને કરચ કરચ થઈ ગયું.

બીજે દિ' સાંજે એણે ખૂબ પીધો. વાઘાએ એને રોક્યો હોત તો એની હોજરી પણ ફાટી જાત!

એ સાંજે વળી પાછો વાઘો એને ઘ'સ સુધી પહોંચાડી ગયો!

'આવ્યો છું' ચતુર દીવાળીને ખાટલે બેઠો. ખિસ્સામાં હાથ નાખ્યો અને પાંચની નોટ ખેંચી.

દીવાળી એને જોઈ રહી—એની પ્રત્યેક હિલચાલને ડોકાઈ ડોકાઈને જોઈ રહી.

ચતુર ઝળૂંબ્યો...દીવાળીએ પાંપણોને સ્થિર કરી...ચતુરના હાથપગ એકદમ કંપી ઊઠ્યા...એના કાને બાળકની તીણી ચીસ સંભળાણી અને ફડાક કરતો એ ઊભો થઈ ગયો...દીવાળી સામે